

СТАНИША
ТУЋЕВИЋ

БОСАНСКИ
КЊИЖЕВНИ
ЛОНАЦ

> САДРЖАЈ

Станиша Тутњевић
БОСАНСКИ КЊИЖЕВНИ ЛОНАЦ

Матица српска

Библиотека
ТЕМЕЉИ

Станиша Тутњевић
БОСАНСКИ КЊИЕВНИ ЛОНАЦ

Издавач:
МАТИЦА СРПСКА
ДРУШТВО ЧЛАНОВА МАТИЦЕ СРПСКЕ
У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

За издавача:
Проф. др Младен Шукало

Редакција:
Проф. др Драго Бранковић, проф. др Бранко Летић,
Слободан Наградић, Зоран Пејашиновић, Ранко Рисојевић,
Ранко Павловић, проф. др Љиљана Шево,
проф. др Младен Шукало (главни и одговорни уредник),
мр Игор Симановић (секретар редакције)

Рецензент:
Проф. др Младен Шукало

Лектура и коректура:
Мр Мијана Кубурић - Мацура

Дизајн корица:
Зоран Егић

Штампа:
Графид д.о.о.
Бања Лука

За штампарију:
Срђан Иванковић

Тираж:
500

Станиша Тутњевић

БОСАНСКИ КЊИЖЕВНИ ЛОНАЦ

Развој и континуитет књижевности
Босне и Херцеговине

Матица српска

Бања Лука, 2013.

ЋИРИЛОМЕТОДИЈЕВСКА МИСИЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

За разлику од Бугара, традиција духовне и културне мисије св. Ћирила и Методија код Македонаца и код Срба донекле је потиснута и доста магловито се указује као неки далеки, још неиздиференцирани заједнички духовни и културни простор коме се не посвећује дужна пажња. У Македонији се данас под утицајем дневнополитичких захтјева у центар пажње ставља један нешто познији крак те традиције што су га у оквиру чувене Охридске школе утемељили св. Климент и Наум Охридски, најпознатији сљедбеници „солунских апостола“, након што су њихови ученици протјерани из Моравске. У складу са тренутним ентузијазмом око дефинисања сопственог националног идентитета, ту се почетна, претходна мисија Ћирила и Методија помало потискује и преноси на њихове охридске сљедбенике, чиме се богата духовна и културна традиција Охридске школе почиње третирати као свјетионик и духовно извориште свеукупне словенске културе и писмености, при чему се оставља по страни још јача и развијенија Преславска школа, која је истовремено дјеловала при бугарском двору.

Када су у питању Срби, из укупне ћирилометодијевске традиције нешто касније издваја се посебан ток на чијем челу се налази Св. Сава, који је извршио осамостаљење Српске православне цркве под покровитељством ојачане српске средњовјековне државе. Та светосавска линија мисије Ћирила и Методија временом је постала тако чврст и доминантан духовни темељ српског националног бића да је она претходна дионица ћирилометодијевске традиције донекле пала у сјенку и почела да блиједи. У вези с тим требало би имати на уму да светосавска духовна традиција ипак није нешто друго у односу

на укупну ћирилометодијевску традицију. То је само највиша тачка те мисије у њеном дотадашњем развоју на простору гдје су живјели Срби, на којој се та универзална традиција дјелимично преображава и обогаћује садржајем српског националног идентитета и као таква продужава све до данашњих дана.

Када је у питању Босна и Херцеговина, свијест о ћирилометодијевској мисији је готово потпуно потиснута – губи се из вида да су почеци и даљи ток писмености и књижевности у Босни такођер дио укупне ћирилометодијевске мисије, као и у већини осталих јужнословенских земаља и крајева, и да се управо тиме може објаснити много тога што се тиче укупног, сложеног и противурјечног културног и књижевног живота у Босни и Херцеговини од почетака до данас. Узимањем у обзир ове чињенице обеснажују се настојања да се босанско средњовјековно књижевно наслеђе третира као изолована, самостална и самосвојна књижевно-културна цјелина која служи као залог самосталне и јединствене босанске државе од њеног настанка до наших дана. Изданци заједничког ћирилометодијевског коријена, истина, зависно од несталних државних граница и прилика и различитих цивилизацијско-културних утицаја, у појединим зонама, па и у Босни, имају извјесне специфичности и нешто другачији исход, али и даље остају у оквирима тог јединственог почетног обрасца. У Босну су допрла два његова различита смјера: послје црквено-државног сабора 893. године, на коме је словенски језик проглашен службеним језиком државе и цркве, а ћирилица јединим званичним писмом, један смјер ове мисије иде из правца преславске школе у Бугарској на челу са Константином Преславским, преко Србије до Босне и нешто даље на запад, а други из правца Охридске школе, на чијем челу је био Климент Охридски, гдје се дуже задржала глаголица, која се одатле шири појасом уз јадранску обалу до Босне и Далмације. Ћирилица је у Босни доминантна и срећемо је већ и у *Повељи Кулина бана* (1189), најстаријем споменику средњовјековне босанске писмености; оvdје она повремено посједује извјесне специфичности које се у науци различито третирају и именују.

За Босну је карактеристично и постојање посебне цркве босанске, о којој мало знамо, али која, иако нека врста хришћанске „ревизионистичке“ цркве, не утиче на одступања од јединственог средњовјековног културно-књижевног модела, заснованог првенствено на црквенословенском језику и ћирилици, и у мањој мјери на глагољници. То је посебно важно истаћи.

У вези с тим, потребно је, можда, још јасније подвући да основу ћирилометодијевског књижевно-културног обрасца чини његова народна суштина и основа. Почетна замисао ћирилометодијевске мисије је, као што се зна, и била у томе да се створе претпоставке за ширење хришћанства на домаћем, локалном, народном, тј. словенском језику, а из тога је потом, постепено, израстала укупна писменост и књижевност међу Словенима.

Падом Босне под турску власт 1463. године убрзано се заснива један сасвим нови, оријентални цивилизацијско-културни образац који траје паралелно са током ћирилометодијевске културно-књижевне традиције, потискујући је у страну и ширећи се на њен рачун. У оквиру тога широко заснованог цивилизацијског модела значајно мјесто заузима стваралаштво на оријенталним језицима, арапском, турском и перзијском. Ради се о дјелима насталим у складу са жанровским и другим обрасцима великих источних књижевности, чији аутори су људи из Босне који су стекли образовање и каријеру широм турске царевине, али и странци на служби у Босни. Нека од тих дјела, поготово када се тичу Босне и других околних земаља, имају и значајну вриједност историјског извора, али и извјесне књижевне вриједности, попут *Путописа* Мула Мустафе Башескије (1764). Настала на народу неразумљивом језику, али у понечему и понекад ипак референтна и у односу на домаће, локалне босанске крајеве, људе и прилике, ова књижевност имала је одјека само у веома уском кругу уleme и административних и војних намјештеника, док на другој страни није могла заузети значајно мјесто ни у великим књижевностима којима је припадала на основу језика и литерарних форми карактеристичких за те књижевности. Један

мали крак овог културно-књижевног обрасца, познат под именом алхамијадо књижевност (писана арапским писмом, али на домаћем језику), указује се као макар и танка спона са литерарном активношћу међу Муслиманима на народном језику, активношћу коју у другој половини XIX вијека, по свим карактеристикама, можемо сматрати муслиманским књижевним препородом. Тада се муслиманска књижевност послије више вијекова враћа на стазу ћирилометодијевске традиције. У то вријеме заправо почиње развој новије, модерне муслиманске/бошњачке књижевности на сасвим новим, народским основама, на народном језику и с ослоном на сопствену богату усмену књижевност, уз подстицаје и пуно покровитељство хрватске и српске књижевности.

Све ово намеће питање укључивања књижевности на оријенталним језицима у садржај и континуитет укупне књижевности ове народне заједнице. То питање се и у културолошко-цивилизацијском, као и у поетичком погледу одувјек поставља у доста заостреном облику и више упућује на готово непремостив дисконтинуитет него на природан и прихватљив континуитет. У данашњим околностима посебно се поставља питање спојивости вишевијековне муслиманске/бошњачке културне и књижевне традиције, настале послије пада Босне под Турску, са претходном, ћирилометодијевском традицијом, којој су припадали и преци носилаца данашњег муслиманског/бошњачког народног имена. Истина, они ту традицију никада нису радикално ни одбацили, јер је исламизирани дио становништва кроз вијекове сачувао неке претходне слојеве свијести и трагове свога старог идентитета. То свједочи да континуитет ћирилометодијевске књижевно-културне традиције, колико год био истањен и ослабљен, међу Муслиманима/Бошњацима никада није био потпуно прекинут. С друге стране, трајно присутан осјећај припадности босанском простору, имену и држави коју је ова народна заједница уградила у свијест о себи и сопственом идентитету, као и уобразиља да Муслимани/Бошњаци потичу од богумила као наводних сљедбеника цркве босанске, субјективно, али и у муслиманској/бошњачкој

публицистици и науци, узимају се као аргументи за континуитет њихове културе и књижевности од средњег вијека до данашњих дана. Тиме се на неки начин покушава потиснути антагонизам између домаћег, народског, ћирилометодијевског обрасца на једној, и страног, туђинског, оријенталног културно-књижевног модела на другој страни, али је очито да се ипак ради само о привидном и приручном континуитету. Драматичности тога процеса доприноси и чињеница што је страни, туђински, оријентални образац у неким, битним слојевима муслиманског/ бошњачког идентитета не само схваћен и прихваћен као *сойсџвени*, него је као такав одувијек узиман, а дјелимично се и данас узима као основа, упориште и средство *разликовања* у односу на идентитет осталог живља у Босни, заснован на локалној, домаћој, ћирилометодијевској традицији. При свему томе треба имати на уму и чињеницу да се повремено може говорити и о плодотворном прожимању ових међусобно супротстављених цивилизацијских искустава, којим се на неки начин ствара претпоставка за један нови аспект континуитета. Али при томе ваља имати на уму да се то прожимање не односи само на муслиманско књижевно стваралаштво. Чак је, могло би се рећи, знатно уочљивије и продуктивније код српско-хрватских писаца крајем XIX и у првој половини XX вијека, што значи да на истоветан начин улази у континуитет и српске, и хрватске и муслиманске/ бошњачке књижевности.

То је иначе вријеме када се још увијек тешко може говорити о националној свијести Муслимана/ Бошњака, који након доласка Аустрије у Босну у први план стављају своје словенско поријекло и народни језик, а у потрази за сопственим идентитетом одбацују дотадашње неадекватно турско, и прихватају хрватско или српско име, или се у том погледу понашају пасивно, држећи се локалног босанског/ бошњачког имена, које тада још увијек не подразумејива национални садржај него је израз субјективне и емотивне привржености препознатљивим атрибутима босанске историјске и државне прошлости.

Слична ситуација је и са сефардским Јеврејима, који су, након изгона из Шпаније 1492. године, доспјели чак и до Босне,

а код којих трагове писмености и књижевности срећемо од половине XVI вијека: на исти начин као и муслиманска, и њихова књижевно-културна традиција остаје по страни од изворног средњовјековног босанског ћирилометодијевског културно-књижевног тока. Јеврејска књижевност у БиХ предстваља локалне периферне манифестације удаљеног снажнијег културног дјеловања ове заједнице на хебрејском и шпанском језику и углавном се своди на вјерско-поучне текстове, хронике и епиграфику, при чему посебно треба истаћи и усмено стваралаштво.

Извјесне трансформације на живом и динамичном ткиву јединственог средњовјековног босанског културно-књижевног обрасца догађају се и под утицајем римске цркве, што је посебно уочљиво последије Тридентинског концила (1545–1562) када на овом подручју босански фрањевци почињу да реализују став католичке цркве о употреби народног језика у неким црквеним пословима. У оквиру те активности настао је читав један корпус фрањевачке књижевности, која обухвата дјела намијењена вјерској поуци, од оних више канонских до оних која на слободнији, забавно-поучни начин популаризују вјеру (катехизми, збирке бесједа и проповиједи, збирке чудеса, пјесме религиозног карактера), али и дјела ширег културног и практичног домета и значаја, као што су летописи и лекаруше (упуте за лијечење разних болести). Највећим дијелом то су популарне прераде и преводи важнијих црквених текстова са путама како би их што боље разумјело локално становништво. Значај ове књижевне дјелатности је у томе што се одвијала на народном језику, штокавским нарјечјем. Првим писцем и утемељитељем фрањевачке књижевности сматра се Матија Дивковић (1563–1631), чије је дјело *Наука крстајнски* (1616), по његовом сопственом исказу, писано „језиком босанским, а слови српским“, имало велики утицај и значај у народу. По томе што је претежно религиозног карактера и великим дијелом писана ћирилицом, и фрањевачка књижевност налази се у континуитету универзалног обрасца ћирилометодијевске мисије. На другој страни, чињеница да народни језик потискује трагове црквенословенског и да

један дио ових писаца пише латиницом, а један чак и на латинском језику, свједочи о томе да се тај културно-књижевни модел међу фрањевцима постепено преображава или ретардира. Половином XIX вијека, фрањевачка књижевност, на челу са фра Гргом Мартићем и Иваном Фрањом Јукићем, достиже врхунац у погледу свјетовног карактера књижевности и народног језика и у погледу синхронизације са ширим књижевним збивањима и покретима на Словенском Југу: као слѣдбеници илирског покрета у Босни они су на овом терену носиоци актуелне идеје словенског народног и књижевног јединства, а у склопу такве своје књижевне активности, зачињу и почетну свијест о књижевности БиХ као посебне књижевне цјелине. Први до сада познат текст о књижевности БиХ објавио је под насловом „Босанска и херцеговачка књижевност“ Љубомир Мартић (фра Грга Мартић) 1844. године у два наставка у *Српском народном листу* у Пешти. Потом слиједи чланак „Књижевност босанска“ Ивана Фрање Јукића, такође у два наставка, 1850. и 1851. године, у његовом часопису *Босански пријатељ*. Књижевни погледи Мартића и Јукића лако се уочавају у именовану народа који у Босни живи, језика којим говори и писма којим пише. Становници Босне се именују као Словени, Изламита, Ришћани, Кршћани, Бошњаци, Србљи, Хрвати и Илири, што се тиче језика Мартић помиње „начин говорења нашег босанског“, а Јукић босанске рукописе и књиге писане „чистим илирским језиком“, док у погледу писма Јукић вели да се људи у Босни од најстаријих времена до 1813. године служе „писмом и словима од св. Цирила изнашастим“, које он назива босанском ћирилицом и босанском католичком азбуком, а о „кирилској“ или такозваној босанској азубуци или буквици говори и Мартић.

Континуитет српског књижевног тока у Босни и Херцеговини од почетака до најновијег времена правилнији је и уочљивији него код Муслимана, Хрвата и Јевреја. Наиме, у условима када практично потпуно ишчезава црква босанска, централни, изворни и аутентични ток ћирилометодијевске традиције, стијешњен оријенталним цивилизацијско-културним моделом

на једној, уступајући дио простора и рудиментарним назнакама књижевног тока хебрејско-шпанског поријекла на другој, и значајно коригован утицајем римске цркве, на трећој страни, природно се продужује у кругу православног свештенства и српских манастира. У том процесу постепено се напуштају религиозни садржаји и црквени језик, што уочавамо већ од оригиналних предговора Теодора Љубавића издањима црквених књига у горажданској штампарији (1519–1521), првој у БиХ, до различитих рукописних књига и даље рађених првенствено за црквене потребе све до XVIII вијека. При томе треба имати на уму да је језик средњовјековне босанске књижевности првенствено био црквенословенски, а писмо ћирилица. Како су и у оквиру поменутог крака светосавске ћирилометодијевске традиције ти елементи одувјек били и трајно остали основни атрибути развоја, чувања и артикулације српске националне свијести, природно је што је средњовјековна босанска књижевност првенствено и у највећој мјери била испреплетена, прожета и компатибилна са српском средњовјековном књижевношћу. Томе треба додати и податак да се у неким средњовјековним босанским списима уз босанску државну атрибуцију изричито спомиње и српско народне име људи који на том простору живе. У *Повељи Матије Нинослава* (1234), на примјер, насталој само 45 година послје чувене *Повеље Кулина бана*, они који су предмет дубровачке јурисдикције називају се Власима, док се домаће, локално становништво именује појмом Срби. Бан Матија, надимком Нинослав, који у овој повељи сам себе именује као „бан босански велики“, први пут се спомиње 1233. године као угарски вазал, а једно вријеме био се успио и осамосталити. Овом повељом потврђује повластице које је раније Дубровчанима био дао Кулин бан. С обзиром на веома мали временски распон који дијели његову повељу (1234) од повеље Кулина бана (1189), очито је да се у оба случаја говори о истом локалном босанском становништву с једне и оном под дубровачком ингеренцијом с друге стране. Ко чини то локално становништво види се из сљедећег одредбе повеље: „И још нешто: ако превари Србин Влаха, нека се парниче пред кнезом,

а ако превари Влах Србина, нека се парниче пред баном, а другом Влаху да не буде прогона“.

С обзиром на то да се радило о јединственом ћирилометодијевском културно-књижевном обрасцу, границе између појединих његових токова неријетко су биле нејасне и неизвјесне, често прелазећи несталне и промјенљиве државне границе које су се у средњем вијеку мијењале и наизмјенично помјерале с једне на другу страну. Све је то допринијело да је вертикала српске националне свијести, културе и књижевности у БиХ из XIX вијека имала пуну проходност у дубину средњовјековне босанске ћирилометодијевске традиције и пуну утемељеност у њој, истовремено се снажно, а понекад и пресудно ослањајући и интегришући у континуитет укупног развоја српске књижевности од средњег вијека до XIX стољећа, и даље до најновијег времена. На другој страни, као што смо видјели, вертикала хрватске, муслиманске и јеврејске културно-књижевне традиције, повучена из перспективе „националистичког“ XIX вијека, тече неуједначено, с прекидима и с ретардацијом јединственог тока ћирилометодијевске мисије.

Посебан замах српском књижевном току у XIX вијеку, који се јавља у природном континуитету са ћирилометодијевским културно-књижевним обрасцем, дала је укупна језичка и књижевна дјелатност Вука Караџића, која је заправо пуна мјера и коначна тачка тога обрасца. То некоме може изгледати чудно и противурјечно због тога што је Вукова реформа значила раскид са црквенословенским језиком и са црквеним карактером књижевности као најпрепознатљивијим симболима ћирилометодијевске традиције. Међутим, црквенословенски није био туђински језик и из њега су израсли сви остали словенски језици, у највећој мјери засновани на народним говорима. На другој страни, црквени карактер књижевности, истина постепено, поприма и коначно добија свјетовна обиљежја, али се у њеном даљем развоју никад не губе карактеристике и трагови свеукупног искуства црквене књижевности, са богатим арсеналом топоса, симбола, жанровских и других обиљежја која потичу са тог извора, укључујући и дубоке,

ненадокнадиве спознаје религиозног погледа на свијет као једног од битних садржаја у трагању за човјековим мјестом у животу и свијету којим се књижевност одвајкада бави.

Даљи ток књижевности у Босни и Херцеговини од XIX вијека наовамо, у цјелини инспирисан вуковским реформама, представља дефинитиван повратак народској, словенској традицији, која произлази из укупног, заједничког ћирилометодијевског културно-књижевног обрасца. Нарушавање, стјешњавање и ретардација тога обрасца, као што је напријед речено, у уској су вези са продором других, страних односно туђинских културно-књижевних модела који су имали значајан уплив на карактеристике појединачних националних књижевних токова на овом простору.

[Књижевна историја, 2009, 139, стр. 545–552]

ЈЕДАН ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКИ УВИД У РАЗВОЈ И КОНТИНУИТЕТ КЊИЖЕВНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Књижевности Босне и Херцеговине као посебна цјелина са сопственим садржајем и континуитетом у науци о књижевности не третира се јединствено, а с времена на вријеме и оспорава с образложењем да се ради о регионално-завичајном односно покрајинском књижевном феномену, па чак и о вјештачкој политичкој литерарној творевини, утемељеној на државно-територијалном принципу. У цјелини, ипак, преовлађује мишљење да се ради о књижевном корпусу који се конституише на специфично укрштеним и међусобно прожетим државно-територијалним, националним и покрајинским атрибутима, од којих су једни у одређеним околостима више, а други мање долазили до изражаја. Покушај да се именом овог књижевног корпуса унапријед дефинише и његов карактер нису успјели (по учесталости у употреби истичу се још и појмови *књижевности у Босни и Херцеговини* и *босанскохерцеговачка књижевност*), па се сви ови и слични појмови и из њих изведене скраћенице могу сматрати равноправним.

Почеци и даљи ток писмености и књижевности у Босни и Херцеговини дио су укупне ћирилометодијевске мисије, као и у већини осталих јужнословенских земаља и крајева. Изданци тог заједничког коријена, зависно од несталних државних граница и прилика и различитих цивилизацијско-културних утицаја, у појединим зонама, па и у Босни, имају извјесне специфичности и нешто другачији исход. У Босну су допрла два различита смјера јединственог културно-књижевног ћирилометодијевског обрасца: послије црквено-државног

сабора 893. године, на коме је словенски језик проглашен службеним језиком државе и цркве, а ћирилица јединим званичним писмом, један смјер ове мисије иде из правца преславске школе у Бугарској, на челу са Константином Преславским, преко Србије до Босне и нешто даље на запад, а други из правца Охридске школе, на чијем челу је био Климент Охридски, гдје се дуже задржала глаголица, која се одатле шири појасом уз јадранску обалу до Босне и Далмације. Ћирилица је у Босни доминантна и срећемо је већ и у *Повељи Кулина бана* (1189), најстаријем споменику средњовјековне босанске писмености и она овдје повремено посједује извјесне специфичности које се у науци различито третирају и именују. За Босну је карактеристично и постојање посебне цркве босанске, о којој мало знамо, али која, иако нека врста хришћанске „ревизионистичке“ цркве, не утиче на одступања од јединствености средњовјековног културно-књижевног обрасца, заснованог првенствено на црквенословенском језику и ћирилици, и у мањој мјери на глаголици.

Када је у питању средњовјековно босанско духовно наслеђе, постоји једно основно језгро споменика који су на овај или на онај начин, независно од тога како и гдје су настали или откривени и гдје се сада налазе, првенствено везани за домете и амбијент средњовјековне босанске државе и цркве. Основне садржаје и жанровске облике писане ријечи на овом терену представљају административно-правни списи, записи и натписи, те текстови књижевног карактера у складу са данашњим схватањем те врсте књижевности.

Административно-правни списи (повеље, законици, даровнице, завјештања, писма, и сл.), настали у писарницама босанских владара и локалног племства, које су најчешће писали писари школовани на црквенословенским језичким узорима, свједоче о унутрашњем устројству, политичким, дипломатским, па и културним и књижевним везама и дометима босанске државе. У Твртково вријеме у Босну пристиже један број ученијих писара из Србије, који у своје текстове уносе више црквенословенских елемената, за разлику од мање учених локалних писара чији

језик је ближи народном. Уобичајена структура оваквих списа подразумијева да су инвокација (уводни зазив) и есхатокол (изводни дио текста) најчешће одређени црквенословенским језичким идиомом, док је средишњи дио ближи народном говору. Репрезентативни примјер ове врсте текстова *Повеља Кулина бана*, у којој Кулин бан, први значајнији босански владар (1180–1204), пружа трговачке гаранције Дубровчанима, сматра се најстаријим ћирилским рукописом на народном језику. Исте те гаранције Дубровчанима, који се називају Власима, у односу на локалне босанске становнике именоване као Срби, дају се и у *Повељи Матије Нинослава* (1234). Жанровску разноврсност ове врсте списа потврђују *Тврћкова даровница Хрвоју Вукчићу* (1380), у којој се сину војводе Вукца дарују војводство и три села, и *Завјештање Сандаљеве жене Јелене* (1442), у којој ова кћи кнеза Лазара поименице наводи шта коме оставља у случају смрти.

Натписи и записи (епиграфика) су обично кратка лапидарна форма која уз примарну референтну функцију повремено поприма и књижевна обиљежја, ослобођена уобичајеног канона средњовјековне књижевне продукције. Уобичајени су на непокретним објектима (надгробни споменици, црквени портали, задужбине, и сл.), али и на рукописима, књигама, покућству, и сл.). Најчешће су, посебно они млађи, писани народним језиком. Најстаријим текстом ове врсте сматра се *Хумачка њлоча* (X–XI вијек), запис у камену узиданом у фрањевачки самостан на Хумцу код Љубушког, са подацима о тој цркви, њеном градитељу и ктитору, а веома рани примјер надгробног записа срећемо на *Надгробној њлочи из Полица код Требиња* (1151–1177), у којој се дају подаци о гробници и мајстору који ју је направио и умрлом који је у њу сахрањен. Посебно су значајни натписи на стећцима, који сами по себи, а посебно у познијој литерарној обради, посједују значајне књижевне вриједности.

Док је у случају административно-правних списа и епиграфике утврђивање босанске атрубације олакшано и доста поуздано, када су у питању књижевни текстови то постаје доста несигуран

и неизвјестан посао. Ту се обично укрштају, мање или више досљедно или селективно примјењивани подаци о томе за које намјене и чије потребе је неки текст писан, ко га је и гдје писао, односно у којој радионици је настао, ко и гдје га је пронашао или гдје се чува, а као примарни, „књижевни“ критеријум обично се узимају језик одређеног текста и врста и облик почетног писма ћирилометодијевске мисије (глаголице и ћирилице) којим је текст писан. У складу са свим овим критеријумима из разговора о средњовјековној босанској књижевности не треба изоставити ни чувено *Мирослављево јеванђеље*, настало по наруџби хумског кнеза Мирослава, брата Стефана Немање крајем XII вијека, неовисно о томе које мјесто та најстарија сачувана ћирилска књига српске редакције старословенског језика има у континуитету развоја укупне српске писмености и књижевности. Слична ситуација је и са два вијека млађим *Хрвојевим мисалом*, који је по наруџби војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића као свједочанство домета босанске државе за потребе цркве св. Миховила у Сплиту (или Омишу) писао писар Бутко глаголицом, а који се, истовремено, у хрватској науци третира као најбогатији и најљепше украшен рукопис хрватске глагољашке књижевности. Само неколико година прије тога, по наруџби истог босанског владара и на истом мјесту, настао је *Хвалов зборник* (1404), који се сматра репрезентативним дјелом средњовјековне босанске књижевности, а писао га је ћирилицом крстјанин Хвал у доба дједа Радомира, старјешине цркве босанске. Најзначајнија дјела средњовјековне босанске књижевности настала су у XIV и XV вијеку, у вријеме када је средњовјековна босанска држава била на врхунцу моћи, а међу најрепрезентативнија, уз *Хвалов зборник*, убрајају се *Млешачки зборник* (XV вијек), веома сличан Хваловом, и *Радосављев зборник* (друга половина XV вијека), који је писао крстјанин Радосав за крстјанина Гојсака. Овдје се убрајају и *Дивошево Јеванђеље*, настало око 1350. године у скрипторијуму Манојла Грка по наруџбини босанског племића Дивоша Тихорадића, *Никољско јеванђеље*, настало у XIV вијеку у манастиру Никоље, у овчарско-кабларској котлини, Чајничко

јеванђеље из XIV–XVI вијека, итд. Изван домета наше пажње не би требало да остане ни *Александрида*, једна босанска верзија романа о Александру Македонском с краја XV вијека, са доста наноса црквенословенског језика. Универзални модел ћирилометодијевске књижевне традиције и на овом простору очитује се првенствено у текстовима религиозног карактера, као што су четворојеванђеља и зборници, док наративне форме, животописи светаца и религиозна поезија на овом простору нису пустили уочљивог коријена, што се везује за специфичности цркве босанске. Ово књижевно стваралаштво не може се сматрати оригиналним, него представља преписе са старијих предлогака писаних на старословенском или на неком типу црквенословенског језика.

Падом Босне под турску власт 1463. године убрзано се заснива један сасвим нови, оријентални цивилизацијско-културни образац који траје паралелно са током ћирилометодијевске културно-књижевне традиције, потискујући је у страну и ширећи се на њен рачун. У оквиру тога широко заснованог цивилизацијског модела значајно мјесто заузима и стваралаштво на оријенталним језицима, арапском, турском и перзијском. Уз разноврсне административно-правне списе ту спада и богата, ликовно и вербално интересантна епиграфика, у којој, осим основних порука одређених поводом и сврхом настанка неког записа или натписа, има и литерарно релевантних кратких форми са дубоким људским и филозофским значењима. Ту су и литерарна дјела настала у складу са жанровским и другим обрасцима великих источних књижевности, чији аутори су људи из Босне који су стекли образовање и каријеру широм турске царевине, али и странци на служби у Босни. Нека од тих дјела, поготово када се тичу Босне и других околних земаља, имају и значајну вриједност историјског извора, али и извјесне књижевне вриједности, попут *Путописа* Мула Мустафе Башескије (1764). Настала на народу неразумљивом језику, али у понечему и понекад ипак референтна и у односу на домаће, локалне босанске крајеве и прилике, ова књижевност имала је одјека само у веома уском кругу улеме и административних

и војних намјештеника, док на другој страни није могла заузети значајно мјесто ни у великим књижевностима којима је припадала на основу језика и литерарних форми карактеристичних за те књижевности. Један мали крак овог културно-књижевног обрасца, познат под именом алхамијадо књижевност, писана арапским писмом, али на домаћем језику, указује се као макар и танка спона са литерарном активношћу међу Муслиманима на народном језику у другој половини XIX вијека, коју по свим карактеристикама можемо сматрати муслиманским књижевним препородом, када се муслиманска књижевност послије више вијекова враћа на стазу ћирилометодијевске традиције. У то вријеме заправо почиње развој новије, модерне муслиманске/ бошњачке књижевности на сасвим новим, народским основама, на народном језику и с ослонцем на сопствену богату усмену књижевност, уз подстицаје и пуно покровитељство хрватске и српске књижевности. Стога се питање укључивања књижевности на оријенталним језицима у садржај и континуитет укупне књижевности ове народне заједнице и у културолошко-цивилизацијском, али и у поетичком погледу одувијек поставља у доста заоштреном облику и више упућује на готово непремостив дисконтинуитет, него на природан и прихватљив континуитет. У данашњим околностима посебно се поставља питање спојивости вишевијековне муслиманске/ бошњачке културне и књижевне традиције, настале послије пада Босне под Турску, са претходном, ћирилометодијевском традицијом, којом су били обухваћени и преци носилаца данашњег муслиманског/ бошњачког народног имена. Иако се у овом случају ради о још оштријем резу, извјестан, условни континуитет, више субјективне пририроде, би се на неки начин ипак могао успоставити, јер је исламизирани дио становништва кроз вијекове ипак сачувао неке претходне слојеве свијести и трагове свога старог идентитета. С друге стране, трајно присутан осјећај припадности босанском простору, имену и држави коју је ова народна заједница уградила у свијест о себи и сопственом идентитету, као и уобразиља да Муслимани/ Бошњаци потичу од богумила као наводних слѣдбеника цркве босанске, субјективно, али и у муслиманској/

бошњачкој публицистици и науци, узимају се као аргументи за континуитет њихове културе и књижевности од средњег вијека до данашњих дана. Иако се крајем XIX и почетком XX вијека још увијек не може говорити о националној свијести Муслимана/ Бошњака, каснији догађаји су ретроактивно, уз ток српске и хрватске књижевности, и муслиманском књижевном стваралаштву из тог периода дали значење посебног националног књижевног тока у БиХ. То је вријеме доласка Аустрије у Босну, када Муслимани у први план истичу своје словенско поријекло и народни језик, а у потрази за сопственим националним идентитетом одбацују дотадашње неадекватно турско, и прихватају хрватско или српско име, или се у том погледу понашају пасивно, истовремено се држећи и локалног босанског/ бошњачког имена, које не подразумеијева национални садржај него покрајинско-државну атрибуцију и припадност. Тај препородни период муслиманске књижевности на карактеристичан начин отвара Мехмед-бег Капетановић Љубушак (1839–1902), сљедбеник Вука Караџића, који прикупља и објављује муслиманско народно благо, а затвара Муса Ђазим Ђатић (1878–1915), први муслимански писац који у поетичком погледу достиже домете тадашње српске и хрватске поезије. Између су писци који на адекватан начин попуњавају ту развојну линију – Осман Азиз, Едхем Мулабдић, Фадил Куртагић, Сафвет-бег Башагић, који су, укључујући и Ђатића, више неговали хрватску књижевну свијест, Осман Ђикић, Омер-бег Сулејманпашаић, Авдо С. Карабеговић, Авдо Карабеговић Хасанбегов, који су словили као српски писци, те Шемсудин Сарајлић, Риза-бег Капетановић, Хамид Шахиновић Екрем, Хамдија Мулић, Абдурезак Фифзи Бјелевац, који изричито не показују свијест о националној прианости нити се у том погледу ангажују. Сви су они, донекле с изузетком Башагића, скромне књижевне културе и образовања, а њихова дјела првенствено су одређена педагошко-поучном функцијом препорода Муслимана у радикално новим животним околностима насталим доласком Аустрије у Босну. У то вријеме, Сафвет-бег Башагић, Едхем Мулабдић и Осман Нури Хаџић покрећу и први муслимански часопис *Бехар* (1901–1910), који

се пред крај излажења декларише као хрватски часопис. Мулабдић је, истовремено, и аутор првог романа у БиХ, *Зелено бусење* (1898).

Слична ситуација је и са сефардским Јеврејима, који су након изгона из Шпаније 1492. године досјели чак и до Босне, а код којих трагове писмености и књижевности срећемо од половине XVI вијека: на исти начин као и муслиманска, и њихова књижевно-културна традиција остаје по страни од изворног средњовјековног босанског ћирилометодојевског културно-књижевног тока. Јеврејска књижевност у БиХ представља локалне периферне манифестације удаљеног снажнијег културног дјеловања ове заједнице на хебрејском и шпанском језику и углавном се своди на вјерско-поучне текстове, хронике и епиграфику, при чему посебно треба истаћи и усмено стваралаштво. Пошто све до краја XVIII вијека рабини у БиХ нису били домаћи људи и долазили су у малом броју, нешто већи ниво писмености и књижевности међу Јеврејима почиње након што је у Сарајево дошао рабин Давид Пардо (1719–1792), звани Морено, који је ту основао вишу рабинску школу. Примјер таквог, побочног и хибридног статуса јеврејске културне и књижевне активности у односу на ћирилометодијевски културно-књижевни образац налазимо још и на почетку XX вијека: лист *Ла Алборага* (Сарајево, 1900–1901), на примјер, излазио је на шпанском језику, али је штампан хебрејским писмом. У најбољем свом дијелу настала на посебном језичком идиому шпанских сефардских Јевреја („ладино“), ова књижевност објективно није могла да се конституише као посебан, самоузрочан национални литерарни ток, па је укупни доринос Јевреја књижевном стваралаштву у БиХ и у читавој Југославији више могао доћи до изражаја тек када је дошло до коначног исхода и резултата хиљадугодишње генезе ћирилометодијевске традиције, садржаног у народном, вуковском језику, којим је писао највећи јеврејски писац у БиХ, Исак Самоковлија.

Извјесне трансформације на живом и динамичном ткиву јединственог средњовјековног босанског културно-књижевног

обрасца догађају се и под утицајем римске цркве, што је посебно уочљиво послије Тридентинског концила (1545–1562), када на овом подручју босански фрањевци почињу да реализују став католичке цркве о употреби народног језика у неким црквеним пословима. У оквиру те активности настао је читав један корпус фрањевачке књижевности, која обухвата дјела намијењена вјерској поуци, од оних више канонских до оних која на слободнији, забавно-поучни начин популаризују вјеру (катехизми, збирке бесједа и проповиједи, збирке чудеса, пјесме религиозног карактера), али и дјела ширег културног и практичног домета и значаја, као што су летописи и лекаруше (упуте за лијечење разних болести). Највећим дијелом то су популарне прераде и преводи важнијих црквених текстова са упутама како би их што боље разумјело локално становништво. Значај ове књижевне дјелатности је у томе што се одвијала на народном језику, штокавским нарјечјем. Првим писцем и утемељитељем фрањевачке књижевности сматра се Матија Дивковић (1563–1631), чије је дјело *Наука крстајнски* (1616), по његовом сопственом исказу, писано „језиком босанским, а слови српским“, имало велики утицај и значај у народу. По томе што је претежно религиозног карактера и великим дијелом писана ћирилицом, и фрањевачка књижевност налази се у континуитету универзалног обрасца ћирилометодијевске традиције. На другој страни, чињеница да народни језик потискује трагове црквенословенског и да један дио ових писаца пише латиницом, а један чак и на латинском језику, свједочи о томе да се тај културно-књижевни модел на том мјесту постепено преображава или ретардира. Половином XIX вијека фрањевачка књижевност, на челу са фра Гргом Мартићем и Иваном Фрањом Јукићем, достиже врхунац у погледу свјетовног карактера књижевности и народног језика и у погледу синхронизације са ширим књижевним збивањима и покретима на Словенском Југу: као сљедбеници илирског покрета у Босни они су на овом терену носиоци актуелне идеје словенског народног и књижевног јединства, а у склопу такве своје књижевне активности, зачињу и почетну свијест о књижевности БиХ као посебној књижевној цјелини.

Први до сада познат текст о књижевности БиХ објавио је под насловом „Босанска и херцеговачка књижевност“ Љубомир Мартић (фра Грга Мартић) 1844. године, у два наставка, у *Српском народном листу* у Пешти. Потом слиједи чланак „Књижевност босанска“ Ивана Фрање Јукића, такођер у два наставка, 1850. и 1851. године, у његовом часопису *Босански пријатељ*. Књижевни погледи Мартића и Јукића лако се уочавају у именовану народа који у Босни живи, језика којим говори и писма којим пише. Становници Босне се именују као Словени, Изламита, Ришћани, Кршћани, Бошњаци, Србљи, Хрвати и Илири, што се тиче језика Мартић помиње „начин говорења нашег босанског“, а Јукић босанске рукописе и књиге писане „чистим илирским језиком“, док у погледу писма Јукић вели да се људи у Босни од најстаријих времена до 1813. године служе „писмом и словима од св. Цирила изнашастим“, које он назива босанском ћирилицом и босанском католичком азбуком, а о кирилској или такозваној босанској азбуци или буквици говори и Мартић. У оквиру илирског покрета коначно је утемељена модерна хрватска национална свијест, губи се ова конфузија, и долази до формирања хрватског књижевног језика заснованог на језику народне књижевности и језику дубровачких писаца, а хрватско национално име почела је да добија и фрањевачка књижевност у Босни, не губећи сопствени континуитет и значај који је имала. Хрватски књижевни ток у БиХ даље, све до Првог свјетског рата, одвија се углавном у кругу фрањевачког свештеничког реда и веома тешко и споро се еманципује од вјерско-поучног и педагошког карактера. Осим Матије Дивковића, на самом почетку, у XVI и XVII вијеку, треба поменути још и Ивана Бандуловића и Ивана Анчића, у XVIII вијеку Стјепана Маргитића, Филипа Ластрића и ауторе самостанских летописа Николу Лашванина и Боњу Бенића, а у XIX вијеку осим Мартића и Јукића, покретача првог часописа у БиХ *Босански пријатељ* (1850), и Петра Бакулу, Мартина Недића и Маријана Шуњића. Изван свештеничког круга, пред крај вијека скромним романсијерско-приповједачким радом истичу се Еуген Матић и Иван Кларић, а централна књижевна

фигура тога доба је Силвије Страхимир Крањчевић (1865–1908), који тада живи у Сарајеву и уређује значајан провладин часопис *Naša* (1895–1903).

Након почетних назнака код Мартића и Јукића, свијест о књижевности БиХ као посебном корпусу посебно се подстиче у вријеме аустроугарске власти, када срећемо посебан, другачији, смишљено конципиран и свјесно државним средствима спровођен концепт босанске атрибуције у свим областима, па и у књижевности. У вези с тим уочавамо три прегледа књижевног стваралаштва у БиХ, чији државни карактер потврђује и чињеница да ниједан није објављен на народном језику. Први је скромни, више библиографски *Крајтек преглед босанскега словства* (Марибор, 1884) словеначког патера Михаела Напотника, а друга два прегледа имају и дословно државни карактер, јер су оба објављена на њемачком језику и за потребе државне промоције. Аутор првог је Јохан фон Ашбот, у чијој књизи *Босна и Херцеговина. Слике са путовања* (1888) има и читаво једно поглавље посвећено књижевном стваралаштву ових крајева, а аутор другог је Коста Херман, који у посебном тому едицији *Аустроугарска Монархија у ријечи и слици* посвећеном Босни и Херцеговини (1901) такођер у посебном поглављу даје преглед књижевног стваралаштва у овој покрајини. У међувремену је у Загребу изашла и *Повјест књижевности хрватске и српске Буре Шурмина* (1898) у којој је, у дијелу у коме се обрађује хрватска књижевност, дато и поглавље „Књижевни рад у Босни“. На другој страни, Павле Поповић у чланку „Књижевност у Босни и Херцеговини“, објављеном у *СКГ* (1910) сматра да је књижевност у БиХ у свим њеним периодима „један део опште српске књижевности“. Слиједи цјеловита и до тада најпотпунија књига о књижевности у Босни и Херцеговини *Хрватско-српска књижевност у Босни и Херцеговини. Од почетака у XI до националној претпороди у XIX вијеку* Драгутина Прохаске (1911), на њемачком језику.

У више прилика у вези са овим књижевним корпусом изјашњава се и Владимир Ђоровић, који ће задуго остати најозбиљнији и најутемељенији ауторитет за ово питање. Након

чланка „Поглед на књижевност у Босни и Херцеговини“, објављеног у несачуваном *Вечерњем сарајевском листу* (1909), сопствено схватање ове књижевности он излаже у приказу поменуто Прохаскине књиге и у неким другим чланцима (1910, 1911, 1912) да би у својој познатој књизи *Босна и Херцеговина* (1925) у посебном одјелку под насловом „Књижевност у Босни и Херцеговини“, исцрпно и документовано синтетички представио књижевни рад на овим просторима од најстаријих времена. Посебно је значајан Ћоровићев допринос проучавању муслиманске књижевне традиције, нарочито феномена алхамијадо књижевности, коју је европска славистика преко њега први пут и упознала. На основу ових Ћоровићевих радова може се закључити да је он књижевност у БиХ условно посматрао као посебан корпус књижевности на нашем језику са сопственим континуитетом, који у ширем смислу и даље остаје у континуитету цјелокупне српско-хрватске књижевности. Ћоровићев критеријум припадности овом књижевном корпусу своди се на писце рођене у БиХ и оне који су ту књижевно дјеловали и углавном је остао на снази и у свим каснијим радовима на ову тему, а примјењује се и на овом мјесту.

Што се тиче континуитета српског књижевног тока из XIX вијека уназад према јединственом ћирилометодијевском културно-књижевним току у средњем вијеку, он је нешто правилнији у уочљивији. Наиме, у условима када практично потпуно ишчезава црква босанска, централни, изворни и аутентични ток ћирилометодијевске традиције, стијешњен оријенталним цивилизацијско-културним моделом на једној, уступајући дио простора и рудиментарним знацима књижевног тока хебрејско-шпанског поријекла на другој, и значајно коригован утицајем римске цркве, на трећој страни, природно и најпотпуније се продужује у кругу православног свештенства и српских манастира, уз постепено напуштање религиозних садржаја и црквеног језика, почев од оригиналних предговора Теодора Љубавића и дањима црквених књига у горажданској штампарији (1519–1521), првој у БиХ, до различитих рукописних књига и даље рађених првенствено за црквене потребе све до

XVIII вијека. При томе треба имати на уму да је језик средњовјековне босанске књижевности првенствено био црквенословенски, а писмо ћирилица, што је у оквиру укупне светосавске православне традиције одувјек било и трајно остало основни атрибут развоја, чувања и артикулације српске националне свијести. Томе треба додати и податак да се у неким средњовјековним босанским списима, попут поменуте *Повеље Матије Нинослава* из 1234. године, уз босанску државну атрибуцију изричито спомиње и српско народно име. Због тога је средњовјековна босанска књижевност у највећој мјери била компатибилна са српском средњовјековном књижевношћу, при чему су, с обзиром на то да се радило о јединственом ћирилометодијевском културно-књижевном обрасцу, границе између ова два књижевна тока неријетко биле нејасне и неизвјесне, на исти начин како су се и границе српске и босанске државе у средњем вијеку мијењале и наизмјенично помјерале с једне на другу страну, укључујући и значајан дио простора данашње хрватске државе, првенствено Далмације, гдје се домет ћирилометодијевске мисије пред браном латинске цркве и културе даље тешко пробијао, јер није имао снажног сопственог, локалног хрватског државног покровитељства које је било пренесено на Угарску. Све је то допринијело да је вертикала српске националне свијести, културе и књижевности у БиХ из XIX вијека имала пуну проходност у дубину средњовјековне босанске ћирилометодијевске традиције и утемељеност у њој, истовремено се снажно, а понекад и пресудно ослањајући и на српску средњовјековну књижевност и даљи развој српске књижевности до XIX вијека. На другој страни, вертикала хрватске и муслиманске културно-књижевне традиције повучена из перспективе „националистичког“ XIX вијека према средњем вијеку тече неуједначено и с прекидима и ретардацијама јединствог тока ћирилометодијевске мисије.

Посебан замах српском књижевном току у XIX вијеку, који се јавља у природном континуитету са ћирилометодијевским културно-књижевним обрасцем, дала је укупна језичка и књижевна дјелатност Вука Караџића, која је заправо пуна мјера

и коначна тачка тога обрасца. У његовом кругу се крећу Сима Милутиновић Сарајлија и Лука Георгијевић Милованов, обојица поријеклом из Босне, док с Вуком из Херцеговине сарађује и Вук Врчевић, који је за прикупљање муслиманског народног блага подстакао и Мехмед-бега Капетановића Љубушака. У склопу веза са ширим српским културним и књижевним простором, књижевна активност у БиХ подстиче се и путем *Србско-галмајинској малазина* из Задра (1836–73), који је једно вријеме (1842–61) уређивао Ђорђе Николајевић (1807–1896), рођен у Срему, а који је касније као професор сарајевско-рељевске богословије и митрополит дабробосански оставио значајан траг у културном и књижевном животу Срба у БиХ. На Вуковом трагу кроз читав XIX вијек срећемо још бар десетак веома значајних културно-књижевних радника, претежно лица са вишим свештеничким чином, који трагају за старим црквеним и државним рукописима, баве се подстицањем и скупљањем народних умотворина, али и сами пишу дјела о српској црквеној, државној, културној и књижевној прошлости, као што су: Серафим Шолаја, Ато Марковић Сломо, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, Прокопије Чокорило, Нићифор Дучић, Саво Косановић, Христифор Михајловић, Томо Братић, Лука Грђић Бјелокосић, којима се придружују и Гавро Вучковић Крајишник и Васо Пелагић са својим ангажованим списима националног, просвјетитељског и социјалног карактера. За разлику од ове више примијењене врсте књижевне дјелатности, у другој половини XIX и на почетку XX вијека, све до Првог свјетског рата, траје у оквиру српског књижевног тока у БиХ жива и снажна књижевна активност која у сваком погледу прати најновија литерарна струјања не само у српско-хрватској него и у европској књижевности. Већ 1885. године група сарајевских учитеља покреће часопис *Босанска вила*, за који је најзаслужнији Никола Кашиковић, часопис који постепено подиже и унапређује књижевна мјерила да би пред Први свјетски рат постао мјесто гдје млади књижевни нараштај артикулише најновија књижевна схватања. Истовремено, покрећу у Мостару Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ђоровић часопис *Зора* (1896–1901),

који попуњава празнину насталу између првог модерног српског књижевног часописа *Српски пријелед* Љубомира Недића (1895) и *Српског књижевног власника* Богдана Поповића, којим 1901. године почиње широка и темељна европезација српске књижевности. У томе контексту треба поменути и часопис *Пријелед „Мале Библиотеке“* (1902–1906, 1908), који у једном тренутку даје уточиште неким младим модерним, још неафирмисаним писцима, које *СКГ* не прихвата. Најзначајнији српски писци у БиХ тога времена су Петар Кочић, Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ђоровић, који су били и до данашњег дана остали у самом врху српске књижевности, а уз које ваља поменути и Владимира Ђоровића, једног од ријетких свестрано, европски образованих слависта у вријеме када о озбиљном научном проучавању књижевности у БиХ још није могло бити говора. Посебно треба истаћи феномен који се именује као књижевност *Младе Босне*, у ствари књижевну дјелатност једне групе југословенске националистичке омладине чији је књижевни идеолог био Димитрије Митриновић, а која је непосредно пред Први свјетски рат у *Босанској вили* и другим листовима и часописима артикулисала најновија модерна европска књижевна схватања тога доба. Осим Митриновића, ту су још и Владимир Гађиновић, Иво Андрић, Перо Слијепчевић, Боривоје Јевтић, Милош Видаковић, Драгутин Мраз, Јово Варагић, Данило Илић, Драго Радовић, итд.

Интегралистичка илирско-југословенска књижевна оријентација која почиње од илираца Мартића и Јукића, а која се преобразена, у другом облику, надовезује на угашени јединствени средњовјековни културно-књижевни образац и указује као нека врста надокнаде за њега, у схватању и дјеловању ове младобосанске књижевне генерације доживљава врхунац. Међутим, за разлику од илирско-хрватског књижевног тока, који се ускоро чврсто интегрисао у хрватску националну и књижевну свијест и који је даље умногоме био одређен црквеним, моралистичким и национално-поучним карактером, заостајући за укупном хрватском књижевношћу, српски књижевни ток у БиХ од друге половине XIX вијека у поетичком и естетском

погледу достиже највеће домете укупне српске књижевности и пуном снагом преузима ентузијазам идеологије књижевног југословенства. Пуна демократска отвореност према другим књижевним традицијама од којих се узимало и којима се давало, од тога времена па готово све до пред крај XX вијека учинила је да српска књижевна традиција у БиХ постане интегрирајући фактор укупне БиХ књижевности и да као таква стекне предводничку и доминантну улогу у готово свим литерарним областима и питањима, дајући значајне писце укупној српској и југословенској књижевности. Она је, истовремено, од поменутих радова В. Ђоровића пред Први свјетски рат па све до грађанског рата 1991–1995. године имала пресудну улогу у обликовању и одржавању свијести о књижевности БиХ као посебном корпусу југословенског књижевног простора, а и она специфична, надалеко чувена, књижевна слика Босне, настала је у амбијенту српске књижевне традиције од А. Шантића и Св. Ђоровића до Андрића и осталих босанских приповједача.

Иако из јединственог, универзалног ћирилометодијевског босанског културно-књижевног обрасца у XIX вијек израњају три национална књижевна тока, то не значи да они у свом развоју и даље нису међусобно повезани и прожети, што је условљено искуством заједничког живота у прошлости, истим или сличним видовима усменог стваралаштва, али и заједничким општим политичким, културним и књижевним тежњама пред Први свјетски рат. Већ у аустроугарском периоду је уочљиво да се писци више не баве само социјалним, породичним и људским амбијентом сопствене средине, при чему је посебно значајан интерес свих за велике изазове и искушења муслиманског човјека, који се нашао у епицентру и вихору смјене двају културних и цивилизацијских образаца.

То посебно долази до изражаја у периоду између два рата. Иако и у том периоду јасно препознајемо националне књижевне токове, они су сада у другом плану, а у први план избијају најновије поетичке карактеристике тадашњег југословенског књижевног простора. У Мостару књижевно дотрајавају Св. Ђоровић (1875–1919) и А. Шантић (1868–1924), али Дучић је

још итекако пјеснички жив и у овом периоду даје значајна пјесничка остварења. Писци из БиХ (Владимир Ђоровић, Иво Андрић) значајно партиципирају у покретању и уређивању часописа *Књижевни Јул* у Загребу (1918–19), у коме се упадљиво пропагирају идеје књижевног југословенства које су на тлу БиХ наишле на веома повољан одјек. Истовремено, продиру и нова, авангардна књижевна струјања: херцеговачки пјесник Антун Бранко Шимић у Загребу постаје кључна књижевна фигура око које се окупљају сљедбеници и присталице експресионизма. Трагове експресионизма под утицајем Шимића и Крлеже срећемо ускоро и код Хамзе Хуме, а нешто касније и код Ахмеда Мурадбеговића и Хасана Кикића, чиме муслимански књижевни ствараоци коначно и у поетичком смислу хватају корак са актуелном хрватском и српском књижевношћу. Разочарани што су у новој држави и друштву изневјерени идеали за које су се у вријеме аустроугарске власти борили, припадници млађег књижевног нараштаја око *Млаге Босне* резигнирају, покушавају оживјети праве националне вриједности, критички пишу о новом материјалистичком и ђифтинском друштву, али истовремено покушавају да се конструктивно књижевно организују и дјелују.

Својеврстан резиме дотадашње књижевне активности, којом се истовремено легитимише и јасно изражена свијест о књижевности БиХ као посебном сегменту укупне југословенске књижевности, посебно се уочава 1928. године, на десетогодишњицу народног уједињења и стварања нове југословенске државе. Те године оснива се Група сарајевских књижевника, у поетичком погледу хетерогено књижевно друштво, које је, међутим, у погледу подстицања и организовања књижевног живота у БиХ учинило веома много. Исте године је на два различита начина и на два мјеста представљена поратна десетогодишња књижевна жетва у БиХ: у познатом зборнику *Са страна замалених* у Сарајеву, који је издала ГСК, направљен је пресјек „босанске приповијетке“, ексклузивног жанровског облика ове књижевности који је управо ту на лицу мјеста уочен и дефинисан, док се у суботичком часопису *Књижевни север* (бр. 3–4) даје панорама

цјелокупног савременог књижевног стваралаштва у БиХ. И у једном и у другом случају се први пут до тада на једном мјесту књижевност БиХ појављује као јединствен и заједнички корпус свих њених писаца, и српских, и хрватских, и муслиманских, и јеврејских. Управо тај податак да су се први пут на једном мјесту појавиле књижевне чињенице које у себи подразумевају више међусобно испреплетених и прожетих националних компоненти пресудан је за формирање свијести о књижевности Босне и Херцеговине као посебном књижевном корпусу на српско-хрватском језику.

У зборнику *Са страна замањених* као приповједачи заступљени су Иво Андрић, Боривоје Јевтић, Јован Палавестра, Исак Самоковлија, Срђа Ђокић, Милан Ћурчић, Верка Шкурла Илијић, Хасан Кикић, Јакша Кушан, Марко Марковић, Хамза Хумо и Радован Перовић Тунгуз Невесињски. Сви су се они тада сматрали југословенским писцима, што нико опет није доживљавао као раскидање са сопственим националним поријеклом, које се напросто подразумејавало. Доминирају српски и југословенски оријентисани приповједачи, што је последица највеће развијености српске књижевне традиције у БиХ, која је у први план избила још у аустроугарском периоду, када међу Хрватима и Муслиманима није било тако значајних писаца као што су, на примјер, А. Шантић, Ј. Дучић, Св. Ћоровић и П. Кочић, нити часописа као што су *Босанска вила* и *Зора*. У чувеном предговору зборнику *Са страна замањених* под насловом „Приповедачка Босна“ Јована Кршића покушавају се открити и неке унутрашње специфичности књижевног стваралаштва у БиХ заједничке за све националне традиције. Кршић, наиме, сматра да „југословенска књижевност нема историјског континуитета“, да је због тога све до најновијег времена имала покрајинско обиљежје, те да се као таква развијала под разним културним и политичким утицајима у неколико центара, а да је један такав центар била и Босна. Као последица југословенске књижевне идеологије, то Кршићево схватање књижевност БиХ ставља у сличан положај са осталим токовима тадашње југословенске књижевности. Иако основне специфичности те књижевности извлачи из њеног покрајинског

карактера, ту њену особеност он ипак издиже изнад уобичајено схваћене регионално-покрајинске кодификације и класификације и отвара могућност да се она посматра као посебан књижевни корпус са сопственим континуитетом.

Панорама књижевности БиХ у *Књижевном северу* садржи скуп аутора различите генерацијске припадности, поетичког усмјерења и неједнаког естетског домета. Од приповједача, ту су тројица који су заступљени и у зборнику *Са страна замагљених* (И. Андрић, Б. Јевтић и Ј. Палавестра), пјесничким прилозима заступљени су Хамза Хумо, Хасан Кикић, Душан Вучковачки, Марко Врањешевевић, Јован Радуловић, Милан С. Шантић, Срђа Ђокић, Јакша Кушан, Вера Обреновић Делибашевић, Михаило Делибашевић, Стефан Хакман, Мате Тољ, Радован Јовановић, есејистику представља Перо Слијепчевић, а обезбијеђени су и текстови о сва три културно-просвјетна друштва, српској *Просвјети*, муслиманском *Гајрету* и хрватском *Напретку*. У предговору „Савремена књижевност Босне и Херцеговине“ Момира Вељковића у *Књижевном северу* указује се на локални колорит и „менталну занимљивост“ коју књижевност ове покрајине црпи из тла на коме настаје, али се она с обзиром на то да је одређена атрибутима покрајинског карактера, не третира „ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата“.

Идуће 1929. године у Сарајеву излази и позната *Књига групова*, антологија младих југословенских социјалних писаца, прва масовна колективна манифестација југословенске књижевне левнице, која је у књижевности међуратног периода имала веома значајну улогу. Овај алманах уредили су Новак Симић и Јован Поповић и његовим актерима је по закону о заштити државе суђено за комунистичку дјелатност, али су ипак ослобођени. Из БиХ у њему су били заступљени Новак Симић, Хасан Кикић, Илија Грбић, Хуснија Ченгић, Хамид Диздар, Сафет Бурина, Ђуро Гавела, Алеко Димитријевић и Божидар Миладиновић, мада пјесме неких од њих нису биле социјално ангазоване. Међу пјесницима који су стицајем околности остали изван колективног начина предствалања треба поменути Николу Шопа, Славка Мандића, Салиха Алића

и Јована Радуловића, који је објавио и двије збирке приповједака, доминирајућег жанра између два рата у БиХ, који су осим поменутих успјешно практиковали и Новак Симић, Зијо Диздаревић, Емил Петровић, Алија Наметак, и други. Динамизацији књижевног живота посебно је допринио обновљени часопис *Преглед* (1927–1941), за који је најзаслужнији Јован Кршић.

Идентификација књижевности БиХ на регионално-покрајинским основама, најкарактеристичнија за период између два рата, касније почиње да губи на актуелности, јер се тиме не могу објаснити цјелокупан историјски развој и све особености те књижевности. То произлази из чињенице да је за регионалну књижевност потребна јединствена слика свијета коју једна покрајина или регија ствара о себи, настојећи да се разликује и издвоји из неке шире, глобалне слике. У овом случају, међутим, та слика није у свему јединствена, цјеловита и кохерентна с обзиром на то да у конституисању овог књижевног корпуса учествују три односно четири националне књижевне традиције, од којих свака за себе има сопствену слику свијета, понекад супротстављену, а понекад прожету са сликом свијета других националних заједница.

Да регионалне карактеристике нису у сваком погледу пресудне за конституисање књижевности БиХ свједочи и њен развој после 1945. године, када атрибуте посебности овом књижевном корпусу појачавају и притврђују првенствено државно-територијални критеријуми и разлози. При томе треба имати на уму да је БиХ као посебна цјелина постојала у свим периодима државно-територијалног и административног организовања овог простора од средњег вијека до данас. Државни разлози у конституисању књижевности БиХ, истина неуспјешно, први пут се организовано и свјесно појављују у вријеме аустроугарске власти, али праву мјеру добивају тек у оквиру југословенске државне и књижевне идеологије, која се после 1945. године интензивно обнавља и још више учвршћује. Нови државно-политички положај БиХ као посебне републике у обновљеној југословенској држави пресудно је утицао на стварање повољнијих претпоставки за развој

књижевности, као и свих других области културе. Већ 1945. године оснива се Удружење књижевника БиХ, 1946. се обнавља излажење најзначајнијег угледног међуратног часописа *Прећлед*, а потом се покрећу и нови првенствено књижевни часописи, прво *Бразда* (1948–1951), а потом и *Животи* (1951), оснивају се државна издавачка предузећа, отвара Филозофски факултет, гдје се стварају сопствени кадрови за проучавање књижевности, итд. Књижевни живот обнављају писци који су се формирали или јавили између два рата (Иво Андрић, Марко Марковић, Исак Самоковија, Боривоје Јевтић, Хамза Хумо, Звонимир Шубић, Емил Петровић, Јован Палавестра, а потом и они који су тек одложили пушку и латили се задатака друштвеног препорода културним и књижевним путем, било да су непосредно после рата били на задатку у БиХ (Скендер Куленовић, Меша Селимовић, Дервиш Сушић) или су се нашли у неким другим културним центрима, првенствено у Београду (Бранко Ћопић, Ристо Тошовић, Младен Ољача, итд.). Почетни период социјалистичког реализма, у коме су више доминирале теме из рата, обнове и изградње земље и класног устројства социјалног живота, и овдје је, као и у читавој Југославији, трајао доста кратко и био без већих посљедица. Јављају се нове књижевне генерације, са новим књижевним сензибилитетом, новим, универзалнијим темама људског живота, другачијим, негативистичким схватањем живота и свијета и новим, модернистичким, често помало и помодним херметичним књижевним изразом. Педесетих година стасала је нова пјесничка генерација, коју предводе лирски транспарентни Изет Сарајлић и херметични Хусеин Тахмишчић и Вук Крњевић, којима се касније придружују Анђелко Вулетић и Витомир Лукић, који су писали и прозу, те Дара Секулић, Душко Трифуновић, Славко Шантић, Велимир Милошевић, Веселко Короман, Рајко Ного, Стеван Тонтић, Марко Вешовић, Ранко Рисојевић, Абдулах Сидран, Милан Ненадић, Владимир Настић, Илија Ладин, Јосип Ости, Миле Стојић, Миле Пешорда, итд. Уз Скендера Куленовића, који је већином живио у Београду, централна пјесничка фигура био је Мак Диздар, који се првом збирком

пјесама јавио још 1936. године, али је пуну пјесничку мјеру достигао тек тридесет година касније у збиркама *Камени сивач* (1966) и *Могра ријека* (1971). У прози се, осим приповједача који су се оформили између два рата, јављају приповједачи и романсијери попут Ђамила Сијарића, Ристе Трифковића, Младена Ољаче, Неџада Ибришимовића, Љубе Јандрића, Мухамеда Конџића, Војислава Лубарде, Ђуре Дамјановића, Јована Лубардића, Сеада Фетахагића, Ненада Ешпека, Ненада Радановића, Алије Исаковића, Ирфана Хорозовића, Неђе Шиповца, итд., док је, уз Андрића, који је у Сарајеву живио веома кратко, и Ђопића, који је од почетка живио и стварао у Београду, најугледнији прозни писац био Меша Селимовић, који је, попут Мака Диздара у поезији, своју пуну зрелост и праву југословенску афирмацију доживио доста касно романом *Дервиш и смрт* 1966. године, а потом и *Тврђава* (1970). Посебан успон доживјела је књижевна критика, што посвједочује и случај часописа *Израз*, у то вријеме јединог часописа за критику у Југославији, који је 1957. покренуо Мидхат Бегић. Науку о књижевности и књижевну критику непосредно послје рата представљају Салко Назечић, Илија Кеџмановић, Ника Милићевић и Меша Селимовић, а у Сарајеву су као професори предавали и Бошко Новаковић, Драгиша Живковић, Мирослав Панџић и Властимир Ерчић. Новију генерацију књижевних критичара и истраживача представљали су Бранко Милановић, Славко Леовац, Предраг Палавестра, Миодраг Божићевић, Светозар Кољевић, Радован Вучковић, Зденко Лешић, Томислав Ладан, Јосип Лешић, Херта Куна, Мухсин Ризвић, Борис Ђорић, Дејан Ђуричковић, Лука Шекара, Хатица Крњевић, Ђенана Бутуровић, Никола Кољевић, Војислав Максимовић, Љубомир Зуковић, Касим Прохић, Миљко Шиндић, Енес Дураковић, Никола Ковач, Јурај Мартиновић, Твртко Куленовић, Сулејман Грозданић, Фехим Наметак, Амир Љубовић, Мухамед Незировић, Драгомир Гајевић, Ханифа Капиџић Османагић, Љубица Томић Ковач, Новица Петковић, Бранко Летић, Мухамед Џелиловић, Енвер Казаз, Горан Максимовић, Мићо Цвијетић, Стојан Ђорђевић, итд.

Књижевност у БиХ после 1945. године имала је све карактеристике тадашње југословенске књижевности и ни у чему се посебно није разликовала. Раније створена књижевна слика Босне и даље се проширивала и продубљивала новим значајнијим дјелима. У складу са потискивањем националног критеријума у свим областима, и у књижевности је он био у другом плану, а свијест о књижевности БиХ као посебној цјелини повремено је лутала и тражила упориште у новим мотивима и разлозима.

Првим књижевним догађајем којим се БиХ у овом периоду ставља као оквир књижевног дјеловања може се сматрати *Зборник савремене босанскохерцеговачке прозе* (1950), са предговором Салке Назечића, у коме се, под утицајем југословенске књижевне идеологије, каже да књижевност БиХ „са неким својим специфичним особинама посебне књижевности не постоји“, што је још један од показатеља трајног колебања у схватању статуса књижевног стваралаштва у БиХ. Потом у новопокренутом часопису *Живот* 1952. године постхумно излази обимни рад Јована Кршића „Књижевност Босне и Херцеговине (од илирског покрета до ослобођења 1918)“, а нешто касније и прва књига на ову тему *Светло и тамно* Славка Леовца (1957) с поднасловом *Преглед књижевности Босне и Херцеговине 1918–1956* с напоменом да не би требало схватити како писци из БиХ „постоје изван српске односно хрватске, или још боље, наше југословенске књижевности“. Наредне деценије свијест о књижевности БиХ знатно се појачава и увећава новим дјелима, као што су *Књижевност Младе Босне* Предрага Палавестре (1965), *Будна Босна* Ризе Рамића (1966), *Књижевност у Босни и Херцеговини* Ристе Трифковића (1968) и *Виђења Босне* Војислава Максимовића. Од седамдесетих година прошлог вијека још више се умножавају књиге, књижевни догађаји, издавачки подухвати, научни скупови и слични, понекад и противурјечни, видови исказивања свијести о појму и садржају књижевности БиХ. Ту првенствено треба истаћи зборник радова *Симпозијум о савременој књижевности Босне и Херцеговине* (1970), после кога се „легалује“ и посебна

муслиманска национална књижевност, затим два зборника под насловом *Књижевности Босне и Херцеговине у свјетлу досадашњих и нових истраживања* (1975, 1976), књиге *Књижевни животи Босне и Херцеговине између два рата I, II, III* (1980), *Босанскохерцеговачке књижевне студије* (1985) и *Преглед књижевности народа Босне и Херцеговине* (1985) Мухсина Ризвића, те књиге и радове Радована Вучковића, Миодрага Богићевића, Бориса Ђорића, Дејана Ђуричковића, Бранка Летића, Влајка Палавестре, Љубице Томић Ковач, Ђенане Бутуровић, Енеса Дураковића, Муниба Маглајлића, итд. Од издавачких подухвата ваља поменути Библиотеку *Културно наслеђе*, у којој су континуирано објављивана дјела писаца и студије о књижевној и културној прошлости БиХ, те едицију *Савремена књижевности народа и народности Босне и Херцеговине* у 50 књига, у којој су објављена дјела савремених књижевних стваралаца. Посљедњи и најзначајнији подухват у заокруживању свијести о књижевности БиХ представља жанровски преглед књижевности БиХ у 23 тома у оквиру едиције *Прилози за историју књижевности БиХ* (1990–1991), у чијој реализацији су учествовали сви најзначајнији научноистраживачки радници и све значајније научноистраживачке институције у БиХ.

На начин како је БиХ послје грађанског рата почетком деведесетих година XX вијека престала бити Југославија у малом, и књижевно стваралаштво у БиХ престаје бити реплика југословенских књижевних прилика, губи ослонац у босанским покрајинским и државно-територијалним атрибутима и осјетно се раслојава према националним књижевним токовима, који, наравно, никад нису били ишчезли у интегралистичком илирско-југословенском карактеру ове књижевности, у оквиру кога су успјешно функционисали и сами за себе и у односу на цјеловиту српску и хрватску књижевност. У оквиру тога процеса, конституише се нови посебан национални муслимански односно бошњачки ток књижевности, хрватски књижевни ток уочава се и самостално, али првенствено у оквиру цјеловите хрватске књижевности, док се укупна српска књижевна традиција у БиХ, као органски дио цјеловите српске књижевности, постепено

синхронијски и дијахронијски интегрише и подводи под појам књижевност Републике Српске, што унеколико оправдава податак да се савремено српско књижевно стваралаштво у БиХ данас практично у цјелини и одвија у Републици Српској, с ријетким изузецима аутора који су преостали у Сарајеву без перспективе и наслѣдника у млађој књижевној генерацији. У Републици Српској већ постоји значајна културна и књижевна инфраструктура, обновљен је часопис *Пушеви*, покренути нови часописи *Књижевна Крајина* (Бања Лука), *Српска вила* (Бијељина) и *Нова Зора* (Билећа), постоји Удружење књижевника РС, основана су два филозофска факултета (Бања Лука и Источно Срајево), гдје се књижевно образују властити кадрови, развија се издавачка дјелатност, итд. Међу пјесницима и прозаистима треба истаћи Дару Секулић, Ранка Рисојевића, Стевана Тонтића, Ранка Павловића, Владимира Настића, Ђуру Дамјановића, Анђелка Анушића, Бранка Брђанина, Радомира Митрића, Зорана Костића, а стасала је и нова генерација књижевних истраживача, попут Младена Шукала, Ранка Поповића, Младенка Сацака, Сање Маџуре, Саше Шмуље, Душка Певуље, итд.

*[Српска енциклопедија, том I, књ. 2, Нови Сад
– Београд, 2011, стр. 435–442]*

НЕКИ МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ПРОУЧАВАЊА КЊИЖЕВНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

У досадашњим искуствима издвојило се неколико јасно уобличених приступа књижевности Босне и Херцеговине, од којих су неки још обогаћени и допунским нијансама или се међусобно преплићу. Чини се да, ипак, доминирају три основна приступа: по првом, у питању је регионална, односно покрајинска књижевност, по другом, ради се о интегралној босанскохерцеговачкој књижевности, а по трећем о скупу више посебно уобличених националних књижевних традиција. Представићемо сваку од ових концепција, назначавашући њихове предности и недостатке, и на крају, уважавајући све то, ову књижевност покушати сагледати као вид исказивања укупне друштвене свијести овдашњег човјека која је резултат специфичног положаја и развоја Босне и Херцеговине.

I

Да се у Босни и Херцеговини ствара покрајинска литература, врло је раширено мишљење, које је посебно долазило до изражаја у периоду између два рата, а среће се чак и данас. Разни аутори различито су мотивисали такав свој став, а распон тих мотивација кретао се од чисто књижевних до политичких разлога и опредељења. Сви они су, ипак, најуже повезани са друштвеноисторијским развојем и положајем Босне и Херцеговине у датом тренутку. Кад год је тај положај био такав да је она третирана као покрајина или провинција неког ширег државно-политичког и административно-правног организма, на првом мјесту су истицане оне карактеристике њене литературе на основу којих јој се могла дати одредница покрајинског. То

је сасвим природно због тога што је ова литература доносила специфични живот људи овог краја и што је покрајинско-провинцијски карактер Босне и Херцеговине био наметнут као реална друштвена стварност, која је природно дјеловала на свијест појединца о свим, па и књижевним питањима.

Међутим, ако су схватања о покрајинско-регионалном обиљежју ове књижевности у појединим тренуцима сасвим разумљива, то још увијек не значи да је карактер те литературе уистину био само такав. Из те перспективе ова литература се чинила таквом зато што је у првом плану била њена специфичност, која је произлазила из присуства локалних покрајинских облика људског живота и понашања. То, међутим, не значи да су се особености друштвене стварности Босне и Херцеговине, које су се због њеног специфичног развоја и положаја уобличиле као посебан квалитет, у овој књижевности губиле. Оне су и даље остале присутне, јер се из сопствене стварности не може искључивати свако према својој вољи.

Из данашњег времена, у коме су посебности друштвеноисторијског развоја и положаја Босне и Херцеговине „заштићене“ самосталном социјалистичком републиком, може се рећи да континуитет те посебности никад није до краја ни прекидан, мада је, у оквиру негативних историјских искустава, таквих покушаја било. Све то значи да литература никад није ни била само покрајинско-регионалног карактера, него да је, у свим фазама, та њена особеност била прожета и специфичностима развоја и положаја Босне и Херцеговине, чији је резултат постојање посебне друштвено-људске стварности овдашњег човјека која се може учити и у књижевности.

Због тога, са становишта данашње друштвене свијести, којом су природно одређена и гледишта појединца, нема основе да се литература Босне и Херцеговине ни у појединим фазама свога развоја, ни у цјелини, посматра само као покрајинска или регионална. Разматрања у том смислу су могућа само условно, уколико се ради о књижевнотеоријском разграничавању, или се посматра само један слој ове књижевности. Један од разлога што се покрајинско-регионални карактер књижевности

у Босни и Херцеговини наметао као неоспорна чињеница лежи и у томе што се у књижевнокритичкој пракси као одредница овакве врсте литературе узимао један унапријед познат стадиј у њеном развоју. Етнопсихолошке и социокултурне посебности једног краја, као књижевни материјал сваке литературе када она из подручја усменог стваралаштва почиње свој самостални умјетнички развој, избиле су у први план и у књижевном стваралаштву Босне и Херцеговине, које је прије свега по томе одмах било уочено и регистровано. Покрајинско-регионални карактер литерарног стваралаштва на овај начин указује се као реализација једне теоријске претпоставке о дословној вези почетног стадија једне књижевности са друштвеном стварношћу у којој настаје. Како је та друштвена стварност такођер на почетној, фолклорној фази развоја, са специфичностима у свакоме крају, то се и по разини на којој се она преноси у литературу, ради о јединственом књижевном моделу.

У најужој вези са мотивисањем покрајинско-регионалног обиљежја литературе почетним стадијем њеног развоја, односно почетним стадијем њене повезаности са друштвеном стварношћу, изграђен је и критеријум вредновања таквог књижевног стваралаштва. Према томе критеријуму то је углавном литература другог реда, која се бави локалним проблемима људи једне покрајине или регије. Међутим, како умјетност не трпи ограничења осим оних која произлазе из њене суштине, што је садржана у интензитету стваралачких могућности умјетника, и теорија о дијалектичкој повезаности настајања покрајинско-регионалне књижевности и њених стварних умјетничких вриједности озбиљно је угрожена управо стваралачким способностима писаца, а оне често нарушавају законитости везане за развој и постојање умјетности. Примјер неких стваралаца управо из Босне и Херцеговине који су због везаности свог дјела за локалног човјека и његово поимање живота и свијета сврставани у категорију регионално-покрајинских писаца, као што су на примјер, Кочић, Андрић, Ђопић, најбоље свједочи колико локална проблематика у адекватној умјетничкој обради може имати универзална

значања и колико тзв. покрајински или регионални писци могу стварати дјела високе умјетничке вриједности. Литература Босне и Херцеговине управо са становишта њеног покрајинског карактера и значаја веома често је потцјењивана, сматрана другоразредном и стављана у други план, а успјех неких њених представника објашњаван је њиховим развојем и дјеловањем у другим, развијеним литературама, што је прихватљиво само дјелимично.

Међутим, и по томе кад, како и у ком облику се у литерарном стваралаштву Босне и Херцеговине реализује теоријска претпоставка о дијалектици настанка покрајинске књижевности, може се говорити о посебности литературе ових крајева. Како је овај књижевни модел, видјели смо, у најужој вези са друштвено-културном стварношћу у којој се јавља (књижевност је заправо један од облика којима се она изражава), и како је та стварност у Босни и Херцеговини због специфичности њеног друштвеноисторијског положаја и развоја и хронолошки и квалитетом самосвојна у односу на друге сусједне покрајине, сасвим су извјесне претпоставке да се и регионална обиљежја босанскохерцеговачке књижевности јављају на специфичној основи и да скупа са осталим слојевима доприносе посебности литературе у овој средини. И овдје се задовољава начело да умјетност као саставни дио друштвене стварности у којој настаје, и хронолошки и начином структурне повезаности, треба посматрати у склопу те стварности. То, међутим, никако не дозвољава могућност свјесног или случајног заборављања шире друштвеноисторијске и духовнокултурне климе и положаја који у односу на њу заузима духовни живот у Босни и Херцеговини, као што стално треба имати на уму и шира књижевна збивања и одређивати мјесто литературе Босне и Херцеговине у односу на њих.

II

Посматрање књижевног стваралаштва Босне и Херцеговине са претпоставком да је то самостална и аутохтона литература, изнутра одређена неким особинама на које су сводљиве све

специфичности овдашњег човјека, није никада ни имало озбиљнијих заговорника, али га је неопходно споменути да би се показале све његове недостатности. Према таквом схватању, оно што књижевно стваралаштво на овом тлу уобличава у посебну самосталну и самосвојну књижевност, одвојену од осталих књижевности српскохрватског језика, јесте једна интегрална босанскохерцеговачка компонента која подразумијева неутралисање националних традиција и појаву једног сасвим новог квалитета, што се исказује у ментално-психичкој одређености овдашњег човјека посебним географским и историјским положајем и условима. У том погледу ишло се чак тако далеко да се утврђивало постојање посебног духа, на основу чега је затим било сасвим лако говорити и о литератури изнутра одређеној таквим духом.

Основна недостатност оваквог методолошког приступа налази се у пренебрегавању националне одређености босанскохерцеговачке литературе неовисно о томе када, којим интензитетом и у каквом континуитету се та одређеност појављује. Чак и у случају да се национална компонента овдашње литературе не искључује него јој се даје другоразредни значај, овакав приступ нема оправдања, јер има периода када је њен развој по националним токовима њена примарна особеност, која се не може стављати у други план. Запостављање националне одређености босанскохерцеговачке литературе водило би једном анационалном књижевном хибриду, који се не би могао одржати ни условно. Такво посматрање књижевности овдје не само да не би било оправдано са чисто књижевног становишта, јер би нестало њене дијалектичко-динамичке везе са осталим књижевностима српскохрватског језика, него и политички, јер би то значило ускраћивање права овдашњим људима на сопствену националну културу. Умјесто права свих народа и народности у Босни и Херцеговини на сопствену културу, овако би они били лишени литературе као битног конституитивног елемента своје националне самобитности. Тврдње о постојању интегралне босанскохерцеговачке књижевности најчешће су мотивисане ширим политичким збивањима око Босне и Херцеговине кроз

читавау њену историју, и само су један неадекватан вид одбране од српског и хрватског патернализма и муслиманског аутономизма.

На данашњем ступњу друштвеноисторијског развоја Босне и Херцеговине, што обезбјеђује потпуну равноправност свих народа и народности који у њој живе, примисли о некој духовној интеграцији која би се исказала и посебном књижевношћу практично се и не јављају. Данас напросто није могућ ниједан озбиљнији методолошки покушај потпунијег дефинисања босанскохерцеговачке литературе ако се не узимају у обзир њене националне специфичности, неовисно о томе на којој разини и којим интензитетом се исказују. Међутим, иако више не постоје услови ни за једну верзију или нијансу идеологије која би била основа за једну интегралистичку аутохтону босанскохерцеговачку литературу, ипак се, неријетко, проналазе неки елементи о изразитој посебности босанскохерцеговачког човјека на којој наводно почива и посебна босанскохерцеговачка литература. Мада се у таквим приступима не негира дјелимична национална одређеност ове литературе, ти елементи о ексклузивности овдашњег човјека непримјетно се истурају у први план у свим фазама развоја књижевности и тако се објављују као конституирајућа супстанца њене самосталности и самобитности. Не ради се ту о специфичној стварности у којој живи босанскохерцеговачки човјек, која је посљедица посебног друштвеног и историјског развоја Босне и Херцеговине, него су у питању неке неидентификоване, укоријењене, готово расне карактеристике људи са овог тла, због којих он тобоже друкчије доживљава свијет око себе. Није ту, дакле, у питању босанскохерцеговачки човјек као друштвено и историјско биће, него човјек као дословни ментално-расни резултат укрштања географских и историјских услова његова живота. Разумије се да то води једном „интегралном“ човјеку овог поднебља и да потом треба да служи као основа за посебност и аутохтоност босанскохерцеговачке литературе, којој у том случају извјесне националне специфичности више не би „сметале“ и не би дјеловале у правцу њене дезинтеграције. Тако се евидентне специфичности људи овог тла апсолутизују

и претварају у ментални ексклузивитет, који се потом узима као основа за посебну, интегралну литературу.

Невоља са оваквим методом је у томе што посебности овдашњег човјека, засноване на његовој тобожњој расно-менталној ексклузивности, није увијек лако разлучити од специфичности што су резултат посебног историјског развоја и положаја Босне и Херцеговине, који је основа за један сасвим други методолошки приступ, онај по коме се књижевност схвата и третира као облик исказивања друштвене свијести у оквиру друштвене стварности у којој је настала. Ова невоља је тим већа што је уз све националне и регионалне посебности ипак могуће уочити и неке заједничке особине менталитета људи са овог тла које су очито присутне и у литератури.

И поред тога, приступ на основу кога би се говорило о посебној, аутохтоној и аутономној интегралној босанскохерцеговачкој литератури није прихватљив најмање из два разлога: прво зато што дјелимично или у цјелини занемарује чињеницу да је литература и овдје као и другдје саставни дио развоја појединих нација, и друго, због тога што посебности људи овог тла не узима као дијалектичку категорију насталу у процесу друштвеноисторијског развоја и положаја Босне и Херцеговине, него их вјештачки оформљује у облику једне апстрактне, статичне ментално-расне структуре, добијене укрштањем географско-историјског фактора.

III

Настојања да се, на основу наводних историјских права, обезбиједи доминација сопствене нације, која су се у прошлости исказивала на различите начине, имала су становитог одраза на укупну друштвену свијест Босне и Херцеговине.

То, међутим, не значи да је заједнички живот Срба, Хрвата, Муслимана, Јевреја, итд. у Босни и Херцеговини текао само по обрасцу подвојености; она је долазила до изражаја највише у политичком животу што су га наметали владајући слојеви свих нација. У осталим облицима живота, који знатно више одређују људску свијест, а посебно у животу просјечног човјека,

не само да је постојало пуно поштовање и разумијевање него и постепено прихватање појединих видова других традиција које постају својина сваког човјека из ове средине.

Све то је било саставни дио посебне босанскохерцеговачке друштвене стварности у којој се развијала њена књижевност, и све се мање или више може уочити у тој књижевности.

Резултат посебне друштвене стварности је и уобличавање посебних националних традиција у Босни и Херцеговини, што се можда још и најбоље види у литератури. Књижевност се, наиме, видљивије него иједан други вид стваралаштва, у појединим периодима свога развоја, појавила као средство за ширење националноослободилачких тежњи и исказивање потребе за дефинисањем сопственог националног идентитета. Такве задатке она је имала и код Хрвата и код Срба и код Муслимана, и код Јевреја. Мада код свих тај њен карактер није долазио до изражаја у исто вријеме и на истој разини, може се сматрати да је, ако се говори о новијој литератури и националноослободилачким тежњама, код свих овакву задаћу литература преузела у другој половини деветнаестог вијека, да ју је интензивније наставила до првог свјетског рата, а спорадично и између два рата. Иако је просвјетитељски карактер литературе на овом тлу, посебно раније у фрањевачкој књижевности, дјелимично садржавао и национално освјешћивање, и може се везати за сличне појаве у хрватској и српској књижевности, у основи се ради о истој задаћи књижевности која се у Босни и Херцеговини јавља касније него у Србији и Хрватској. То је и природно с обзиром на специфичан друштвеноисторијски положај Босне и Херцеговине која је каснила у свом цјелокупном развоју.

Према томе, и у овом периоду када је под утицајем националноослободилачких тежњи литература у Босни и Херцеговини најдосљедније исказивала своју националну припадност, та њена особина најуже је везана за друштвену стварност у којој настаје, а која је у Србији, Хрватској, Словенији и Црној Гори на књижевном плану била обиљежена већ минулим романтизмом, чије је закашњење у односу на Европу такођер

познато. То, међутим, још увијек не значи да српску и хрватску, а дијелом и муслиманску традицију у Босни и Херцеговини, није могуће посматрати у дијалектичкој вези са српском и хрватском литературом тога доба.

Дилеме нема све дотле док се ради само о дијалектичкој *повезаности*, а оне се јављају када се постави питање посматрања овдашње књижевности у *склопу* хрватске или српске литературе. Свјесно одређење српских и хрватских писаца из Босне и Херцеговине за српску односно хрватску књижевност, што се није исказивало само језиком него и цјеловитијим идејностилским уклапањем у те књижевности и настојањем да се партиципира у њиховом развоју, представљало је облик изражавања свијести о недјељивости свога националног бића, и зато даје довољно научних претпоставки за разматрање њиховог стваралаштва у оквиру хрватске односно српске матичне књижевности. Када су у питању муслимански ствараоци, ситуација је нешто друкчија. Налазећи се у позицији да се изјашњавају као Срби или Хрвати, они су, дефинишући тако принудно стечену свијест о свом националном идентитету путем књижевности, само привидно и привремено исказивали припадност једној од ових литература. Отуд је и посматрање њиховог књижевног стваралаштва у склопу тих литература увјетовано том чињеницом. Ту, међутим, стално треба водити рачуна о томе да је и поред одређења муслиманских писаца за ову или ону књижевну традицију у вријеме када литература осјетније преузима задатке националног освјешћивања (посебно у вријеме аустроугарске владавине), њихово стваралаштво било упућивано прије свега сопственом човјеку и највише се бавило њиме, што је том стваралаштву ипак давало извјесне посебности. Што се пак тиче идејностилског јединства муслиманске књижевности са хрватском односно српском литературом, оно је појава која се прије може схватити као доказ о дијалектичкој повезаности са тим књижевностима него и инкорпорираниости у њих.

Но, независно од свега овог, посматрање књижевности Босне и Херцеговине по националним традицијама доноси методолошке проблеме због којих се она не може приказати

у свој својој сложености. Тако, на примјер, свјесно опредјељење овдашњих писаца за српску или хрватску литературу није никаква гаранција о потпуном уклапању њиховог књижевног рада у корпус тих књижевних традиција. Јер стварајући из једне посебне, сопствене друштвене стварности и за потребе те стварности, ови писци у неким периодима природно дјелују анахроно и у српској и у хрватској књижевности, јер је таква друштвена стварност и литература као њен саставни дио у тим срединама већ превазиђена. Тако се стварају претпоставке да се, на примјер, српска и хрватска литература у Босни и Херцеговини јављају као закашњеле покрајинско-регионалне књижевности матичних, националних традиција, у оквиру којих због тога заузимају споредно мјесто. Све дотле док не буду имале тако снажне представнике који и хронолошки и умјетничким квалитетом не буду нешто значили за матичну националну књижевност у цјелини, српски или хрватски писци и књижевне појаве из Босне и Херцеговине осуђени су на другоразредни значај. Према томе, упркос чињеници да је једна нација недјелива, што се онда односи и на њену културу, у нашим специфичним босанскохерцеговачким условима инсистирање на тој поставци до крајњих конзеквенци изазива становите методолошке тешкоће у изучавању и ситуирању културног наслеђа појединих нација на овом простору. Та теза да недјеливост једне нације праволинијски репродуцира и недјеливост њене културе у књижевним истраживањима не ствара само методолошке проблеме него и знатно дубље недоумице. (По том принципу, на примјер, стваралаштво Срба у Хрватској би имало своје мјесто само у српској традицији, чиме би се пренебрегла његова евидентна снажна сраслост са хрватском културном традицијом.) Међутим, методолошки проблеми који настају када се српска и хрватска литература у Босни и Херцеговини, као саставни дио њене друштвене стварности, посматрају у оквиру матичних националних књижевности гдје је такав развојни моменат у спрези књижевне и социјалне структуре већ прошао, не би смјели бити препрека и за такво посматрање овог дијела књижевног наслеђа Босне

и Херцеговине. Основа за такав приступ не представља уочавање неког апстрактног, тобожњег српског или хрватског националног духа у њиховој литератури који би био уочљив и код босанскохерцеговачких писаца, него оне идејностетске, стилске и језичке сличности и подударности које су резултат свијести о својој националној припадности, али којима се не исцрпљују сва значења и особине овдашње литературе. Трагови свјесног националног опредјељења и његовог исказивања литературом, који су код српских и хрватских писаца у Босни и Херцеговини у разним периодима видљиви више или мање, трајна су основа да се, упркос методолошким тешкоћама и недостатностима, њихово стваралаштво научно посматра и у саставу матичне хрватске односно српске књижевности. Уосталом, такав однос према културном наслеђу је и саставни дио националне равноправности, која у историји југословенских народа никад није била већа и садржајнија, а која подразумева право сваке нације на сопствену културу.

Дефиниција националне књижевности као израза духа по коме је она препознатљива у сва времена и на свим просторима гдје та нација живи, очито је немоћна пред дијалектичким ставом да се основна одредница националне књижевности налази у специфичностима друштвеноисторијског развоја одређене нације. Нису апстрактни национални дух и неке неидентификоване расне особине оно што тобоже изнутра одређује и дефинише националну књижевност, него је то скуп специфичности историјског, политичког, друштвеног, културног, итд. развоја те нације, који се налази у дијалектичко-динамичкој структурној повезаности са литературом тог народа. Национална литература је саставни дио цјелокупног развоја једне нације и често има задатак буђења и ширења националне свијести, али само и увијек у склопу ширих историјских, социјално-политичких процеса релевантних за развој те нације.

Српска и хрватска књижевност развијале су се у склопу развоја ових нација, и у том погледу постоји извјестан континуитет развоја тих литература који се не може пренебрегнути. Не ради се ту само о континуитету у хронолошком погледу, нити

само у вредносном смислу, то јест о постепеном умјетничком зрењу једне литературе, мада су и то битне чињенице. Хронолошки су се поједине књижевне појаве код нас ионако јављале касније него у Европи, а естетско вредновање је одувјек било релативно. Континуитет на који се овдје скреће пажња односи се на повезаност друштвеноисторијског развоја једне нације и њене литературе. Како тај развој има одређене фазе, и литература те нације обиљежена је тим фазама. Израстајући у оквиру друштвеноисторијског развоја нације, литература неоспорно, наравно у складу са специфичностима и аутономношћу умјетничког стваралаштва, остварује један континуитет који има вредносни карактер у том смислу што одређеном стадију развоја нације одговара одређени стадиј литературе. У оном тренутку када се литература спусти испод нивоа развоја нације, вредносни карактер континуитета те литературе је нарушен, долази до понављања оног што је већ достигнуто, ради се о стагнацији те литературе или о споредним појавама у њој.

Примијењено на стваралаштво српских и хрватских писаца у Босни и Херцеговини, ово стајалиште даје интересантне резултате. Њихова књижевна дјелатност очито се не препознаје по присуству апстрактног националног духа на основу кога би је требало сврстати у одговарајућу матичну литературу, већ национална одређеност и определијељеност њиховог стваралаштва произлази из специфичности друштвеноисторијског развоја њихових нација. У складу с тим, посматрање српске и хрватске књижевности у Босни и Херцеговини у оквиру матичних књижевности из Србије и Хрватске намеће се сасвим природно: ако је национална књижевност саставни дио друштвеноисторијског развоја нације, онда српску и хрватску књижевност у Босни и Херцеговини, као и у другим покрајинама, треба посматрати у складу са законитостима развоја тих нација на том простору. Међутим, тиме би заправо било нужно или установити дупле континуитете у оквиру тих књижевности, или књижевност дијелова нације који су стицајем историјских околности били одвојени од матице и развијали се са закашњењем и у специфичним условима, третирати као закашњеле и споредне

књижевне појаве и токове у оквиру једног већ изграђеног и познатог континуитета националне књижевности.

Како је национално освјешћивање у Босни и Херцеговини долазило у закашњењу у односу на Србију и Хрватску (познато је да је вјерско осјећање овдје докасно „замјењивало“ национални идентитет), то је и литература ишла у складу са таквим развојем нација, најчешће испуњавајући задаћу буђења националноослободилачких тежњи. То је довело да ситуације да смо имали такав облик књижевног стваралаштва који се не може без тешкоћа уврстити у континуитет хрватске или српске књижевности. Међутим, тај дисконтинуитетски карактер српске и хрватске књижевности у Босни и Херцеговини у односу на матичне књижевности није константа која се не нарушава и не мијења. Извјесно „изједначење“, и хронолошко и у погледу умјетничког квалитета, вршило се у складу са уједначавањем друштвеноисторијског развоја појединих нација у свим крајевима земље, али и неовисно од те чињенице. Када се, на примјер, већ крајем вијека и посебно пред Први свјетски рат нешто снажније развило српско грађанство у Босни и Херцеговини, које је било носилац националноослободилачких тежњи овдашњих Срба, и које се и у привредном, и у друштвеном, и у културном смислу већ било приближило стању у Србији, то се природно одразило и на књижевнио стварање Срба у овом подручју, који су се и у погледу модерних идејно-естетских струјања и у погледу умјетничке ваљаности појединих дјела изједначили са вриједностима матичне српске литературе, улазећи у континуитет њеног развоја. Како су се у оквиру развоја хрватске и муслиманске нације у Босни и Херцеговини такве друштвене снаге јављале слабијим интензитетом, хрватска литература у Босни и Херцеговини тога доба, с изузетком Крањчевићеве дјелатности, заостаје за књижевним развојем у Хрватској, што се може рећи и за муслиманску, која је, развијајући се у знаку сопствене етничко-националне идентификације, такођер у заостатку за српском и хрватском књижевном традицијом.

Други облик изједначавања књижевних појава, дјела и писаца у Босни и Херцеговини са матичном српском и хрватском литературом, и улазак у континуитет тих литература произлази из чињенице о самосталним и самосвојним законима развоја литературе независно од друштвене стварности у којој се јавља. Наиме, развој литературе у Босни и Херцеговини, као и свуда, није могао ићи строго паралелно и праволинијски са развојем друштвеног живота.

Иако је њен развој саставни дио развоја друштва, литература никако није само пука репродукција друштвене стварности у којој настаје. Као једна сасвим нова, самосвојна умјетничка стварност, она има своје сопствене законитости развоја, које произлазе из аутономности стваралачког чина и већ постојећег књижевног искуства не само у датој средини него и знатно шире. Према томе, сасвим је могуће да се поједине књижевне појаве и писци нађу и у таквој средини у којој се објективно, на основу њене опште развијености, не би могли очекивати. У том случају ради се о утицају развијенијих књижевности, па законитост развоја књижевности у једној средини, поспјешена изразито великом даровитошћу појединца, прелази границе постојеће друштвене стварности и надраста литературу која одговара тој стварности. (У босанскохерцеговачком искуству такви писци су, на примјер, Шимић и Дучић.) Међутим, то ипак није правило. Јер кад би законитости сопственог развоја литературе биле тако аутономне да се може развијати и неовисно од специфичности друштвеноисторијског развоја одређеног подручја, она би се у мање развијеним срединама већ одмах уклапала у постојећи континуитет европске и свјетске књижевности.

То су методолошке тешкоће које се јављају када се српска и хрватска литература у Босни и Херцеговини посматрају као саставни дио матичних националних литература у Србији и Хрватској.

Посебно је питање однос муслиманске књижевности према српској и хрватској књижевној традицији. Тај однос произашао је из специфичног положаја Муслимана у Босни и Херцеговини.

Сукоб српских и хрватских интереса био је овдје наметнут и Муслиманима, а како је у развоју муслиманске нације свијест о вјерској припадности знатно спорије уступала мјесто свијести о сопственом етничко-националном идентитету него код Срба и Хрвата, постојали су и објективни услови за таква национална одређивања муслиманског човјека. Тиме што је као посебност Муслимана узимана само њихова вјера, а њихова национална одредница тражена у словенском поријеклу и процесу исламизације након пропасти босанске средњовјековне државе, створене су и објективне и субјективне претпоставке да им се наметне за њих ипак туђа национална свијест, што је на различит начин и на различитим нивоима и реализирано. Доласком Аустрије у Босну и Херцеговину, положај Муслимана се из темеља промијенио, а развој грађанства који је донио појачане националноослободилачке тежње снажно се одразио не само на њихово одређење за модерни западни грађански живот него и на потрагу за сопственим идентитетом у оквиру таквог живота. С извјесним закашњењем и Муслимани у Босни и Херцеговини су заправо дошли у такав стадиј свога друштвеноисторијског развоја чији резултат је природно морао бити и извјестан сопствени национални идентитет. У вријеме док се тај идентитет још није био до краја уобличио и док је његово уобличавање спречавано, постојао је велики простор за наметање српске и хрватске националне свијести. То се природно одражавало и на њихову литературу. Настала као саставни дио друштвеноисторијског развоја ове нације, који је дуго био одређен одређењима и идентификацијама са српском односно хрватском нацијом, и литература босанскохерцеговачких Муслимана природно је била одређена том чињеницом. Свјесно укључивање муслиманских писаца у хрватску односно српску књижевну традицију, ма колико било изнуђено њиховим историјским положајем или неким мање важним личним разлозима, у литератури ове нације ипак је оставило такве трагове и обиљежја која се не могу занемарати. Језичко, тематско-проблемско и идејно-стилско приближавање муслиманских писаца узорима српске односно хрватске

књижевне традиције очито је појава која може послужити као основа за уочавање трајних веза између муслиманске књижевности и хрватске односно српске литературе.

У случајевима када се поједине појаве или личности муслиманске књижевне традиције до те мјере налазе у некој од ових књижевности да попуњавају неке празнине у њима или чак утичу на њихов развој, може се говорити о потреби њиховог изучавања у склопу тих књижевности. Но ту се не ради о могућности посматрања читавог феномена муслиманске књижевности у оквиру других националних традиција него о општепознатом моделу доприноса појединаца или групација једне нације култури друге нације.

Овдје се прије свега ради о утицајима хрватске и српске књижевне традиције на стваралаштво муслиманских писаца. Уз књижевне утицаје са истока, стваралаштво Муслимана је природно морало бити знатније одређено традицијом српске и хрватске књижевности, јер су му се оне наметале као први и најнепосрединији узор. И поред вјерске, цивилизацијске, емотивне везаности муслиманских писаца из Босне и Херцеговине са источним исламским земљама и културама, то није могло пресудно утицати на њихово стваралаштво због разлика у друштвеном и културном развоју и нивоу. Из тих високоразвијених култура и литература босанскохерцеговачки муслимански писци објективно су могли преузимати већ готове облике развијене књижевне технике, специфичности књижевних родова, источњачку тематику и начин живота, итд., али оно најбитније за једну литературу у развоју – ниво на коме се она јавља као саставни дио сопствене друштвене стварности – било је најлакше уочити на примјерима српске и хрватске литературе. Наиме, како су примарне особености муслиманске литературе у првом реду засноване на њеној повезаности са уочавањем и исказивањем националног идентитета муслиманског човјека, што смо већ готово на исти начин сретали у српској и хрватској литератури, и природно је да је утицај ових литература претежнији од утицаја источних књижевности.

Евидентни *утицај* српске и хрватске књижевне традиције на стваралаштво муслиманских писаца, који су само у ријетким случајевима имали обратни смјер, не би се могли узети као основа за посматрање муслиманске књижевности у склопу српске и хрватске литературе. Јер, као и у случају српске и хрватске књижевности у Босни и Херцеговини, али овдје знатно израженије, ради се о књижевности која је саставни дио једне сасвим друге друштвене стварности од оне какву смо имали у Србији и Хрватској. Та литература била је на оном стадију до кога је у том тренутку у свом развоју била дошла муслиманска нација, а како је тај стадијум у Србији и Хрватској већ био прошао, то не постоје услови да се она нађе у природном континуитету српске или хрватске литературе. Због тога би јој, ако би се посматрала у оквиру тих литература, припадао епитет споредне или закашњеле појаве, односно другоразредне књижевне чињенице. Искузујући се као саставни дио развоја муслиманске нације, ова литература може имати одреднице српске или хрватске само на разини на којој су Муслимани, на основу свога историјског положаја, били инкорпорирани у српску односно у хрватску националну свијест. Како би им у оквиру такве „интегрисане“ националне свијести припадало мјесто једног мање развијеног националног организма, то би и њихова литература у оквиру цјелокупне хрватске или српске књижевне традиције била углавном безначајна.

Међутим, ма колико један национални организам у појединим временским периодима још био „некомплетан“ и развој те нације био „скраћен“, и ма колико стваралаштво те нације, управо због њеног специфичног развоја и положаја према стваралаштву других, не можемо увијек извести као чврст, самосталан и неутралан континуитет, то још увијек не оправдава потребу за расподјелом тог стваралаштва према неким традиционалним опредјељењима и припадностима које су данас већ превазиђене. Тим прије што ничију националну свијест није могуће ограничити и што јој се ни на који начин не смије оспорити право на сопствено стваралаштво, ма колико се оно исказивало и преплитало са стваралаштвом других.

Нешто касније него код осталих срећемо у Босни и Херцеговини и стваралаштво Јевреја. Услови за посматрање њиховог књижевног (и другог) стваралаштва у оквиру цјеловите српске или хрватске књижевности углавном су исти као и код муслиманских писаца. Расподјела њиховог стваралаштва на друге националне књижевности сигурно не води потпуном дефинисању сложеног положаја њихове по нечему ипак специфичне културе у Босни и Херцеговини. С друге стране још увијек се, ипак, не би могло говорити о посебној књижевности, са посебним, макар и доста крхким континуитетом. При томе треба имати на уму и појаву да се јеврејски писци јављају и у другим културним срединама, дајући озбиљан допринос развоју националних књижевности које ту постоје. Водећи рачуна о принципу да појединци или шире групе једне нације дјелују у оквиру културе и традиције друге нације, не треба искључивати ни могућност проучавања неких видова стваралаштва басанскохерцеговачких Јевреја у оквиру цјеловите српске или хрватске књижевности.

Посматрање појединих дијелова и видова књижевне традиције у Босни и Херцеговини у склопу матичне хрватске односно српске књижевности отвара још једну додатну дилему. Наиме, укључивањем српске и хрватске књижевне традиције и неких видова и појава муслиманског и јеврејског књижевног стваралаштва у цјеловиту матичну српску или хрватску књижевност, потпуно се запоставља не само међусобни однос ових традиција, него и она посебност литературе у Босни и Херцеговини што произлази из њеног специфичног друштвеноисторијског положаја и развоја.

Посебно треба размотрити могућност издвојеног посматрања књижевности сваке нације на овом подручју. На основу тога би требало успоставити три издвојена и самостална тока књижевности стваране на тлу Босне и Херцеговине, којима би касније требало придружити и јеврејску књижевност. Тако бисмо као предмет истраживања имали три (а касније и више) самосталне националне литературе са сопственим континуитетом. Међутим, и овакав приступ има више методолошких недостатности,

због којих феномен литературе на овом тлу ипак не би био сагледан у свој својој сложености и слојевитости.

Посматрати књижевно стваралаштво српских односно хрватских писаца у Босни и Херцеговини као посебне цјелине изван матичних националних литература значило би, као што је раније речено, конституисање више књижевности једне те исте нације или у најмању руку више континуитета на различитој разини у оквиру исте литературе. У том случају би се матична српска односно хрватска литература појавиле као шири „европски“ оквир за књижевност Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини, што би, с обзиром на раније речено, и књижевнотеоријски и књижевноисторијски, а и политички било неоправдано. Јер, постојала би реална опасност за осјећај ових нација у Босни и Херцеговини да су прикраћене у својој цјеловитој националној припадности и да им се битне културне вриједности њихове нације проглашавају за споредне и третирају као туђе.

Раслојавање књижевности по посебним самосталним националним традицијама довело би и до тога да изван пажње још увијек остану битне посебности читаве литературе у Босни и Херцеговини, што произлазе из специфичности њеног друштвеноисторијског развоја и положаја, као и из заједничких социокултурних, психолошких, менталних, итд. особина човјека са овог тла.

Тешкоћа би сигурно било и због немогућности да се за сваку националну литературу у Босни и Херцеговини посебно успостави континуитет развоја од почетка до најновијег времена, и због неразвијености појединих од њих, и због међусобне испреплетености.

Посматрање литературе Босне и Херцеговине по националним токовима, независно од тога да ли се поједини њени дијелови и аспекти третирају у оквиру цјеловите матичне српске односно хрватске књижевности или се уочавају као самостални књижевни смјерови само у оквиру Босне и Херцеговине, има методолошке недостатности и у чињеници да национална опредјељеност литературе овог тла није исказана истим интензитетом од

првих почетака до најновијег времена. Напротив, има периода када је ова литература до те мјере постала саставним дијелом развоја одређене нације да се то појављује као њена основна особина, док на другој страни има временских раздобља када њена национална обиљежја нису у првом плану.

Сви књижевни историчари се слажу да скромни облици писмености и књижевног стваралаштва у средњем вијеку не могу служити као основа за посматрање литературе Босне и Херцеговине по националним токовима. То се, углавном, односи и на период турске владавине, што је природно када се има на уму да је развој националне свијести и појединих нација почео на одређеном степену развоја производних снага и продукционих односа у деветнаестом вијеку, који се поклапа са нестанком феудализма и развојем новог капиталистичког облика производње. У Босни и Херцеговини тај степен развоја је каснио не само за збивањима у Европи него и у односу на остале јужнословенске земље и интензивније се осјећа тек у другој половини деветнаестог вијека, а посебно доласком Аустрије. Умјесто националне свијести, овдје смо дуго имали осјећање вјерске припадности, па је и оно нешто мало скромног књижевног стваралаштва углавном било писано за потребе вјерског живота. Исказивањем одређене вјерске припадности и аутономности, оваква врста литературе, стваране у вријеме турске владавине, само дјелимично је, у виду ширења писмености на народном језику и једном врстом примијењеног просвјетитељства, стварала претпоставке за касније уобличавање националне свијести. Према томе, ако се у периоду турске владавине књижевно стваралаштво Босне и Херцеговине и може условно узимати као наговјештај уобличавања различитих националних традиција, то није резултат постојања националне свијести и њеног исказивања литературом, него накнадна потврда историјске чињенице да је развој нација у Босни и Херцеговини текао у најужој вези са вјерском припадношћу.

Историјске претпоставке за развој националне свијести осјетније су се исказале у литератури Босне и Херцеговине у другој половини деветнаестог вијека, а посебно у вријеме

аустроугарске владавине. То је период када је књижевност овдје најчвршће везана за развој појединих нација и када је најизраженије њено уобличавање по појединачним националним токовима, мада не треба сметнути с ума да су специфичности друштвеноисторијског развоја и положаја Босне и Херцеговине, као и социо-културне и друге посебности овог поднебља и тада уочљиве у читавом књижевном стваралаштву овог простора.

Мада неки књижевни историчари сматрају да се развој књижевности Босне и Херцеговине са изразитим националним обиљежјима у пуној мјери продужује и између два рата, што се с доста аргумената може поткрепљивати, чини се да је ближе истини мишљење оних који држе да националне идентификације и васпитни карактер литературе у том периоду знатно јењавају и повлаче се у други план пред основном особином књижевног стваралаштва у то вријеме, а она се састојала у његовој дубокој структурној повезаности са грађанским друштвом нове државе. Израстајући из свога времена, тадашња литература је природно и морала постати саставним дијелом једне друштвене стварности изразито обиљежене грађанском идеологијом. И начин третирања социјалног живота, и однос према политичким збивањима, било да се о новом друштву говори афирмативно, критички или „објективно“, и однос према свакодневном животу, код већине босанскохерцеговачких писаца између два рата природно није ни изнад ни испод заједничке грађанске свијести друштва. Када се том дода чињеница да је значајан број овдашњих писаца припадао покрету социјалне литературе, који је свјесно истицао класну опердијељеност изнад националне припадности, претпоставка да су национална усмјерења у литератури Босне и Херцеговине између два рата ипак у другом плану још више добија на значају. Томе доприноси и чињеница да су националне идентификације, које у једној мјери, наравно, постоје и у литератури овог периода – изражене на различите начине и на различитим нивоима – такођер резултат идеологије грађанског друштва и његових противурјечности, што исто тако свједочи да се у првом плану босанскохерцеговачке литературе овог доба налази њена структурна повезаност са грађанским

друштвом. Чак су и заблуде о југословенству послије првог свјетског рата, које су се видљиво одразиле и у књижевном стваралаштву, донекле спречавале потпуно развијање националних обиљежја у литератури овог доба.

Књижевност НОР-а у Босни и Херцеговини, као и у другим крајевима Југославије, имала је прије свега националноослободилачки карактер, али на сасвим друкчијој основи него у прошлости, и као посебна појава у којој су на сличан начин учествовали писци свих народа и народности Југославије, представља један сасвим нови начин изражавања односа међу нацијама, садржан у појму братство и јединство.

Од рата до појаве модерних књижевних струјања, педесетих година идеје и искуства револуције и послијератне изградње земље прожимају и одређују литературу читаве Југославије. Колико су те идеје основа литературе тог периода најбоље се види баш у књижевности Босне и Херцеговине. Наиме, овдашњи писци који су свој књижевни опус засновали између два рата, на идејама тадашње грађанске друштвене стварности, послије ослобођења настављају књижевни рад са сасвим нових идејних позиција. Они се потпуно укључују у нове задатке литературе, па до тада неутрални свијет њихових дјела код многих добија једно сасвим ново социјално-револуционарно усмјерење. У ситуацији када је литература на овај начин најдословније постала дио једне динамичне јасно идејно усмјерене друштвене стварности, њена национална обиљежја исказивала су се прије свега братством и јединством као једним сасвим новим квалитетом међунационалних односа, у коме су била сублимирана сва искуства заједничког живота. Због тога, природно, више није ни било потребе за литературом која би имала задаћу откривања и афирмације сопствене националне самобитности, на основу чега би се могли уобличавати посебни токови појединих националних књижевности у Босни и Херцеговини.

Модерна књижевна струјања педесетих година у Босни и Херцеговини, као и у другим крајевима Југославије, у погледу националног обиљежавања литературе такођер не представљају нови квалитет. Напротив, књижевност овог поднебља сада,

напокон, показује своју пуну зрелост и бави се универзалним егзистенцијалним питањима човјекова живота, па се тиме, природно, њено конституисање по посебним националним токовима све више отежава. Међутим, све ово најмање значи да литература у Босни и Херцеговини послвије ослобођења постаје анационална, или да се у њој губе национална обиљежја. Свјесно одређење појединих писаца Босне и Херцеговине које се најприје уочава у језику, тражење узора у српској односно хрватској књижевности, школовање и рад изван Босне и Херцеговине, итд., и даље остају претпоставке за посматрање писаца и појава из Босне и Херцеговине у најужој вези са хрватском односно српском књижевном традицијом. Али сада би, с обзиром на државно-политичку и културну самосталност Босне и Херцеговине, у чијем конституисању учествује и литература која постепено осваја и сопствени језички израз, овдашње писце и појаве било теже него икада без остатка расподијелити по националним традицијама. У најбољем случају могло би се говорити о вишевалентном карактеру овдашње литературе.

IV

Литература у Босни и Херцеговини као облик исказивања друштвене свијести у оквиру стварности у којој је настала, има одређене посебности које су резултат специфичног карактера саме те стварности и специфичног начина структурне повезаности књижевности и животне реалности.

Босна и Херцеговина, као историјска цјелина која је кроз читаву своју повијест у државно-административном, социјалном и културном погледу увијек посједовала *сопствени статус*, па ма какав он био, очито је у складу са тим имала посебну друштвену стварност. Из ма које временске тачке посматрана, посебна друштвена стварност босанскохерцеговачког човјека не долази у питање: у појединим периодима она може бити само мање или више изражена. Од самосталне средњовјековне државе, преко административних јединица турског и аустријског царства и међуратне грађанске Југославије, до самосталне

социјалистичке републике у новој Југославији, Босна и Херцеговина је сачувала не само свој основни географски и државно-политички узорак, него и друштвено-културне посебности и уочљиву заједничку свијест овог човјека о свом положају у времену и историји. То је видљиво чак и онда када се ослонац тражио не само у државама своје националне матице него и у туђинској владавини. Чињеница да таква оријентација упркос тренутним успјесима, трајно никада није реализована, свједочи не само о посебности Босне и Херцеговине кроз читаву њену историју него и о томе да је та посебност основа за њен опстанак и развој, а не предуслов за расподјелу било које врсте, укључујући и раслојавање културног наслеђа. Посебност Босне и Херцеговине није покрајинског карактера, него је узрокована њеним историјским положајем и развојем у току кога је све до данас сачувала аутохтоност упркос повременој дисхармонији која је у појединим повијесним тренуцима служила као основа за погубна национална раслојавања.

За утврђивање посебне друштвеноисторијске стварности Босне и Херцеговине, што је предуслов и посебне друштвене свијести њеног човјека, која је основа за специфичности литературе ове средине, веома значајно је прецизирати у којој мјери и на који начин се она може окарактерисати покрајинским обиљежјима, а колико се ради о једном сасвим новом квалитету. Ако атрибутом „покрајински“ означавамо све специфичности људи једног дефинисаног географског простора, што се манифестује у јединственим социо-културним обиљежјима, већ се на први поглед уочава да Босна и Херцеговина уз таква обиљежја има још једну нову димензију, која се не може обухватити само појмом покрајинског. Ако се прихвати претпоставка да покрајинско подразумијева, прије свега, социо-културна и географска обиљежја једног краја, одмах ће се уочити да Босна и Херцеговина уз то има и једну компоненту која се састоји у њеном специфичном *друштвеноисторијском положају и развоју*. Тај квалитет огледа се већ и у томе што су њене границе кроз читаву повијест увијек биле ствар политичког одређења и

свијести њеног човјека с једне, и тренутног омјера снага и политичких амбиција водећих држава и социјалнополитичких снага на Балкану и у Европи, с друге стране. Управо по томе што су границе Босне и Херцеговине кроз њену историју мање биле условљене регионалним социо-културним, а више државнополитичким мотивима, она је увијек била нешто више од покрајине. У којој мјери је тај државнополитички карактер Босне и Херцеговине појава која надилази њена покрајинска обиљежја, најбоље свједочи чињеница да је она надживјела све административно-територијалне и управне подјеле од турске и аустроугарске владавине до „старе“ Југославије, да би се у новој Југославији огласила као самостална социјалистичка република са свим особинама државнополитичке самосталности.

Управо такав развој и положај Босне и Херцеговине, којим се она еманципује од покрајинског статуса, и јесте оно на основу чега се може говорити о посебној друштвеној стварности која одређује колективну свијест овдашњег човјека. То је природно морало донијети специфичности у свим областима друштвено-економског, политичког, и свакодневног човјековог живота. Развој производних снага и продукционих односа, аграрна реформа, индустријализација, појава националних буржоазија и националноослободилачких тежњи, продор социјалистичких идеја, развој радничког покрета, итд., итд. – све је то само дјелимично могло бити одређено специфичностима босанскохерцеговачког социо-културног миљеа, а у основи је било диктирано посебним друштвеноисторијским развојем и положајем Босне и Херцеговине у дугој историји њеног постојања.

И квалитет и хронологија економских, политичких, социјалних и духовних збивања у Босни и Херцеговини готово обавезно су имали своје специфичности у односу на оно што се збивало у сусједним покрајинама. И она честа закашњења с којим су се у Босни и Херцеговини развијале производне снаге и производни односи и продирале нове националноослободилачке и социјалнополитичке идеје, и књижевна струјања, као и форме у којима су се све те новине исказивале, најбоље говоре да је

развој и положај Босне и Херцеговине био уистину специфичан и да је друштвена и свакодневна стварност њеног човјека уочљива посебност која је само у мањој мјери мотивисана покрајинским обиљежјима.

Мада марксистичко схватање о сложеној структурној повезаности умјетности са друштвеном стварношћу ни у ком случају не подразумијева паралелан и праволинијски развој друштва и умјетности, посебности литературе у Босни и Херцеговини би ипак требало тражити у њеној најужој вези са назначеном посебношћу друштвеног живота на овом простору.

Литература Босне и Херцеговине дијелила је судбину њеног историјског развоја и положаја. Једна посебна друштвена стварност, какву је Босна и Херцеговина неоспорно имала, и заједничка свијест босанскохерцеговачких људи о њој, као дио те стварности, природно је могла бити претпоставка за посебност књижевности што се јавила у таквој стварности и егзистирала као један њен дијалектичко-динамички дио.

Средњовјековни богумилски натписи на камену, повеље, исправе, дипломе, и други слични облици писмености на овом тлу, израз су познатог периода постојања самосталне феудалне босанске државе и облика друштвене стварности и свијести какви су тада могли постојати. Продирање народног језика и сопствене самосвијести у скромној књижевној дјелатности насталој за потребе ширења вјере за вријеме турске владавине такођер представља исказивање литературом оног стадија друштвеног развоја ових крајева до кога су у том тренутку били стигли. И они разни, такођер скромни облици књижевне дјелатности босанскохерцеговачких Муслимана, који нису само резултат угледања и преузимања из развијених источних цивилизација и литература, него често и врло чудних укрштања (стваралаштво на оријенталним језицима, алхамијадо литература, итд.), најбоље свједоче како се са једном посебном историјском и друштвеном стварношћу развијала и посебна књижевна дјелатност. Када се као последица ширих социјалних, политичких и друштвених струјања и положаја Босне и Херцеговине у

односу на њих у деветнаестом столећу и овдје јављају националноослободилачке идеје и тежње, и литература ће бити једно од најпогоднијих средстава за ширење тих идеја, а самим тиме и један од начина исказивања сопственог националног идентитета. Тиме ће она најдиректније постати дио друштвене стварности у којој настаје. То ће посебно бити видљиво и уочљиво након доласка Аустрије, када ће укупни друштвеноисторијски развој и положај Босне и Херцеговине бити обиљежен таквом друштвеном ситуацијом у којој доминирају идеје националног освјешћивања и ослобођења, што се природно одражава и на књижевност. Тај период до 1918. године најизразитије је означен литературом која преузима задатке националног освјешћивања и усмјерења; то је заправо најбољи доказ колико је она саставни дио друштвене стварности у којој је настала. То је, наиме, било посебно значајно вријеме за судбину свих нација у Босни и Херцеговини. Тежње српског и хрватског становништва ишле су према својим националним матицама у Србији и Хрватској, па се, природно, и књижевно стваралаштво кретало у том смјеру. Литература међу Муслиманима преузима улогу исказивања националне самосвијести и доприноси дефинисању муслиманског човјека у новом модерном грађанском друштву; на њега се и овим путем утиче да се одрекне непродуктивне и регресивне традиције и покуша ухватити корак са новим временом и друштвом, равноправно са свим осталим с којима дијели историјску судбину.

По присуству националноослободилачких тежњи, литература у Босни и Херцеговини до првог свјетског рата у правом смислу је била саставни дио друштвене стварности у којој је настала исказујући друштвену свијест овдашњег човјека. Али већ крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека, она ће бити одређена и све већим промјенама у социјалном животу, што је резултат наглог развоја производних снага и продукционих односа. Истовремено уз националноослободилачки и васпитни карактер у књижевности Босне и Херцеговине аустроугарског периода већ срећемо и прве облике социјално-хуманистичког ангажмана,

почев од кршћанског саучешћа са сиромашним до наговјештаја класног поимања друштва.

Са све већим зрењем литературе овог поднебља између два рата, њена веза са друштвеном стварношћу је мање дословна, али је такођер врло уочљива. Њен моралистички и васпитно-национални карактер у том раздобљу и даље је изражен, али би се тешко могло рећи да се налази у првом плану. Напротив, чини се да је босанскохерцеговачка литература из тог периода управо врло снажно одређена новим грађанским друштвом, које у новоствореној држави долази до пуног изражаја. Чак су и вјерско-национална препознавања, која су уочљива и у књижевности, усклађена са грађанским схватањем и вриједностима друштва, вјере и нације. Истовремено, највећи број писаца покушава да се бави савременим животом, да одговори на питања која муче савременог човјека, а јављају се и покушаји за дефинисањем једног домаћег, расног модела поимања и доживљавања живота, што је типичан примјер експанзије грађанског схватања свијета, које хоће да се објави нечим сопственим. Готово у свим случајевима, и када се ради о покушају уочавања основних социјалних промјена, и кад се ради о свакодневном животу људи са мноштвом новина капиталистичке производње и односа, у центру је нови грађански идеал човјека и друштва, неовисно о томе на којој разини се исказивао и из које групације долазио.

По томе је литература Босне и Херцеговине између два рата не само израз грађанске друштвене стварности тога доба него у правом смислу њен саставни дио и израз друштвене свијести човјека тог времена. Када се још има на уму да је активност револуционарног радничког покрета била једна од битних појава тадашње друштвене стварности и да је она у литератури била дословно и досљедно пропраћена врло интензивном књижевном праксом у оквиру покрета социјалне литературе, онда претпоставка о књижевности као саставном дијелу друштвене свијести у Босни и Херцеговини у периоду између два рата постаје још реалнија.

На који начин је литература у Босни и Херцеговини, одмах након ослобођења, као и свуда у Југославији, била саставни дио једне посебне историјске стварности након народно-ослободилачке борбе, то је толико познато да је за ову прилику о томе готово излишно говорити.

Да је развој литературе у Босни и Херцеговини након раскидања са социјалистичким реализмом текао истим смјером као и у другим крајевима Југославије, и да је у пуном смислу ријечи и даље био саставни дио њеног друштвеноисторијског развоја и самосталног равноправног државнополитичког статуса у оквиру социјалистичке Југославије, и то је чињеница којој се у овом тренутку не би могло нешто ново додати.

Представљање књижевности Босне и Херцеговине као дијела укупне друштвене свијести њених људи подразумијева и интегрира све друге, парцијалне методе, укључујући њихове предности а изостављајући њихове недостатке.

Посматрање овдашње литературе на тај начин омогућује сагледање континуитета у њеном развоју, који се у другим приступима појављује слојевито, испрекидано и степенасто. Тиме се обезбјеђује да се у појединим периодима развоја овдашње литературе у центар пажње стави оно што је у том тренутку примарно одређује, а да се *истовремено* истакну и остале њене, мање значајне компоненте, што другим методима није могуће. Уколико, на примјер, у једном периоду имамо такву друштвену стварност у којој доминирају идеје националног освјешћивања, то ће бити примарно и у литератури, и зато ће се лако уочити њено уобличавање по националним токовима. Када у другом периоду национално „зрење“ и препознавање у друштвеној стварности буде у другом плану, иза примарне одређености људи овог тла заједничким социјалним животом, то ће бити уочљиво и у литератури што настаје као облик друштвене свијести у таквој стварности. Тако ће бити могуће и даље уочавати националне токове литературе, али на оној разини на којој се стварно показују. С друге стране, и заједнички социјални живот људи што произлази из специфичности развоја Босне и Херцеговине, биће уочаван у читавом

континуитету развоја ове литературе, али само у оној мјери у којој он одређује друштвену стварност одређеног периода: када је у првом плану биће примаран и у литератури и обратно.

Овај метод, што је посебно значајно, уважава појаву да се испреплетеност разних компоненти друштвеног живота у литератури исказује врло слојевито. То значи да литература једног раздобља не мора бити строго одређена само оним што у томе тренутку објективно доминира у датој друштвеној стварности. Напротив, свакоме је остављена могућност да из свога угла посматра начин структурне повезаности литературе и друштва. То, даље, значи да се у једном периоду, на примјер, неке чини да је уобличавање и манифестирање националне свијести примарна одредница друштвене свијести овдашњег човјека и да се „преноси“ и на књижевно стваралаштво, док је другом у првом плану артикулација једног заједничког начина социјалног живота, која се исказује на сваком кораку, па и у литератури. Стога ће за првог развој босанскохерцеговачке књижевности између два рата ићи по појединим националним токовима, док ће други националну компоненту међуратне књижевности видјети у другом плану, јер ће му се примарним чинити одређеност литературе тога периода наглом експанзијом грађанског друштва чија је идеологија и критерологија примијењена и на национално питање.

Из свега овог произлази да посматрање босанскохерцеговачке књижевности као саставног дијела друштвене стварности у којој је настала и једног специфичног облика друштвене свијести овдашњег човјека, омогућује успостављање таквог континуитета у њеном развоју у коме ће се у појединим раздобљима мијењати њене битне одреднице, али се ниједна од њих неће изгубити све докле год се стварно јавља. С друге стране, сва њена обиљежја могу се уочити у међусобној дијалектичкој прожетости и мотивисаности, што је најбоља гаранција да се на овај начин освјетљава сва слојевитост и поливалентност литературе овог поднебља. То ће истовремено истраживачу створити обавезу да дефинише битне одреднице ове литературе у појединим периодима њеног развоја и да

утврди облике њеног прожимања са другим компонентама. Опредјељење истраживача да ову литературу прати по националним токовима нужно ће исказивати не само разраду и примјену критеријума на основу којих се конституише такво њено усмјеравање него и однос такве концепције према другим одредницама, као што је на примјер заједнички социјални живот људи овог тла и сл. Овакав метод приступа литератури Босне и Херцеговине антиципира све друге, ипак парцијалне, услове посматрања. Сигурно је да се за извјесне прилике, условно, литература овог поднебља може посматрати и парцијално, са становишта појединих њених одредница, и да се у том смислу може успостављати и континуитет њеног развоја, али се таквим начином ипак не може до краја објаснити сва сложеност књижевног стваралаштва на овом тлу.

Литература Босне и Херцеговине још увијек је у таквом стадијуму развоја да је и даље могуће смјењивање неких њених битних обиљежја и њихово такво дијалектичко прожимање које ће стално захтијевати и прилагођавање и доградњу методологије њеног проучавања. И национална, и регионална, и социјална компонента ове књижевности, и начин њиховог прожимања још увијек су могући у облицима који до сада нису били познати и који засад нису предвидљиви. Због тога би ипак изучавање босанскохерцеговачког књижевног феномена само по појединим одредницама могло значити неку врсту прејудицирања њеног развоја у овом или оном правцу. И данас је могуће да ова књижевност у једном другом, универзалнијем виду, постане нешто интензивније обиљежена националним припадностима, као што с друге стране све већа политичка самосталност Босне и Херцеговине у оквиру Југославије може имати више или мање уочљивих посљедица на сагледавање књижевне прошлости и на свакодневну књижевну праксу. Због тога посматрање литературе као дијалектичко-динамичког дијела друштвене стварности која се стално мијења и структурно друкчије уобличава не носи опасност прецјењивања појединих смјерова развоја ове књижевности, него омогућује обухватање свих њених димензија.

Посматрање овдашње литературе као саставног дијела друштвене стварности омогућава начелно разрјешење неких дилема од њених почетака до данас које је другим методама могуће разрјешити само парцијално. Једно од најбитнијих питања те врсте односи се на националну припадност ове књижевности. Овдје се конкретно ради о писцима и појавама које се простиру на више националних књижевности и које напросто није могуће посматрати само на једном мјесту. Тај проблем се јавља и у другим књижевностима српскохрватског језика. Књижевност Босне и Херцеговине ни с највишом мјером опрезности и добронамјерности није могуће „без остатка“ разлучити по националним токовима. Чак и онда када би се могла занемарити чињеница да сви ови писци у своме искуству неминовно уз националне одреднице носе оно што је заједничко за све, а што произлази из специфичног друштвеноисторијског положаја и развоја Босне и Херцеговине, разграничење књижевности овог тла по националним токовима још увијек није могуће извршити без великих тешкоћа.

То питање, међутим, знатно је лакше ријешити уколико се литература посматра као облик друштвене свијести у којој је национална одредница само један слој знатно шире и сложеније духовне структуре. Посматрање овдашње литературе као саставног дијела друштвене стварности у којој настаје аутоматски подразумејева и уочавање њеног уобличавања по националним токовима у мјери у којој је та чињеница у појединим раздобљима одређујућа за колективну свијест овдашњег човјека, а самим тиме и за литературу у којој се та свијест реализује посредством појединца ствараоца чија је визија свијета саставни дио погледа на свијет шире друштвене групе. Међутим, како саставни дио друштвене стварности није само национална идентификација, него је она дијалектички прожета мноштвом других одредница, као што су заједнички облици социјалног живота, менталитет, поднебље, итд., посматрање књижевности као саставног дијела друштвене стварности подразумејева *истовремено* уочавање прожетости свих тих компоненти.

Одмах се намеће дилема како ово становиште примјењивати прво на значајну одређеност муслиманских стваралаца у појединим периодима хрватском односно српском књижевном традицијом, и друго како Кочића, Дучића, Андрића, А. Б. Шимића и друге који су снажно укоријењени у корпус српске односно хрватске књижевности третирали у оквиру литерарног стваралаштва Босне и Херцеговине.

Ако је развој муслиманске нације стицајем историјских околности дуго био одређен становиштем о њиховој српској односно хрватској националној припадности, које је након дуготрајне примјене свим начинима анимирали свијест ових људи, онда је сасвим природно да једна таква одредница друштвене стварности Босне и Херцеговине у дугом временском периоду нађе своје мјесто и у литератури. Према томе, српско односно хрватско национално одређење муслиманске књижевности у појединим периодима није ништа друго него књижевно свједочење о појединим фазама развоја муслиманске нације. Ради се напросто о дијалектичкој повезаности развоја нације и литературе, у којој се књижевно стваралаштво заправо појављује као облик исказивања националне свијести и самосвијести, наравно на оној разини на којој се та свијест у датом тренутку појављивала.

Слична је ситуација и са српским односно хрватским писцима из Босне и Херцеговине што заузимају значајно мјесто у матичним националним литературама, које су понекад без њих незамисливе. Друштвена стварност Босне и Херцеговине кроз историју била је таква да су национални интереси овдашњих Срба и Хрвата непрестано тежили ка једној општој интеграцији са својим националним матицама. То је било једно од битних обиљежја живота у Босни и Херцеговини, поготово у вријеме националноослободилачких тежњи, и природно се одражавало на колективну свијест овдашњег човјека. Стварност је била таква да су писци из Босне и Херцеговине и својим животним путевима и судбинама били оријентисани на веће центре хрватске односно српске културе и на тај начин стекли и формалне услове за остварење духовне интеграције. Према

томе, потреба за дубљим укључивањем у књижевну традицију матичне нације, као резултат друштвене стварности што је произлазила из друштвеноисторијског положаја и развоја Босне и Херцеговине, у различитим периодима развоја књижевности ове средине остваривала се мање-више потпуно и зато се не може заобићи. У мјери у којој је реализација те потребе одредница хрватске односно српске књижевности, она се у оквиру тих литература мора исказивати и не треба је сматрати присвајањем босанскохерцеговачке књижевности већ само једном њеном димензијом. Национална одређеност књижевности овог тла само је једна од њених компоненти и настала је као резултат друштвене стварности Босне и Херцеговине у којој је веома важну улогу имала тежња овдашњих Срба и Хрвата да се исказују у цјеловитости српске односно хрватске националне свијести, задуго наметане и Муслиманима. Ако, дакле, пуну укљученост неких писаца и појава из Босне и Херцеговине у српску односно хрватску литерарну традицију посматрамо само као једну димензију ове књижевности, а не као могућност њене расподјеле без остатка, онда неће бити никакве дилеме могу ли се, на примјер, Шимић и Дучић посматрати у оквиру литературе Босне и Херцеговине или само у склопу хрватске односно српске књижевности. Оваква особеност књижевности Босне и Херцеговине исказивала се некад више а некад мање, а изразитост појединих случајева често је изазивала забуне.

Колико је сложено то питање свједочи чињеница да се оно снажно намеће и у данашњем књижевном животу. Неки значајнији живи писци из Босне и Херцеговине и даље се развијају у оквиру српске или хрватске књижевности, док на другој страни у књижевности Босне и Херцеговине значајно мјесто заузимају неки књижевни ствараоци црногорске, српске и хрватске литературе. Све је то резултат одређеног положаја и развоја Босне и Херцеговине: у једном тренутку ствараоци са овог тла су одлазили у друге средине гдје су имали веће могућности за афирмацију, касније, када је убрзан самостални друштвени развој Босне и Херцеговине долазили су писци из

других крајева, а многи од њих су овдје поникли и коначно се књижевно оформирали. Већ сада се може говорити о таквом стадијуму друштвеног развоја Босне и Херцеговине у коме су се тако мотивисане миграције смириле или попримиле карактер појединачних, личних животних судбина, путева или случајева. Све ово потврђује да се ради о веома сложеном и још живом процесу и да због тога треба врло пажљиво приступати његовој процјени, непрестано га доводећи у дијалектички однос са ситуацијом у којој се јавља.

Појава да се у литератури Босне и Херцеговине срећу писци и књижевне појаве за које би се могло рећи да су изнад разине друштвене стварности и опште духовне и културне развијености средине, као што су, на примјер, Шимић и Дучић, не морају се тумачити само развојем тих писаца у оквиру српске и хрватске литературе. И то је могуће објашњавати структурном повезаношћу књижевности и друштвене стварности на овом тлу, при чему се има на уму теоријско становиште да се у свакој стварности налазе и искуства умјетности из прошлости или из других развијенијих средина, која на принципу да је умјетност једна нова самосвојна стварност, учествују у конституисању стварности у којој се јављају тиме што је обogaћују и осмишљавају. Тако су у босанскохерцеговачкој друштвеној стварности, у којој су значајну компоненту представљали сви други, па и књижевни утицаји из Србије и Хрватске, већ постојала искуства развијене српске односно хрватске литературе. Јер, ако утицаји са стране нису могли промијенити друштвено-економску заосталост Босне и Херцеговине, чиме би се створили услови и за развијенију литературу, то не значи да тих утицаја није могло бити на укупном духовном плану. Тако се практично у духовном животу Босне и Херцеговине због познатих националних утицаја већ нашло искуство развијеније српске односно хрватске литературе, а како је књижевност саставни дио стварности у којој настаје, онда су се утицаји српске и хрватске књижевности на босанскохерцеговачко књижевно стваралаштво пренијели на принципу структурне повезаности друштвене стварности и литературе, а не само на начелу књижевних утицаја. Из свега

произлази да је босанскохерцеговачка друштвена стварност већ посједовала услове да се у њој јаве писци и појаве изнад опште развијености Босне и Херцеговине, а на разини српске и хрватске књижевности, због чега је природно да те писце посматрамо и у склопу тих књижевности и у оквиру литературе Босне и Херцеговине. Ово је посебно значајно због тога што нису сви писци из Босне и Херцеговине, од оних што заузимају значајно мјесто у српској или хрватској књижевности, живјели и стварали само у Србији и Хрватској и што су многи од њих у разним фазама свог књижевног развоја пребивали и у хрватским и у српским и у босанскохерцеговачким културним центрима.

У којој мјери сложеност друштвене стварности Босне и Херцеговине онемогућава настанак „чисте“ националне литературе свједочи и то да је свијест босанскохерцеговачког човјека о сопственој националној припадности објективно морала бити одређена и спознајом да дијели историјску судбину и праксу свакодневног живота са другим нацијама. Битна карактеристика развоја сваке нације у Босни и Херцеговини и националног осјећања сваког човјека, коју немамо у другим срединама, јесте та његова свијест о заједничком животу, без које би његово национално осјећање и испољавање било непотпуно и готово немогуће.

Мада се вјерско-националне посебности, као једна од карактеристика друштвене стварности Босне и Херцеговине, која се природно морала наћи и у литератури као саставном дијелу те стварности, јављају и као реална основа за конституисање издвојених националних књижевности, оне су, с друге стране, истовремено и један од битних елемената за конституисање једне специфичне литературе. Сложени модалитети заједничког живота различитих вјерско-националних група у Босни и Херцеговини постали су саставни дио друштвеног живота и колективне свијести босанскохерцеговачког човјека, која је, артикулишући се преко појединца – писца из такве средине, утицала на структурираност његовог умјетничког дјела.

Било би веома интересантно са становишта међунационалних односа анализирати дјела босанскохерцеговачких писаца у којима се налази искуство човјека овог поднебља, и утврдити коме се као свом аудиторијуму обраћа писац ове средине.

Већ сасвим површан увид, рецимо, у прозна дјела босанскохерцеговачких писаца, од првих озбиљнијих почетака до данас, намеће закључак да далеко највећи број књижевних стваралаца овог поднебља као предмет свога интересовања не узима само своју националну средину, већ босанскохерцеговачког човјека у цјелини, било да је он Муслиман, Хрват, Србин, Јеврејин. Чак и у вријеме најдоследније везе литературе са развојем појединих нација, када је она била један вид исказивања и ширења националне свијести, босанскохерцеговачки писац није се обраћао само припадницима своје нације, нити је као предмет књижевне обраде узимао само сопствену националну средину. У доба аустроугарске владавине, када је литература овог поднебља најревносније пратила развој сопствене нације, појединачне књижевне традиције се претежно крећу у оквиру сопственог националног миљеа и аудиторијума, али се већ тада јављају писци који уз то третирају општи положај босанскохерцеговачког човјека, учачавајући оно што је најзначајније и најатрактивније за књижевну обраду, неовисно о томе из које националне средине потиче. Тада се сасвим јасно уочава како се писци свих нација интензивно интересују за живот Муслимана, јер је њихов положај доласком нове западне цивилизације на коју нису били навикнути постао најделикатнији, а избор чудних животних судбина, проузрокованих убрзаним процесом европеизације, интересантних за књижевну обраду, био далеко највећи. Писци између два рата, осим неколицине безначајних прозаиста вјерскоморалистичког и васпитног усмјерења, који се обраћају искључиво сопственој вјерско-националној средини, углавном се баве човјеком овог поднебља. Мада су тематика дјела, а самим тиме и аудиторијум коме су она упућена, и даље обиљежја којима се изражава сопствена национална свијест, појава да се писци баве сопственим националним амбијентом више је мотивисана

књижевним разлозима, јер из властитог искуства боље познају средину у којој су одрасли. Промјене што се уочавају на муслиманском становништву, које резултирају изразито чудним људским судбинама, и у овом периоду су најзахвалнија књижевна тематика, и због тога су уочљиве у прози свих писаца. Према томе, мјерила којима се писци руководе у избору националне или социјалне средине којом се баве сада су више књижевне природе, јер се заснивају на употребљивости извјесног материјала за књижевну обраду. Међутим, уз моралистичке писце, који се свјесно баве сопственим вјерско-националним миљеом, ваља истаћи и писце покрета социјалне литературе, чији је значај у структури међуратне књижевности веома велики, а који су, вођени идејним разлозима, у своја дјела намјерно уводили све нације да би показали класни карактер друштва у коме су на једној страни богаташи свих нација, а на другој свеколика сиротиња, која свој интерес прије свега види у укидању класних разлика. Готово је излишно говорити на који начин су се опште расположење, свјесно опредјељење и колективна свијест овдашњих људи о заједничком животу у братству и јединству исказивали у дјелима из НОБ-а и о НОБ-у. Нема никакве неизвијесности, исто тако ни у томе да је у савременој босанскохерцеговачкој књижевности одбир књижевне грађе мотивисан искључиво књижевним разлозима и сопственим афинитетима и искуствима, што значи да је избор времена, социјалне или националне средине, итд. углавном подређен пишчевим субјективним могућностима да искаже универзалну ситуацију човјека.

Но, неовисно о томе да ли је избор националне средине свјестан или случајан у свим фазама развоја књижевности, па и у оним када је књижевност најдоследније пратила развој сопствене нације, односи међу људима су дати с пуно мјере, међусобног уважавања различитих вјера и нација и разумијевања за тешкоће других. Веома су ријетки у прози босанскохерцеговачких писаца, од њених почетака до данас, примјери вјерско-националне мржње, изражене у виду сопствене, ауторске слике свијета; они се срећу у дјелима безначајних писаца, или су само формални

оквир за универзалне спознаје о људском злу. По примјерима вјерско-националног разумијевања, ова литерарна грађа превазилази готово и сам живот, што није ни чудо јер су писци у складу са хуманистичким схватањем свога позива колективно осјећање овдашњег човјека о заједничком животу и припадништву „штитили“ од појединачних загрижености какве је политички, а и свакодневни живот понекада нудио.

Иако је свака нација у Босни и Херцеговини имала свој самостални развој, искуство заједничког вишевијековног живота нужно је донијело и извјесна прожимања и изједначавања менталитета. Неке особине и вриједности једне нације непримјетно су прихватили и други, па су се оне већ донекле исказивале као заједничка особина човјека овог тла. То не значи никакво прожимање у коме се губи један а ствара други идентитет, него један природан начин мијешања и прихватања вриједности других, при коме се најчешће не губи њихово поријекло и њихова примарна национална припадност. Та појава, која је особина само босанскохерцеговачке друштвене стварности, нужно је морала наћи своје мјесто и у литератури и зато се јавља као једна од „сметњи“ у настојању да се овдашње књижевно стваралаштво строго раздвоји према националним токовима. И ова специфичност босанскохерцеговачке књижевности, као и чињеница да се највећи број овдашњих писаца по избору књижевне грађе не опредјељује искључиво само за сопствену националну средину него слика човјека овог поднебља, у његовим природним богатим односима са људима других нација, говори да је литература Босне и Херцеговине одређена друштвеном стварношћу у којој је настала и да је њено потпуно освјетљавање и разумијевање најизвјесније ако се посматра као саставни дио те друштвене стварности и као један вид исказивања друштвене свијести овдашњег човјека.

Вишевијековни заједнички живот Срба, Хрвата, Муслимана и Јевреја у Босни и Херцеговини посебно се манифестује извјесним специфичностима на социјалном плану. Искуство заједничког социјалног живота донијело је мноштво специфичних форми исказивања човјековог присуства у свијету. Не ради се

овдје о таквим посебностима које су нешто сасвим ново у односу на сусједне покрајине, него о чињеници да је тај живот имао сопствену хронологију и разину на којој се изражава. То значи да је посебан друштвеноисторијски положај и развој Босне и Херцеговине нужно утицао на то да социјални живот човјека овог тла буде аутономан и аутохтон прије свега у хронолошком смислу, а онда и у квалитету. Што се тиче хронолошке аутономности, она је сасвим природна и произлази из опште развијености одређене средине: у мјери у којој је босанскохерцеговачка средина доживљавала битне промјене прије или послје сличних промјена у другим срединама, и одређени препознатљиви облици социјалног живота јављали су се прије или послје него у њима. Што се тиче квалитета облика социјалног живота у Босни и Херцеговини у односу на друге покрајине, о њему се може говорити мање јер су услови развоја свих јужнословенских крајева били слични. Међутим, извјесне специфичности у односу на друге крајеве ипак постоје. Како се одређени облици социјалног живота овдје јављају у друго вријеме него у осталим покрајинама (махом са закашњењем), и сама та чињеница доприноси да су они нешто друкчији. Само поднебље у коме људи живе дијелом (наравно, не пресудно!) такођер мора утицати на облике социјалног живота. Ипак, вјерско-национална измијешаност становништва у Босни и Херцеговини највише доприноси да социјални живот овдје и квалитетом буде друкчији него у осталим срединама. Међутим, не ради се о томе да је свака национална средина у Босни и Херцеговини изградила сопствене облике социјалног живота, него о појави да су *заједничком* социјалном животу све етничко-националне групе дале извјесне сопствене специфичности. Ако, рецимо, писци свих нација у Босни и Херцеговини у једном периоду развоја овдашње књижевности вријеме мјере према вјерским празницима (Бајрам, Пурим, Божић, Госпојина, итд.), то не значи да један ниво социјалног живота који још увијек не подразумејева мјерење времена мјесецима, свака вјерско-национална групација уобличава самостално и одвојено. Напротив, ту се ради о јединственој, заједничкој разини

социјалног живота, која је примарна и налази се у првом плану, док чињеница да се помињу свеци разних вјера најбоље свједочи како је исти ниво социјалног живота оно заједничко што, између осталог, веже све људе овог поднебља независно од њихове вјерско-националне припадности.

Исту заједничку разину социјалног живота у појединим периодима развоја књижевности срећемо код ових писаца, на примјер, и када вријеме мјере цигаром дувана, земљу данима орања, богатство бројем и јачином димова или бројем приуза, итд., итд. Очито се ради о заједничком животу и колективном искуству у самјеравању живота и свијета које су сви стекли у једном стадију свога развоја. Стављајући свијет око себе под једну мјеру, људи овог тла су у ствари исказивали истоветност свога присуства у времену и историји. Свакодневни живот овог човјека на земљи био је углавном исти: и ораница, и пашњак, и воденица и поплава, и суша и све друго заокупљали су овог човјека на исти *начин* и он је ту своју заокупљеност исказивао јединствено. И њихов поглед у небо, гдје је свако видио другог бога, имао је нешто заједничко: сви су они молили за бољи живот на земљи. Односи старо–ново и патријархално схватање свијета као једна од најчешћих тема у ранијим фазама развоја литературе овог тла, готово идентично јављају се код свих писаца. Као универзални заједнички проблем на који је наишао човјек овог поднебља на једном стадијуму свога социјалног развоја – искушење патријархалног односа према свијету пред новим временом, нешто друкчије се јавља у различитим националним срединама, али то су само нијансе и специфичне форме којим се један универзални заједнички проблем исказује. Ако се напомене да су се писци овдје, с ријетким изузецима, бавили свим националним срединама, онда ће вјерско-национална обојења појединих заједничких социјалних проблема сваког човјека овог тла бити још мање битна. Напротив, чињеница да заједнички облици социјалног живота садрже у себи и нијансе појединих националних компоненти говори да се ради о специфичностима којих нема у другим срединама.

Било би неправедно тврдити да људи других наших покрајина нису на сличан начин артикулисали одређене стадије свога социјалног развоја. Међутим, овдје се скреће пажња да је то искуство код босанскохерцеговачког човјека исказано и у друго вријеме, а и нешто друкчије. Та појава, опет, битна је због тога што је и развој литературе овдје у најужој вези са развојем социјалног живота, што се у литератури овог поднебља исказало и другачије и у друго вријеме него у литерарном стваралаштву других покрајина. Из овог произлази да је специфичан социјални живот босанскохерцеговачког човјека, као битан елеменат свеукупне друштвене стварности у којој је он живио, ту стварност чинио друкчијом него што је она у исто вријеме била у сусједним покрајинама. Литература овдје, као саставни дио друштвене стварности у којој настаје, морала је природно имати специфичности што произлазе из те стварности, а пошто је та стварност и хронолошки углавном аутономна у односу на сусједне покрајине, и одређен степен развоја књижевности у Босни и Херцеговини није се развијао истовремено са књижевним стваралаштвом у другим крајевима. Према томе, књижевност Босне и Херцеговине у одређеним периодима свога развоја има одређене посебности које су резултат специфичног карактера друштвене стварности, али и специфичног начина структурне повезаности литературе са њом.

Овакво посматрање литературе Босне и Херцеговине има предност у односу на друге методе посебно када се говори о периодизацији ове књижевности, коју није могуће вршити на исти начин као у књижевностима других подручја. То се нарочито читује у чињеници да су се извјесне књижевне појаве у Босни и Херцеговини једно вријеме јављале касније него, на примјер, у хрватској и српској литератури, па их је веома тешко исказати у оквиру општеприхваћене периодизације тих књижевности. Док, на примјер, у српској и хрватској књижевности постоје услови за периодизацију у складу са макар и закашњелим продором духовних и идејно-естетских струјања из Европе, трагови тих утицаја у литератури Босне и Херцеговине су испрекидани и мање уочљиви, па би на основу њих било врло

тешко установити књижевни континуитет по одређеним периодима. Литературу овог тла због њених посебности ни садржајно ни хронолошки није лако исказати периодизацијом каква је прихваћена у српској и хрватској књижевности. Но, ваља имати на уму да се овдје дуго ради о мршавом књижевном стваралаштву, складном са општом неразвијеношћу средине, те да је и то разлог потребе за посебном периодизацијом, пошто се нису могле уобличити све фазе развоја литературе које имамо у другим покрајинама. Колико год се појављују тешкоће при покушајима периодизације босанскохерцеговачке литературе по правцима у *оквиру* интегралне српске и хрватске књижевности, с обзиром на друкчији карактер и хронологију настајања, а посебно с обзиром на значајно стваралаштво Муслимана и Јевреја, исто толико се може говорити о тешкоћама при покушајима овакве периодизације у оквиру појединих националних традиција у самој Босни и Херцеговини. Јер, ни српска, ни хрватска, ни муслиманска, ни јеврејска традиција, посматрана свака за себе, па ни све оне заједно у оквиру књижевности Босне и Херцеговине, немају попуњен континуитет по књижевним правцима. Накнадно и насилно успостављање таквог континуитета и покушаји да се у књижевном стваралаштву појединих нација у Босни и Херцеговини, као и у читавој литератури овог поднебља уоче све фазе развоја исказане траговима појединих књижевних праваца, у основи не воде потпуном сагледавању овог књижевног феномена. Ако се такви трагови још узимају без успостављања релације према књижевним струјањима у српској и хрватској књижевности, којима је гравитирало литерарно стваралаштво у Босни и Херцеговини, онда се може стећи сасвим погрешна слика о објективним донетима овдашње књижевности и њеној укључености у шира југословенска и европска књижевна збивања.

Све ово говори да покушаји периодизације књижевности Босне и Херцеговине према устаљеним правцима у оквиру српске или хрватске књижевности, или у оквиру посебних националних књижевности у Босни и Херцеговини, не дају праве резултате. Посебност овдашње књижевности између осталог је и у томе што се сав њен обим, значај и смисао не

може обухватити периодизацијом по правцима у оквиру националних књижевности, него она захтијева нешто друкчији приступ примјерен њеним особеностима. Посматрање књижевности као саставног дијела друштвене стварности на примјеру периодизације литературе Босне и Херцеговине најбоље показује своје предности. У немогућности да се у овом случају успјешно примијени периодизација по књижевним правцима, као на примјер у хрватској или српској књижевности, извјесне фазе њеног развоја ипак је најлакше уочити и обиљежити у оквиру цјелокупног друштвеноисторијског развоја и положаја Босне и Херцеговине. У складу с тим може се говорити о књижевности феудалног доба, која одговара периоду самосталне феудалне босанске државе, књижевности османског периода, књижевности аустроугарског периода, књижевности између два рата и послеријатној књижевности.

Све су то фазе које одговарају посебном статусу и друштвеноисторијском развоју и положају Босне и Херцеговине у датом тренутку. Такав је статус резултирао и посебном друштвеном стварношћу у оквиру које се развијала и специфична литература. Ово, наравно, не значи да оваква периодизација искључује одређења овдашње књижевности по правцима чије трагове срећемо у оквиру овако назначених периода. Књижевни правци као реализација одређених духовних струјања што се јављају у одређеној друштвеној стварности на овај начин, посматрањем литературе као саставног дијела друштвене стварности, долазе до изражаја само у оној мјери и у оном облику у коме су реално постојали. Зато ће њихови трагови у почетку бити неуочљиви и фрагментарни, више као одјек и утицај српске и хрватске, а знатно мање директно европске књижевности, а касније све уочљивији, да би пред први свјетски рат, између два рата, а посебно у послеријатном периоду, имали готово исти смисао и значење као и у другим југословенским књижевностима.

*[Под истим уџлом. Студије о
босанскохерцеговачкој књижевној прошлости,
Сарајево, 1984, стр. 5–59]*

РАЗВОЈ СВИЈЕСТИ О КЊИЖЕВНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

I

1.

Свијест о књижевности Босне и Херцеговине¹ има доста дугу историју. Она се зачала у оквиру идеологије књижевног југословенства, са том идеологијом се развијала, са њом се данас полагаано и гаси. Идеја о књижевности Босне и Херцеговине у ствари је идеја о југословенској књижевности у малом и она је прошла кроз све мијене, плиме и осеке кроз које је прошла и југословенска књижевна идеологија. Као интегралистички књижевни пројекти, и идеологија књижевног југословенства и идеја о књижевности Босне и Херцеговине имале су сврху и смисао све док су постојали и имали смисла процеси народног и књижевног јединства на Словенском Југу или у појединим његовим дијеловима.

Први нама до сада познат текст о књижевности Босне и Херцеговине као посебном књижевном корпусу на српско-хрватском језику може се сматрати чланак „Босанска и

1 Дилеме у вези са карактером ове књижевности изражавају се и њеним именом. Као „најбезазленији“ сматра се појам *књижевности у Босни и Херцеговини* који подразумијева „само“ територијално-покрајински квалитет, док се, наспрот томе, узима да појам *босанскохерцеговачка књижевност* (скраћено *бх. књижевност*) подразумијева и у себи садржи статус посебне и самосталне књижевне цјелине са властитим особеностима. Између ове двије крајности су појмови *књижевности Босне и Херцеговине* и *књижевности народа (и народности) Босне и Херцеговине*, а употребљаване су и другачије комбинације, скраћенице и изведенице, као што су *босанска и херцеговачка књижевност*, *босанска књижевност*, *књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини*, итд. Покушај да се именом овог књижевног корпуса унапријед дефинише и његов карактер ипак нису успјели, па се сви ови појмови у основи могу сматрати равноправним, мада у сваком конкретном случају увијек треба имати на уму вријеме и околности када је који појам употребљен и које му је значење том приликом дато.

У најновије вријеме јавља се и појам *бошњачка књижевност*, али она не подразумијева књижевност Босне и Херцеговине него искључиво муслиманску књижевност.

херцеговачка књижевност“ Љубомира Мартића (фра Грга Мартић), објављен у два наставка 1844. године у *Српском народном листу*², који је од 1835. до 1848. године излазио у Пешти. То је вријеме када је БиХ још увијек у саставу Турске царевине и када се општа неразвијеност и заосталост ових крајева огледа и на књижевно-културном плану. Муслиманска књижевна традиција претежно се одвија у контексту и континуитету књижевности на турском, арапском и перзијском језику, са малим примјесима домаћег народносног садржаја. Српска књижевност траје тек у одјецима из развијених српских крајева и књижевних центара, претежно оних преко Саве и Дунава и из Далмације. Најразвијенија је хрватска књижевна традиција, чији су носиоци босански фрањевци, којима је припадао и Фра Грга Мартић, који се пјесмама, приказима, филолошким напоменама, путописима и сл. јавља и у тадашњим српским листовима. (Под утицајем идеја народног и књижевног јединства на Словенском Југу и сам Грга Мартић у младости се сматрао Србином). Мартићев чланак вишеструко је значајан, јер из њега сазнајемо податке о броју и етничком карактеру становништва у Босни, као и о књижевном раду на тим просторима. Он, наиме, прво каже да ту живи „Народ Славенски“, и то „преко милиона износећи“, а потом прецизира да га сачињавају Ришћани (православци), Кршћани (католици) и Изламита (муслимани). Читав тај народ, вели Мартић овдје, „бивствује без сопствене словесности или књижевности скоро четири столећа“, сасвим прецизно адресирајући ту поразну чињеницу на турску власт. У културном, просвјетном и књижевном смислу најлошије стоји „Изламита, Турчин или боље потурица Бошњак“, који „као такав сваку науку и изображеност, за излишну и непотребиту држи“³, јер мисли да је све на свијету што човјек може сазнати садржано у Курану и да му осим тога друго ништа није потребно. Веома скромну „словесност“ имају и Ришћани, који мало шта осим основних црквених ствари

2 „Босанска и херцеговачка књижевност од Љубомира Мартића Херцеговца“, *Српски народни лист*, 1844, IX, 12, 90–93; 13, 97–102.

3 Исто, бр. 12, стр. 91.

могу научити од својих попова притиснутих не само турским порезима него и дажбинама које морају давати сопственој црквеној олигархији. На другој страни наговјештаје „какве такве“ словесности међу православнима Мартић види као посљедицу њихових контаката са Аустријом, Србијом и Италијом, гдје се сусрећу са новим, напреднијим европским идејама и начином живота. У вези с тим он у позитивном контексту помиње њихова трговачка училишта у Сарајеву, Мостару и Ливну. Да је и сам Мартић обузет тим идејама о којима ипак нешто више зна свједочи његова опаска, упућена тим круговима, да се 19. вијек не може у врећу сакрити, те да због тога они морају више читати како би сазнали шта су били и шта су сада и како би схватили да више ни чему не води повоздан прекрштених ногу сједити и чибук пушити. Податак да је Мартић прве знаке националне самосвијести и културно-просвјетног и књижевног напретка међу босанским Србима уочио у једном новом, грађанском слоју, а не у цркви и међу свештенством од далекосежног је значаја. Јер, ускоро затим, у другој половини, а посебно пред крај деветнаестог вијека, управо тај слој постаје носилац снажног национално-културног препорода у чијем епицентру је била књижевност са тако репрезентативним часописима као што су, на примјер, *Босанска вила* и *Зора* и са тако значајним именима за развој цјелокупне српске књижевности као што су Кочић, Шантић, Ћоровић и Дучић.

Што се тиче књижевног стваралаштва међу Кршћанима, тј. католицима, Мартић каже да о томе треба говорити „другим тоном“, јер су залагањем римске цркве и аустријског двора млади људи католичке вјере из Босне били у прилици да се школују у вјерским школама развијених сусједних земаља и као такви по повратку у завичај постајали носиоци културног напретка. Међутим, практично сва њихова књижевна активност била је инспирисана идеологијом христољубља и подређена првенствено захтјевима вјерског живота, тако да се о „књижевности строгог смисла“ и међу Кршћанима може говорити „мало шта више“ него међу Ришћанима. И ова Мартићева информација има далекосежан значај због тога што ће управо такав, елитни

и првенствено вјерски карактер књижевности међу Хрватима у БиХ, чији су носиоци и protagonisti били углавном свештеници, најчешће фрањевци, потрајати још задуго. Она ће истовремено бити и сметња њеној демократизацији и секуларизацији, која је, као што смо видјели, код Срба посредством грађанског staleжа, увелико већ била остварена и почела давати врхунске књижевне резултате. Посебно је драгоцјена Мартићева информација о писму којим су ти списи писани, јер он наводи један број аутора те књижевности који „су се кирилском или тако званом Босанском Азбуком служили“⁴ (Мартић је зове и босанском буквицом), и потом један дио оних који су писали латиницом. У вези с тим је и језичка двојност, јер је један дио списка писан на словенском, а један на латинском језику. Та двојност која се среће у истом тренутку, на истом мјесту, код припадника истог свештеничког реда, сликовито свједочи о дOMETима и границама ћирилометодијевске традиције.

О тој двојности и граници свједочи и чланак „Књижевност босанска“ Ивана Фрање Јукића, још једног фрањевачког писца илирца тога доба, објављен у два наставка (1850. и 1851. године) у часопису Босански пријатељ, првом књижевном часопису на тлу Босне и Херцеговине који је покренуо и уређивао сам Јукић. „Бошњаци од најстаријих временах, каже ту Јукић, пак готово све до године 1813. служили су се писмом и словима од св. Цирила изнашастим“⁵. То писмо Јукић назива босанском ћирилицом и босанском католичком азбуком, али је сагледава и у ширем контексту: „Ћирилица ова била је употребљавана, не само од босанских католика, већ и по Далмацији, Славонији и Србији. Тко је и кад први ову азбуку почео тискати – штампати – књиге? још је неизвестно“⁶. И Јукић, слично као и Мартић, прво обрађује писце који су писали азбуком, тј. ћирилицом, напомињући да се она унеколико разликује од оне којом су штампане српске црквене књиге, а потом и писце

4 Исто, бр. 13, стр. 98.

5 Иван Фрање Јукић, „Књижевност босанска“, *Босански пријатељ*, 1850, свезак I, стр. 26.

6 Исто, стр. 26–27.

који су писали абecedом, тј. латиницом. Међу првима помиње четворицу на челу са Матијом Дивковићем, а међу другима наводи четрнаест имена.

Књижевни погледи Мартића и Јукића условљени су идејама илирског покрета, што је посебно видљиво у именовању народа који ту живи, језика којим он говори, писма којим пише, и сл. Име народа у овим њиховим чланцима среће се у широкој лепези од најширег (Словени), преко вјерске идентификације (Исламити, Ришћани и Кршћани) до локалне државно-територијалне припадности (Бошњаци, за све вјере), а у контексту шире припадности помињу се Србљи, Хрвати и Илири. То значи да национална свијест католика у БиХ тада још увијек није била до краја оформљена, али да је доста јасно ишла у смјеру идентификације са вјерском припадношћу. То можда и понајбоље свједочи податак да Јукић не спомиње хрватско национално име, иако свој часопис објављује у Загребу: уз назив босанска, ћирилицу зове и католичка, а употребу латинице тумачи угледањем „на књижевнике дубровачке, далматинске и славонско-угарске, који су готово само латинским словима служили се“⁷. Треба, међутим, нагласити да је босанско име такођер доста често. Осим имена Бошњак које употребљавају оба, Мартић помиње босанску буквицу и „начин говорења нашег босанског“⁸, а Јукић босанску ћирилицу, босанске писане споменике и босанске рукописе и „касније штампане књиге“, писане „чистим илирским језиком“⁹. Учестала употреба босанског имена очито је остатак колективног памћења о средњовјековној босанској држави, њеним бановима и краљевима и њеној култури, писмености и књижевности. То памћење пробудило се и наишло на адекватан одзив у вријеме илирског покрета, али је, након што је уграђено у коначне резултате тог покрета, у свом изворном виду дефинитивно почело и да ишчезава. Јер када су хрватски илирци напустили идеалистичко илирско име и коначно засновали сопствену модерну хрватску националну

7 Исто, 1851, свезак II, стр. 83.

8 Мартић, исто, бр. 13, стр. 98.

9 Јукић, исто, свезак I, стр. 27.

свијест и утемелили сопствену националну књижевност на језику дубровачких писаца и народне књижевности, и сви они локални облици народне свијести становништва католичке вјероисповијести приклонили су се, односно утопили у цјеловитој хрватској националној идеји, култури и књижевности. То се десило и са босанским фрањевцима, посљедњим чуварима аутентичне средњовјековне босанске самосвијести.

Босанско и, још чешће, бошњачко име његовали су извјесно вријеме и Муслимани, посебно један слој исламизираниог босанског племства који је и даље продужио да његује своја првобитна културна обиљежја. То се потврђује и податком да је један дио тог племства све до деветнаестог вијека сачувао извјесне трагове ћирилометодијевске традиције у виду једне форме ћирилице која се звала босанчица, истовремено док се на другој страни развијала значајна елитна књижевна активност на оријенталним језицима и под утицајима оријенталних књижевности¹⁰. Изворном, средњовјековном културном току који је настављао један дио исламизираниог племства, на неки начин придружује се и муслиманска усмена књижевност, лирска и епска, али је она умногоме емотивно обојена и идеолошки одређена чињеницама исламизације, па је већ и самим тиме њено првобитно, аутентично босанско државно-територијално и народносно значење другачијег, изведеног квалитета. То се заправо односи и на цјелокупну културу и књижевност Муслимана од исламизације до данашњих дана, која се као посебна национална традиција и оформила на особеностима произашлим из овог колективног чина. Отуд и ново, самопрокламовано бошњачко име за Муслимане (Бошњак) представља непомирљиви спој националног садржаја произашлог из чина исламизације с једне и ознаке тог садржаја која је првобитно и изворно означавала сасвим другачији квалитет, с друге стране.

Најзад, када се говори о слиједу средњовјековне ћирилометодијевске традиције међу босанским Србима, она

¹⁰ У средини између тих опција постојала је пракса да се пише арапским писмом, али на домаћем језику (тзв. алхамијадо књижевност).

је и писмом и језиком готово праволинијски настављена у континуитету до најновијег времена, раније у оквиру православне вјере, а касније у оквиру већ формиране националне свијести. Иако је једино у овом случају изворна босанска средњовјековна културна и књижевна традиција несметано и правилно доспјела све до најновијег времена, једино је опет у овом случају врло брзо изгубљен и траг првобитног босанског имена за тај садржај, који је, опет, веома рано супституиран српским именом. То се највјероватније десило због тога што је заправо један те исти или приближно исти облик књижевности и писмености у средњем вијеку на простору српске средњовјековне државе носио српско име, а на простору средњовјековне босанске државе босанско име, на исти начин како је на простору бугарске државе носио бугарске име, и сл. Иако су и српска и босанска држава пале под турску власт, српска државна и национална свијест и континуитет српске националне културе и књижевности у аутентичном облику и под аутентичним именом настављају се под окриљем самосталне српске цркве, односно православне вјере, а потом и снажне усмене књижевности, док слаба, ревизионистичка босанска црква веома рано остаје без сљедбеника, потпуно се губи не остављајући готово никакве трагове иза себе. Ослабљена и испражњена првобитна евентуална босанска државна и културно-књижевна припадност у православном дијелу становништва природно и непримјетно преточена је и утопила се у снажну, постојећу, очувану и доста распрострањену свијест о широј српској државној, црквеној, културној и књижевној припадности. Због свега овог се и десило да се највећи дио средњовјековне босанске књижевне традиције ћирилометодијевског поријекла природно нашао у континуитету српске средњовјековне књижевне традиције.

Све напријед наведено истовремено је и објашњење зашто на подлози средњовјековне босанске државне и народне свијести није било могуће израстање посебног босанског националног квалитета. Отуд и данашња, као и сва ранија настојања да се тај национални квалитет накнадно идентификује и успостави у виду посебне босанске нације немају изгледа на

успјех. С тим у вези је и питање „национализације“ босанског средњовјековног културно-књижевног наслеђа за које се међу Србима често говори да је српско, међу Хрватима да је хрватско, док Муслимани опет по сваку цијену покушавају да га идентификују изван ове двије књижевне традиције инсистирајући на његовој босанској припадности¹¹. Треба знати да категорија нације тада још није постојала и да се накнадна национална идентификација књижевног стваралаштва из тога времена не може извести без великих сметњи. Сама по себи, и по облику и стилу, и по намјени (црквене и државне потребе), читава ћирилометодијевска традиција има универзалан карактер и слична је на читавом јужнословенском простору. Осим тога, нису опстале све ондашње државно-политичке цјелине, а оне које јесу умногоме се не поклапају са данашњим стањем. Линија између Источне и Западне цркве још није била сасвим јасно повучена, па подаци ко је крунисао кога краља, ко је с ким био ожењен и ко је био с ким у каквим државним или родбинским односима, итд., ипак нису довољно убједљиви да би се цјелокупно државно, културно и књижевно босанско наслеђе могло без сметњи и без остатка укључивати у било коју живу, данашњу националну традицију. Повеља Кулина бана првенствено је ипак најстарији босански писани споменик. У сваком даљем разговору о овом питању најисправније је поћи од мјеста које босанско средњовјековно наслеђе има у континуитету цјелокупне ћирилометодијевске традиције на Словенском Југу и покушати показати колико и како су поједине националне заједнице у БиХ партиципирале у стварању те традиције и настављале њен континуитет, на начин како смо напријед показали.

О књижевном и културном раду на тлу Босне и Херцеговине у вријеме када су се идеје илиризма већ умногоме биле институционализовале у хрватској националној свијести и књижевности или модификовале у идеологију југословенства,

11 У којој мјери том приликом долази до чудних околности свједочи и податак да се Хамдија Крешевљаковић у својој књизи *Крајњак преглед хрватске књије у Херцег-Босни од најстаријих времена до данас* (1912) када помиње повељу Кулина бана (1180–1204) у фусоти позива на Миклошићев зборник *Monumenta Serbica*, објављен 1858. године.

говоре и неки други фрањевци. Ту првенствено треба поменути обимни рад Мије Батинића, који је под насловом „Дјеловање фрањеваца у Босни и Херцеговини за првих шест вијекова њихова боравка“¹² објављен у три свеске у периоду од 1881. до 1888. године у Загребу. Из истог времена, када је БиХ већ у саставу Аустроугарске монархије (послије Берлинског конгреса 1878), треба поменути и чланак М. Шестића „Кратак осврт на старију хрватску књижевност у Босни и Херцеговини“¹³, објављен у часопису *Нови пријатељ Босне* 1888. године.

2.

Паралелно са овим књижевним прегледима који се тичу претежно уже хрватске, посебно фрањевачке књижевне традиције на овим просторима, јавила су се и три „државна“ прегледа књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини у којима се уз хрватску подразумевају и српска и муслиманска књижевна традиција. Кажем „државна“ зато што су била мотивисана државном и културном политиком Аустроугарске монархије у Босни и Херцеговини и што су настали изравним ангажовањем државних чиновника и државних институција. Њихов државни карактер очитује се и у чињеници што ниједан није објављен на нашем језику. Први се једном малом, скромном књижицом под насловом *Крашек преглед босанскога словства* у Марибору 1884. године јавио словеначки патер Михаел Напотник желећи да словеначку културну јавност упозна са књижевном прошлошћу ове Монархији тек припојене покрајине. Та приручна, са проаустријским тенденцијама писана књига више је импровизовани скуп био-библиографских података, него стварни историјски преглед „словства“ на овим просторима. Стога јој неки посебан значај није придаван ни у вријеме када је настала, а ни касније. Државни карактер у још већој мјери имају два друга прегледа, оба објављена на њемачком језику.

12 Мијо Батинић, *Дјеловање фрањеваца у Босни и Херцеговини за првих шест вијекова њихова боравка, свезак I–III*, Загреб 1881–1887.

13 Мирко Шестић, „Кратак осврт на старију хрватску књижевност у Босни и Херцеговини“, *Нови пријатељ Босне*, 1888, I, стр. IX–XXI.

Аутор првог је Јохан фон Ашбот који је написао и 1888. године у Бечу објавио обимну књигу о Босни и Херцеговини (*Босна и Херцеговина. Слике са путовања*¹⁴), у којој је читаво једно поглавље („Покрети и народно пјесништво“¹⁵) било посвећено књижевном стваралаштву ових крајева. У то вријеме излазила је и вишетомна луксузна едиција под насловом Аустроугарска Монархија у ријечи и слици, у којој је посебан том, такође у Бечу, објављен 1901. године, био посвећен Босни и Херцеговини. И ту се у оквиру посебног поглавља („Књижевност“¹⁶), понављамо, на њемачком језику, даје преглед књижевног стваралаштва на подручју ове покрајине. Аутор тог рада је Коста Херман, мада, према свједочењу Владимира Ђоровића, тај преглед Херман није писао сам, него уз помоћ Тугомира Алауповића.

У међувремену, 1898. године, изашла је у Загребу Повјест *књижевности хрватске и српске* Ђуре Шурмина, у којој такођер имамо посебно поглавље („Књижевни рад у Босни“) посвећено књижевности Босне и Херцеговине. Иако се Шурминов преглед не би могао сврстати у „државне“ на начин као претходни, он иманентно ипак одражава културне и књижевне прилике у јужнословенским земљама у саставу Аустроугарске монархије које су биле условљене званичном државном идеологијом и политиком. То се првенствено односи на податак да Шурмин књижевност Босне и Херцеговине углавном представља у дијелу књиге у коме се обрађује хрватска књижевност. На другој страни, дванаест година касније, Павле Поповић у чланку „Књижевност у Босни и Херцеговини“, објављеном у Српском књижевном гласнику, сматра да је та књижевност „један део опште српске књижевности“ и да то „важи за све периоде њене!“¹⁷. Новије српско књижевно стваралаштво у БиХ, у редукованом облику, Шурмин у овој својој књизи приказује у оквиру цјеловите српске књижевности, док су

14 Johan von Asbôth, *Bosnien und Herzegowina. Reisebilder und Studien*, Wien 1888.

15 „Bewegungen und Volksdichtung“, стр. 462–480.

16 „Literatur“. *Bosnien und Herzegowina. Die österreichisch–ungarische Monarchie*, Wien 1901, стр. 391–412.

17 Раде, „Књижевност у Босни и Херцеговини“, *СКГ*, књ. XXV, бр. 2, 16. јул 1910, стр. 201.

муслимански књижевни напори овом аутору још увијек непознати. (Није онда никакво чудо што то стваралаштво, као што смо видјели, не помиње ни фра Грга Мартић.) То је посљедица укупног културног заостајања и скромног значаја муслиманске литерарне традиције, али и стања у коме се тада налазила не само домаћа него и инострана славистичка наука. Због тога се ни поводом ове Шурминове историје књижевности још не може говорити о прегледу свих књижевних традиција у Босни и Херцеговини на једном мјесту.

Цјеловита и до тада најпотпунија књига о књижевности у Босни и Херцеговини изашла је 1911. године у Загребу под насловом *Хрватско-српска књижевност у Босни и Херцеговини. Од почетака у XI до националној прејорога у XIX вијеку*, али, нажалост, опет не на нашем него на њемачком језику¹⁸. Њен аутор био је хрватски књижевни историчар Драгутин Прохаска. Књига је изазвала посебну пажњу славистичке научне јавности, прво зато што је то била прва синтеза те врсте уопште, али и зато што се у односу на дотадашње књижевне прегледе раздвојена хрватска и српска књижевна атрибуција већ у наслову дају у виду сложенице „хрватско-српска“ – то је очито утицај у то вријеме веома актуелне југословенске књижевне идеје. Нешто више о тој књизи рећи ћемо посредством приказа који је о њој написао Владимир Ђоровић, за кога се истовремено може рећи да је написао први ауторски преглед књижевности у Босни и Херцеговини на нашем језику, и то двије године прије Прохаскине књиге. То је заправо његов чланак „Поглед на књижевност у Босни и Херцеговини“, објављен у Вечерњем сарајевском листу, крајем децембра 1909. године. До тога листа данас, нажалост, више није могуће доћи, али податак да је такав чланак у њему Ђоровић заиста објавио сасвим је вјеродостојан, јер то изричито и сам каже: „Један фелџонистички ‘Поглед на књижевност у Босни и Херцеговини’ дао сам и сам у ‘Вечерњем Сарајевском Листу’ (17/30 децембра 1909)“¹⁹.

18 *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Hercegowina. Von den Anfängen im XI bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX Jahrhundert.*

19 *Српски књижевни гласник*, 1911, XXVI, 3, 790; од 1. фебруара.

Реално је претпоставити да је Ђоровић најважније ставове из тога свога за нас несачуваног чланка поновио двије године касније у приказу Прохаскине књиге о књижевности у Босни и Херцеговини. Приказ је објављен у двије верзије, у *Босанској вили* и у *Српском књижевном гласнику*. Треба имати на уму да је Ђоровић тада практично био једини слависта из БиХ са научним угледом (као један од ријетких са академским звањем доктора наука, у Земаљском музеју „покривао“ је управо област славистике) који је био компетентан да оцијени и ситуира смисао, значај и домете те књиге.

За нас је овдје најбитније како Ђоровић у том приказу третира садржај и границе књижевног корпуса о коме је ријеч, односно како он схвата појам књижевности Босне и Херцеговине, који се као такав први пут темељније и у облику синтезе представља у Прохаскиној књизи. Књижевност Босне и Херцеговине, за коју сматра да је „готово још неиспитана“²⁰, Ђоровић схвата као „једну партију“ односно један дио „наше“²¹ књижевности, при чему придјев „наша“ у овом случају обухвата цјелокупну књижевност стварану на српско-хрватском језику (српску и хрватску, односно српско-хрватску књижевност, како се тада такође говорило). Ђоровић истиче да је Прохаска „први који је у једној широкој синтези дао преглед све наше књижевности од почетака до илирског покрета, и то подједнако књижевности Срба и Хрвата“²². (Под појмом „наша“ овдје се подразумејива књижевност Босне и Херцеговине.) Разматрајући даље „припадност писаца некој ужој књижевности“²³ (Ђоровић, дакле, књижевност у Босни и Херцеговини третира као ужу цјелину шире српске и хрватске, односно српско-хрватске књижевности), он каже да је уочљива „недовољна критичност пишчева у одређивању личности и појава, које спадају у специјалну обраду књижевности

20 Исто, стр. 792.

21 Посесив „наша“ (књижевност) има опште, а не дистингтивно значење – у Ђоровићевим чланцима употребљава се као нека врста поштапалице и за заједничку, српско-хрватску књижевност, и само за српску књижевност, и за књижевност у Босни и Херцеговини, па и одвојено за српску књижевност у БиХ.

22 *Српски књижевни гласник*, 1911, XXVI, 3, 790; од 1. фебруара.

23 Исто, стр. 795.

у Босни и Херцеговини²⁴, и да не разумије зашто је Прохаска у ту „босанску књижевност унио“ и ауторе који „нити су рођени у Босни и Херцеговини, нити су у њој радили“²⁵. У тај књижевни корпус, према Ђоровићу, спадају писци који су у БиХ рођени или су ту књижевно дјеловали, и то начело је остало непромијењено и до данашњег дана, упркос томе што је садржај тог појма у међувремену умногоме био промијењен и добио квалитативно нове одреднице и значења. При томе Ђоровић не мисли на неку посебну, издвојену и самосталну књижевност, него на књижевни корпус који се условно може формирати првенствено на просторном (данас би се рекло геопоетичком), покрајинском односно регионалном начелу. Та „партија наше књижевности“ за Ђоровића не подразумеијева српску и хрватску књижевност са ових простора изван континуитета са матичном српском и хрватском књижевношћу (о посебној националној муслиманској тада је још рано говорити), него управо у континуитету цјеловите српске и хрватске односно српско-хрватске књижевности, како се тада у оквиру југословенске књижевне идеологије говорило.

Прохаскиној књизи Ђоровић даје мноштво примједаба (неке од битних се тичу неадекватног приказивања српске књижевне традиције), али све се оне односе на пропусте који произлазе из (не)познавања књижевних чињеница, што је мање или више могло утицати на потпунију представу о предмету истраживања. Међутим, његово мишљење да је та књига заправо „прва која је солидно груписала опште струје нашег књижевног живота и карактерисала боље и књижевније поједине појаве“²⁶, потврђује оно најбитније – Ђоровићеву сагласност *да се књижевности у БиХ условно може посматрати као посебан корпус књижевности на српско-хрватском језику са својственим континуитетом и односом књижевних појава у оквиру тог континуитета које се самим тиме не измјештају из континуитета цјелокупне националне српске односно хрватске књижевности, него и даље у њима остају и шрају*. Он, штавише, на примјерима новијег

24 Исто, стр. 794.

25 *Босанска вила* 26/1911, 7–8, 116; априла.

26 *Српски књижевни гласник*, 1911, XXVI, 3, стр. 792.

књижевног стваралаштва, које Прохаска није обухватио, уочава и неке битне особине српске односно хрватске књижевности у БиХ у односу једне према другој, али и у односу на сопствену матичну књижевност. Српска је, каже Ђоровић с правом, „више умјетничка са јаким политичким шатирањем“, док је хрватска „готово само социјално педагошка“, што се потврђује и чињеницом „да ни данас у Босни и Херцеговини нема ни једног хрватског чисто књижевног листа“²⁷. Што се тиче односа према матичним књижевностима, у чланку „Наш књижевни покрет“, објављеном у *Босанској вили* годину дана раније (1910), у коме се бави ужом српском књижевном традицијом у БиХ, Ђоровић несумњивом сматра чињеницу „да је *данас* група Босанаца и Херцеговаца најјача у српској књижевности“²⁸, при чему првенствено мисли на Шантића, Дучића, Св. Ђоровића и П. Кочића. Тај „моменат наше супремације у српској књижевности“²⁹ он истиче и у тексту „Књижевни и научни рад у Босни и Херцеговини“, објављеном у *Летопису Матице српске* 1912. године, гдје каже да су Срби из БиХ „успјели, да се јаче и изразитије определијеле у општој српској књижевности“, те да „данас чине један од најјачих дијелова њезиних“. На другој страни, Хрвати из БиХ „не представљају у хрватској књижевности ништа специфично и ништа силније“, што значи да у ту књижевност нису унијели „дубљих и јачих утисака“. Разлог за то Ђоровић види у чињеници што је сва књижевност босанских Хрвата углавном „религиозна и педагошка, с много моралних и морализаторских тенденција“, док је, за разлику од ње, српска „чисто умјетничка са честим социјалним и политичким дигресијама“³⁰.

Након ових чланака (из 1910, 1911, и 1912. године), књижевности у Босни и Херцеговини Ђоровић се поново враћа у својој познатој књизи *Босна и Херцеговина* 1925. године, гдје у посебном одјељку под насловом „Књижевност у Босни и Херцеговини“,

27 *Босанска вила*, стр. 117.

28 „Наш књижевни покрет“, *Босанска вила*, 25/1910, 1–2, 4; од 15. јануара.

29 Исто, стр. 2.

30 „Књижевни и научни рад у Босни и Херцеговини“, *Летопис Матице српске*, 87/1912, књ. 287, 3, 71.

исцрпно и документовано синтетички представља књижевни рад на овим просторима од најстаријих времена. На том мјесту он је „изнио елементе традиције литерарног стварања у огромном периоду од средњовјековља до првог свјетског рата, пратећи и хронолошки њен слијед и износећи главне карактеристике и представнике појединих националних књижевности“³¹. У приступу тој теми он, између осталог, каже и ово: „Књижевност у Босни и Херцеговини никад није била ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата. Њено писмо, њене везе, њени обрасци, њена општа култура; све је то у зависности од суседа било на Истоку, било на Западу. Чак ни један једини покрет књижевни не јавља се у Босни самостално, нити иде ван обима оног, што имају као органски делови целине и остале наше покрајине. Једина особеност босанске књижевности, да је тако назовемо, то су муслимани, који су у уметној поезији створили неколико сувих поучних песама, илахија и касида; а у народној читав један тип занимљивих епских песама и оне славне и по својој лирској интензивности јединствене севдалинке са силном страсти правога карасевдаха“³². Што се тиче језика и писма, Ђоровић каже да је књижевност у Босни и Херцеговини „претежно сва на народном језику и у ћирилици, којом се служе и православни и богумили и католици (до XVIII века) и муслимани (све до аустроугарске окупације)“³³, док је употреба глаголице сасвим спорадична.

За Босну и њену судбину Ђоровић је, на сличан начин као и Андрић, био дубоко и вишеструко везан, не само интимно, него и беспримјерном научном радозналошћу и акрибијом. Мада је у подручју истраживања њене историје учинио знатно више, Ђоровићев допринос научном сагледавању њене књижевности, гледано с неког аспекта, није од много мањег

31 Мирјана Богавац, „20 доприносу Владимира Ђоровића проучавању књижевне традиције Босне и Херцеговине“, *Годишњак Института за књижевност* (Сарајево), књ. III–IV, 1974–75, стр. 208.

32 *Босна и Херцеговина* од Владимира Ђоровића, Београд, 1925, Графички завод „Макарије“ Београд–Земун. Репринт издање, Самостална ауторска радионица ТАНЕ-СИ, Београд 1989, стр. 85.

33 Исто, стр. 7.

значаја. О историји Босне писали су многи историчари и прије и после њега, а у научном сагледавању књижевности у Босни и Херцеговини, сходно највишим стандардима наше и европске славистичке науке крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека, он је први и најистакнутији не само у Босни и Херцеговини него и у цјелокупној српској науци о књижевности. Све што је до њега о томе писано најчешће је актуелна импровизација за тренутну књижевну, културну, националну или државну употребу. Већ и због тога што су парцијални и што се књижевности (у данашњем смислу) и не тичу, радови босанских фрањеваца од самог почетка остали су у дубокој анонимности и без икаквог одзива и утицаја у каснијим расправама о књижевности Босне и Херцеговине. За разлику од аматерски и тенденциозно рађеног Напотниковог прегледа на словеначком језику, Ашботов, а посебно Херманов преглед рађени су знатно амбициозније и професионалније, али, као ни Прохаскина књига о овом предмету, до тада најбоља, никада нису преведени са њемачког језика и објављени. Та чињеница довољно говори сама по себи: каснијим књижевним нараштајима ти списи остали су недоступни не само због језичке баријере коју не треба потцјењивати него нарочито због тога што нису били довољно подстицајни да се преведу и објаве и на језику књижевности којом се баве. Кад се уз то има на уму да се у Шурминовој *Повјесити књижевности хрватске и српске* књижевност Босне и Херцеговине и не третира као посебна цјелина него углавном у саставу хрватске књижевности, онда је и разумљиво да је све оно што је Владимир Ђоровић на ту тему написао имало далеко највећи утицај и одзив код свих каснијих истраживача.

Ђоровићевим схватањима појма књижевности Босне и Херцеговине овдје се посвећује нешто већа пажња због тога што се ради о најкомпетентнијем научном ауторитету за ова питања у своје времену, који је већ и тиме што је у Босни и Херцеговини поникао и научно се формирао изворно познавао ту књижевну и културну ситуацију. Осим тога све што је до Ђоровића писано о књижевности Босне и Херцеговине углавном су објективистички и „неутрални“ прегледи књижевности и

писмености на овим просторима, док он о овом књижевном корпусу почиње да пише проблемски, покушавајући да га дефинише, одреди и смјести у контекст српско-хрватске односно југословенске књижевности, како се у то вријеме говорило. Неким битним књижевним догађајима он је био и непосредни свједок, а у неким књижевним подухватима и сам учествовао. Свијест о књижевности Босне и Херцеговине са Ђоровићем дефинитивно се премјешта и лоцира у саму Босну и Херцеговину, њени протагонисти су ствараоци поникли на тим просторима, а језик којим се та свијест артикулише исти је као и онај на коме је та књижевност и стварана.

Све до Првог свјетског рата, свијест о књижевности Босне и Херцеговине углавном је била заснована на збиру три односно четири културне традиције које су се међусобно додиривале и преплитале, али никад нису биле међусобно срасле једна с другом до мјере да би се могло говорити о новом квалитету у коме се губе особености његових саставних дијелова. Писци се прије свега баве сопственом националном средином, али већ и тада срећемо оне који дубоко залазе и у „туђи“ национални амбијент, посебно муслимански, јер је положај Муслимана доласком Аустрије у господарском, друштвеном, политичком, а самим тиме и у „чисто“ људском погледу био крупан изазов за књижевност. Извјесну улогу у томе је очито играло и настојање да се још довољно јасно неуобличени национални организам Муслимана укалеми на сопствену српску, односно хрватску националну идеју. Међутим, у оквиру интензивније књижевне комуникације и општег културног напретка до кога је дошло у аустроугарском периоду већ се стварају претпоставке и за њихово уочљивије међусобно прожимање. Ипак, још увијек нема услова за књижевне догађаје који би подразумевали заједничку партиципацију свих националних литерарних традиција са тог простора, па нема ни заједничких листова и часописа, нити неких других књижевних подухвата. То не значи да не постоје међусобни књижевни додири и сарадња, па и први облици готово потпуног међусобног срастања литерарно-националних традиција. То се јављало као посљедица

свакодневног међусобног зближавања у свакодневном заједничком животу, али и под упливом једне сасвим нове идеологије, идеологије југословенства, која је своје, можда и најплодније поље дјеловања, нашла управо у књижевности. Писци мостарског књижевног круга (Шантић, Дучић и Св. Ђоровић) најбољи су, али не и једини доказ за то.

II

1.

Када је послје 1918. године дошло до стварања јединствене југословенске државе, идеја књижевног југословенства добила је нови замањ. Стога је и разумљиво што је између два рата у Босни и Херцеговини централни и највиталнији књижевни ток био заснован на идеологији југословенства, док су на споредним колосијецима још увијек таворили остаци уског националноосвјешћивачког и дидактичког концепта књижевности. Овај се литерарни простор упиње и труди да на адекватан начин допринесе развоју књижевности на југословенским основама и у томе погледу као да види и неку сопствену мисију. При томе и сам се природно обликује по мјери тог ширег и универзалнијег књижевног концепта, што значи да се литерарни подухвати све мање стварају на изолованој националној основи.

Мада су многи значајни национални и културни радници, а међу њима и писци из Босне и Херцеговине непосредно послје Првог свјетског рата отишли у друге веће културне центре или су се тамо затекли, обнова књижевног живота успјешно се одвијала и у овој средини. Својеврстан резиме литерарног стваралаштва из тих крајева извршен је 1928. године, на десетогодишњицу њиховог интегрисања у нову југословенску заједницу. Најпотпуније то резимирање остварено је на два начина и на два различита мјеста: једно у броју 3–4. суботичког часописа *Књижевни север* за ту годину, који је тематски био посвећен савременој књижевности у Босни и Херцеговини, а друго у познатом зборнику *Са стране замањених*, који је објављен у Сарајеву у издању Групе сарајевских књижевника. (Година 1928. била је прекретна у књижевности

Босне и Херцеговине: осим тематског броја *Књижевної севера* и зборника *Са страна замаљених*, неколико значајних писаца, посебно приповједача, те и наредних година достижу пуну зрелост и објављују своје најбоље књиге.) Тешко је рећи коме подухвату припада предност у хронолошком погледу: тематском броју *Књижевної севера* или зборнику *Са страна замаљених*. Оба су очито, неовисно један од другог, припремана приближно у исто вријеме, па податак који се појавио у јавности који мјесец раније или касније нема неког посебног значаја. Разлика међу њима је уочљива прво по томе што се у *Књижевном северу* даје цјелокупан преглед савременог књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, док зборник *Са страна замаљених* представља пресјек само једног жанра – приповијетке.

И у једном и у другој случају се први пут до тада на једном мјесцу књижевности Босне и Херцеговине појављује као јединствен и заједнички корпус свих њених писаца, и српских, и хрватских, и муслиманских, и јеврејских. То се дешава, треба и то истаћи, у тренутку када Босна и Херцеговина не егзистира као посебна државна односно административна цјелина, што је била и у средњем вијеку, и у османском и аустроугарском периоду, а и после 1945. године³⁴. Стога се ова два подухвата могу доживјети и као нека врста књижевног памћења историјске цјеловитости ових крајева. Из тог угла гледано, није чудно да се такви књижевни подухвати догађају баш у вријеме када Босна и Херцеговина у административном погледу заправо више није ни постојала, него су поједини њени дијелови ушли у састав новоформираних бановина, које су биле основни облик административно-државног устројства нове државе.

Уочљива је неједнако чврсто заснована концепција сваког од ових подухвата, као и различит степен досљедности у њеној спроведби, што је у вези и са књижевном вриједношћу прилога у њима – предност се у сваком погледу може дати зборнику

34 Одређено значење неспорно има и то да се на унутрашњој страни задње корице *Књижевног севера* доноси историјско–географска карта Босне и Херцеговине са границама у вријеме аустроугарске владавине, у доба Босанског пашалука и за владавине краља Твртка I.

Са страна замаљених. То је и разумљиво јер се ради о зборнику односно антологији једног жанра, у овом случају приповијетке, док је у *Књижевном северу* у ствари објављена панорама цјелокупног књижевног стваралаштва у БиХ у том тренутку. У зборнику *Са страна замаљених*, као приповједачи заступљени су Иво Андрић, Боривоје Јевтић, Јован Палавестра, Исак Самоковлија, Срђа Ђокић, Милан Ђурчић, Верка Шкурла Илијић, Хасан Кикић, Јакша Кушан, Марко Марковић, Хамза Хумо и Радован Перовић Тунгуз Невесињски. Сви су се они тада сматрали југословенским писцима, што нико опет није доживљавао као раскидање са сопственим националним поријеклом, које се напросто подразумијевало. Доминирају српски приповједачи. Од хрватских писаца ту су Јакша Кушан, Верка Шкурла Илијић, а на неки начин и Иво Андрић, од муслиманских Хамза Хумо и Хасан Кикић, а од јеврејских И. Самоковлија. То је очито посљедица највеће развијености српске књижевне традиције у БиХ, која је у први план избила још у аустроугарском периоду када међу Хрватима и Муслиманима није било тако значајних писаца као што су, на примјер, А. Шантић, Ј. Дучић, Св. Ђоровић и П. Кочић. Панорама књижевности Босне и Херцеговине у *Књижевном северу* садржи скуп аутора различите генерацијске припадности, поетичког усмјерења и неједнаког естетског домета, али је уочљиво да су и ту свјесно одабрани писци свих националности. Од приповједача, ту су тројица који су заступљени и у зборнику *Са страна замаљених* (И. Андрић, Б. Јевтић и Ј. Палавестра), пјесничким прилозима заступљени су Хамза Хумо, Хасан Кикић, Душан Вучковачки, Марко Врањешевић, Јован Радуловић, Милан С. Шантић, Срђа Ђокић, Јакша Кушан, Вера Обреновић Делибашић, Михаило Делибашић, Стефан Хакман, Мате Тољ, Радован Јовановић, есејом Перо Слијепчевић, а обезбијеђени су и текстови о сва три културно-просвјетна друштва, српској *Просвјети*, муслиманском *Гајрету* и хрватском *Напретку*. Управо тај податак да су се први пут на једном мјесту појавиле књижевне чињенице које у себи подразумијевају више међусобно испреплетених и прожетих националних компоненти пресудан

је за формирање свијести о књижевности Босне и Херцеговине као посебном књижевном корпусу на српско-хрватском језику.

Избор књижевне грађе у оба случаја снабђевен је одговарајућим предговором у коме се дају неке опште назнаке књижевног стварања у Босни и Херцеговини, али и појединачне оцјене најзначајнијих стваралаца. *Ту се заправо на неки начин образлаже и „оштрава“ извојено представљање једној књижевној простора, што је пошврда да тај простор функционише као посебан дио ширег књижевног оранизма с којим се налази у динамичном и вишеслојном односу.* Рад „Савремена књижевност Босне и Херцеговине“ Момира Вељковића у *Књижевном северу* знатно је оскуднији или, боље речено, опрезнији у дефинисању бх. књижевности као посебне цјелине у оквиру југословенске књижевности, док је Кршићев предговор у зборнику *Са страна замањених* под насловом „Приповедачка Босна“ усмјерен на откривање и неких унутрашњих специфичности књижевног стваралаштва са ових простора, заједничких за све националне традиције. „Историја књижевности Босне и Херцеговине пружа занимљив приказ једне дуготрајне битке између живе традиције и народних умотворина са једне стране и разноврсних културних утицаја, увучених кроз црквене организације или нанесених преко освајачке најезде, са друге стране“, каже Момир Вељковић у првој реченици свог предговора. То, међутим, не значи да он ту књижевност посматра „ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата“³⁵; зато и изричито вели да у његовом „чланку не постоји никаква намера да се од писаца из Босне и Херцеговине ствара група са посебним обележјем. Биће речи само о уделу који ове две наше покрајине имају у савременој књижевности, или још тачније, о случају који је дао таленте из ових покрајина“, каже ту Вељковић. „Па ипак, наставља он даље, по судбини коју је имао језик ових области у нашој књижевности може се говорити о једној заједничкој црти код писаца из Босне и Херцеговине. Све њих одликује јако изворно осећање језика, а баш се због тога код свих писаца опажају и

35 Момир Вељковић, „Савремена књижевност Босне и Херцеговине“, *Књижевни север*, год. IV, књ. IV, бр. 3–4, стр. 126.

стилски напори да се језичко осећање искористи до краја³⁶. То свакако није безначајно, поготово ако би се могло прецизније и шире утврдити и засновати на иоле поузданијим поетичким мјерилима и методама. Тим прије што се свијет књижевног дјела примарно рађа у језику и остварује језиком. Вељковић, међутим, говори и о једној другој особини која је у књижевном стваралаштву овог поднебља више укоријењена него у другим крајевима. Ради се о покрајинско-регионалним обиљежјима која су у случају аутора из Босне и Херцеговине по његовом мишљењу најизраженија с обзиром на то да је Босна у највећој мјери очувала „свој колорит и менталну занимљивост“³⁷.

Ту се, заправо, ради о једном препознатљивом миметичком моделу код кога поетички разлози остају у позадини антрополошких и културолошких значења која уобличавају више нијанси или подгрупа тог универзалног обрасца, зависно од пишевог завичајног поријекла и искуства. Уобичајено је да се књижевно стваралаштво из Босне и Херцеговине третира као једна од најмаркантнијих подгрупа овог миметичког модела на подручју читавог југословенског књижевног простора, што му даје посебно мјесто, нарочито у периоду непосредно послје Првог свјетског рата, када је књижевна идеологија југословенства имала значајан број присталица и функционисала доста успјешно. На шта се ту мисли најбоље свједочи поменути Кршићев предговор зборнику *Са страна замаљених*, који почиње овом реченицом: „Југословенска књижевност нема историјског континуитета; све до најновијег времена, она је имала покрајинско обележје и развијала се, под разним културним и политичким утицајима, у неколико центара. Такав

36 Исто, стр. 127.

37 Вељковићев предговор доста је обиман и осим начелних и историјских опаски у вези са књижевношћу Босне и Херцеговине, он даје и осврт на поједине жанрове и њихове протагонисте. Најисцрпније се бави Дучићем, а потом Шантићем. Помиње још пјесме у прози Иве Андрића, те Хамзе Хуме, Радована Јовановића, Јована Радловића, Михајла Делибашића, Јакше Кушана и Мирослава Фелдмана. Што се приповједача тиче, осим Кочића и Ђоровића из претходне епохе, у старије убраја Р. П. Т. Невесињског и Милана Ђурчића, а од савремених посебно истиче Иву Андрића и Боривоја Јевтића, чије приче опширније анализира, те Хамзу Хуму, Јована Палавестру, Марка Марковића и, међу најмлађим, Хасана Кикића.

један центар била је и Босна, која је од 16. века до данас дала нашој књижевности цео низ писаца чија дела имају уметничко или бар културно-историјско значење“. Треба одмах рећи да се под књижевним центрима не подразумијева стандардно значење овог појма, већ читаве књижевне цјелине, укључујући и поједине националне књижевности односно њихове дијелове, што свједочи и становиште да је југословенска књижевност имала покрајинско обиљежје, затим чињеница да се као књижевни центар помиње читава Босна, а не, на примјер, Сарајево или Мостар, а затим и следећа реченица, у којој Кршић изричито каже: „Старија покрајинска књижевност Босне, већином верскопоучног карактера, није ипак имала ширег културног утицаја на народне масе којима је књига била неприступачна“.

Разлагање већ постојећих уобличених књижевности на покрајинске уз истовремено увођење нових књижевних цјелина на истој основи, међу којима је и књижевност Босне и Херцеговине, сигурно није последица књижевног незнања и ограничености, већ напросто резултат идеалистичке истрајности у покушајима да се схватање југословенске књижевности досљедно изведе на свим нивоима. Књижевност Босне и Херцеговине у таквом контексту сасвим „добро“ је прошла – први пут конституисана као посебна и самостална цјелина са статусом покрајинске књижевности какав су добиле и друге „разложене“ националне књижевности, она је досљедно одржавана управо у таквом статусу. За разлику од Вељковића, који сматра да се за овдашњу књижевност с краја деветнаестог и с почетка двадесетог вијека никако не би могло рећи да је „ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата“, Кршић почетак и даљи континуитет књижевности Босне и Херцеговине налази у њеним сопственим културним и духовним хоризонтима, при чему мањи значај даје старијој, више вјерски настројеној, а далеко већи усменој књижевности, која је овдје имала добро упориште и јаку традицију. Кршић изричито каже да „традиција једне ванредно разгранате усмене књижевности чини чврсту базу на којој је, свесно или несвесно изграђена савремена

писана књижевност у Босни³⁸. Изводећи континуитет и основне структурне особености босанске приповијетке прије свега из народног стваралаштва са домаћег терена, а не из већ постојећих ширих националних литерарних токова, Кршић практично прије свих покушава пронаћи неке унутрашње обликовне литерарне сродности и законитости читаве босанскохерцеговачке књижевности и тиме је објективно и без посебне намјере издиже изнад појма покрајинског и регионалног схватања литерарног стваралаштва у уобичајеном значењу тог појма. Чињеница да у даљем разматрању феномена босанске приповијетке не губи контекст и контакт са српском и хрватском књижевношћу тог доба – врши поређења са Крлежом, Црњанским, Растком Петровићем, Настасијевићем, Шимуновићем, Глигоријем Божовићем – том његовом чину даје само још већи значај: ради се, дакле, о напору да се конституише један нови литерарни простор који се у односу на друге у овом случају оглашава и посебном организацијом на разини жанра. Тиме је Кршић заправо извршио један пионирски литерарни задатак кога, као што то обично бива, и није био свјестан: он се састоји у првом овлашном скицирању извора, континуитета и унутрашњих обликовно-садржинских обиљежја једног књижевног простора који се због тих својих особина *издиже изнад уобичајено схваћене регионално-покрајинске кодификације и класификације, што почива, прије свега, на вањским, претежно тематским обиљежјима.*

2.

Сасвим је јасно да се у првом препознавајућем слоју књижевност Босне и Херцеговине идентификује као покрајинска, односно регионална, о чему је напријед било доста говора. То је уочљиво већ и у аустроугарском периоду, а посебно између два рата, али пола вијека њеног развоја послје Другог свјетског рата очито не оправдава употребу таквог атрибута. То значи да се овим појмом не може потпуно објаснити бх. књижевност,

38 Јован Кршић, „Приповедачка Босна“, *Са страна замањених*, Група сарајевских књижевника, Сарајево, 1928, стр. 7.

него само једна фаза и једна димензија њеног развоја. Мада се појмом покрајинске књижевности начелно може именовати само један слој и само једна, али кључна фаза развоја и конституисања књижевности Босне и Херцеговине, слободно се може рећи да садржај овог књижевног корпуса умногоме надилази смисао тога појма, чак и у овим случајевима. Познато је, наиме, да се препознатљива слика свијета, односно једна специфична представа о чудној земљи Босни на раскршћу цивилизација, обично узима као најбитнија карактеристика ове књижевности. Познато је и то да је јединствена слика свијета коју једна покрајина или регија ствара о себи, а која је израз њене воље и настојања да се разликује и тиме издвоји из шире и глобалне слике свијета, основна претпоставка и за регионалну књижевност. У вези с тим може нам се учинити да поменута слика Босне готово идеално испуњава управо тај захтјев. Међутим, ако се та слика анализира мало боље, лако ћемо уочити да је то заправо једна визија која није настала као посљедица воље за разликовањем, односно као резултат једне хомогене сопствене свијести о себи коју има једна покрајина у односу на свијест неке шире цјелине односно заједнице. Унутрашња динамика те слике, наиме, ипак је вишесмјерна, а ти различити смјерови понекад се међусобно сукобљавају или чак потпуно искључују. Слика о Босни и њеној сопственој књижевности, дакле, није у свему јединствена, цјеловита и кохерентна или је бар сви не доживљавају на исти начин, што би морала бити основна особина сваког, па и књижевног регионалног концепта. Није, међутим, у питању само та слика као таква, него можда још и више њена рецепција.

Изоштрено, мало поједностављено и изведено до крајњих консеквенци, то се може протумачити чињеницом да у конституисању овог књижевног корпуса учествују три односно четири националне књижевне традиције, од којих свака за себе има сопствену слику свијета и сопствену рецепцију те слике, али и рецепцију слике коју садрже остале националне књижевне традиције. Тако се и могло десити да се чак и у тумачењу писца свјетског гласа какав је Иво Андрић јављају

другачије и међусобно супротстављене оцјене његове визије Босне, засноване на националној припадности рецептора. Ово је, међутим, ипак споредна и више ванкњижевна појава, којом се неке дневнополитичке преокупације покушавају покрити књижевношћу, а овдје се на њу скреће пажња само због тога да би се показало да епитет покрајинске књижевности која подразумијева јединствену слику свијета није довољан да би се објаснио карактер овог књижевног корпуса ни у периодима када је та његова особина највише долазила до изражаја. Вишенационални карактер књижевности БиХ у овој ситуацији, с обзиром на слику свијета која произлази из њеног таквог карактера, умногоме ограничава њен покрајински карактер.

На другој страни, треба имати на уму да се појам књижевности БиХ јавио у оквиру интегралистичких политичких, државних, културних и књижевних идеологија, почевши од илирског покрета, преко унитарног аустроугарског језичког и књижевног босанства односно бошњаштва до интегралистичког књижевног и политичког југословенства. То је природно довело до тога да је слика свијета посредована овом књижевношћу још у настајању, а потом и у тумачењу на неки начин морала бити нивелисана, уравнотежена, а до извјесне мјере и интегрисана. Иако се граница сусрета различитих националних традиција никада није до краја прекидала, а у неким периодима је била и доста изражена, њихово преплитање и прожимање представљало је нови квалитет ове књижевности по коме је она уосталом и била позната и путем кога су све те традиције биле на окупу. Тај квалитет као једна од најбитнијих карактеристика ове књижевности још је један искорак из њеног покрајинског односно завичајног карактера.

Најзад, дали се епитет покрајинске или завичајне књижевности у случају овог књижевног корпуса потеже сувише олако и сувише често могли бисмо провјерити и на неким доста једноставним питањима. Једно од њих је на примјер и ово: у односу на који централни књижевни простор је бх. књижевност регионална? За српску књижевност у БиХ бисмо можда и могли рећи да је регионална у односу на цјеловиту српску књижевност,

као што би и хрватска књижевност у БиХ могла да се сматра регионалном у односу на цјеловиту хрватску књижевност. То би, међутим, могло да функционише само под претпоставком да су ти дијелови српске односно хрватске књижевности трајно и просторно и поетички одвојени и међусобно једни од других, и од сопствене матичне књижевности, и од муслиманске књижевности, тј. под условом да садрже неку другачију, колико-толико самосталну, посебну сопствену слику свијета. Прије свега, тешко је рећи да се српска и хрватска књижевност у БиХ у било чему разликују од укупне српске или хрватске књижевности. О регионалној посебности може се говорити једино у оној фази развоја када српска или хрватска књижевност у БиХ у укупном развојном погледу (хронолошки, периодизацијски, идејно-естетски, поетички) још нису достигле ниво својих матичних националних књижевности. Чим се нивелација у томе погледу оствари, писци из БиХ појављу се и функционишу изравно и непосредно у цјеловитој сопственој националној књижевности без посредничке улоге регионалног аспекта. У српској књижевности то се десило доста рано појавом Дучића, Шантића, Ђоровића и Кочића, а у хрватској нешто касније појавом А. Б. Шимића. На крају, остаје питање на које није могуће дати ни услован одговор: у односу на коју би књижевност покрајински карактер могла имати муслиманска књижевност као саставни дио књижевности Босне и Херцеговине? Претпоставка да је бх. књижевност регионална у односу на југословенску књижевност (у вријеме колико и када се о том књижевном простору може говорити) такођер изазива нова питања и недоумице. Несумњиво је да је она дио тако схваћене југословенске књижевности, али по чему би онда само она била регионална, а не и остале књижевности које су сачињавале тај књижевни простор. Тим прије што је у оквиру појма југословенске књижевности, како је она схватана у своје вријеме, књижевност Босне и Херцеговине била *добила посебан статус* *какав није даван књижевном стваралаштву других покрајина*, због чега је у неким елементима *практично изједначавана са националним књижевностима насталим на*

југословенском простору – на принципу коеџистенције са њима и еџистенције у њима.

У свјетлу ове чињенице, босанскохерцеговачки писци и књижевне појаве који су се могли сматрати покрајинским у једном општем смислу, или пак у односу на српску односно хрватску књижевност, сада атрибут покрајинског носе у сасвим друкчијем свјетлу: у оквиру јединствене и заједничке књижевне цјелине која је у изравном односу према појму интегралне југословенске књижевности. Такву нову ситуацију књижевности Босне и Херцеговине природно је требало осмислити у сваком погледу, а поготово јој је требало пронаћи оне заједничке особине које би у једном дијалектичком јединству чиниле њен унутрашњи садржај. Ту је основни мотив и полазиште једног специфичног начина повезивања овдашње књижевности и поднебља у коме она настаје, што се, опет, појављује као кохезиона снага којом се ова нова и посебна књижевна цјелина изнутра одржава на окупу. То је заправо резултат једног спонтаног, колективног настојања писаца овог поднебља да се идентификују неким сопственим заједничким именитељем који настаје на основи сличног или идентичног литерарног посредовања специфичног начина живота, па чак и поимања свијета.

То, наравно, не би било могуће да у цјелокупном дотадашњем развоју књижевности Босне и Херцеговине за то већ нису постојале одређене претпоставке. Да би се у једном тренутку могло извршити њено конституисање као посебне заједничке цјелине макар и на покрајинској основи, била је неопходна континуирана књижевна активност за дуже вријеме, која је, по обиму, по значају појединих књижевних догађаја, појава, писаца и дјела била довољно уочљива, а изнутра тако структурирана да помјерањем и новим распоредом појединих дијелова постоји могућност њеног сагледавања из више аспеката. С друге стране, обим и особеност такве литерарне грађе односно припадности вишезначно је везан за Босну и Херцеговину не само као географски појам него и као посебан и трајан друштвеноисторијски

квалитет са сопственим државно-територијалним, етничким, духовним, културним и другим особинама.

Ове су претпоставке, а њима се сигурно могу придружити и неке друге, биле довољне да се у једном тренутку зачне схватање о босанскохерцеговачкој књижевности као посебној цјелини уоченој на основи специфичног односа те књижевности и поднебља у коме настаје. На том простору почела је да израста и једна специфична литерарна представа о Босни, која је имала сврху да ову књижевност изнутра подупре неким разлозима који ће је држати на окупу и прибављати јој легитимитет посебне књижевне цјелине у односу на друге књижевности цјеловите југословенске литературе. Ти ће разлози, међутим, остати на снази и када схватање југословенске књижевности почне да одумире, али ће добро послужити да се ова књижевна цјелина очува и одржи до потпоре у неким другим разлозима који више нису настајали на покрајинској основи. Већ и саме географске особености, а поготово сложена и слојевита историја и немила садашњица пружале су прилику да се ти разлози проналазе и гомилају у једном посебном типу босанског човјека из кога проговарају на мноштво начина посредоване силе суровог природног, али и замршеног историјског амбијента. При томе је изложеност тога човјека петовјековном утицају источних обичаја, навика и схватања живота постепено типизирана до посебног менталитета који је опет више везиван за муслиманског човјека који је те утицаје природно у већој мјери и био усвојио.

Изгледа помало апсурдно, али књижевност БиХ као посебан књижевни корпус на српско-хрватском језику у највећој мјери конституисао се у периоду између два свјетска рата, дакле, у вријеме када Босна и Херцеговина не постоји и не функционише као посебна административно-државна цјелина у оквиру заједничке југословенске државе. Тај апсурд постаје већи ако се зна да је она и прије и после тога периода стално имала посебан административно-територијални статус. Разлог за то није тешко наћи. То је вријеме, посебно првих десетак година после Првог свјетског рата, када је идеја интегралног

књижевног југословенства на врхунцу, па је и разумљиво да књижевност Босне и Херцеговине, као нека врста реплике југословенске књижевне идеологије управо у том периоду доживи своју пуну и праву мјеру и значај. Успјех ове „реплике“ условљен је и чињеницом што се она остварује на основи оног изворног дијела југословенске књижевне идеологије који се тиче српско-хрватског књижевног јединства, заснованог на истом, заједничком језику и, што је посебно значајно, на заједничком историјском, духовном, културном и свакодневном животном искуству људи у Босни и Херцеговини. Искушења која су произлазила из разлика насталих због различитих услова у којима су се развијали остали међусобно дуго подијељени и удаљени југословенски крајеви и људи, у случају Босне и Херцеговине била су знатно мања. То се јасно могло видјети и на књижевном плану, гдје је долазило до знатно већих прожимања него што је то било могуће на ширем југословенском плану, укључујући и онај његов ужи, српско-хрватски дио. Босна је напросто била простор, попрште и „посреднички“ оквир у коме су као у правом амбијенту долазиле до изражаја све могућности и предности интегралистичке књижевне југословенске идеје. Због тога је и било могуће да се баш на том мјесту јави једна таква књижевна ситуација у којој свјетска књижевна фигура као што је Иво Андрић буде хрватског поријекла, ствара у оквиру српске националне књижевности са претежном тематиком о муслиманском човјеку.

III

1.

Послије 1945. године обнавља се и још више учвршћује југословенска идеја на свим плановима, па и на књижевно-културном. То, наравно, погодује још потпунијем конституисању и уобличавању босанскохерцеговачког књижевног простора. Обновљени књижевни живот у БиХ одмах после рата био је доста скроман и у први мах наставили су га преостали писци из међуратног периода, а онда су се постепено јављали и млађи. Њихово књижевно стваралаштво ни у чему се није разликовало

од књижевности у осталим дијеловима земље, што је посљедица и чињенице да је цјелокупна тадашња наша књижевност још у међуратном периоду већ била оставила иза себе ону развојну фазу у којој регионални аспект још има неки значај и улогу. У првом плану читаве југословенске књижевности била је смјена поетике социјалистичког реализма новијим и модернијим књижевним схватањима која су подразумијевала аутономност књижевног чина у односу на социјалну стварност и доминацију модернијих видова књижевне технике. У том знаку кретала се и босанскохерцеговачка књижевност, помало у сјени развијених књижевних центара као што су били Београд и Загреб, гдје су се школовали и остајали неки писци из БиХ и куда су одлазили они који су били стекли неку већу књижевну афирмацију у БиХ.

Првим књижевним догађајем којим се Босна и Херцеговина ставља као оквир књижевног дјеловања може се сматрати *Зборник савремене босанскохерцеговачке прозе*, објављен 1950. године, за који је предговор написао Салко Назечић. Међутим, ту се још увијек не мисли да постоји посебна самосвојна бх. књижевност и то се изричито у предговору и каже: „Потребно је и могуће овдје говорити само о књижевницима, јер књижевност Босне и Херцеговине са неким својим специфичним особинама посебне књижевности не постоји“.³⁹ Ускоро потом, у новопокренутом часопису *Живот* 1952. године постхумно почиње у наставцима да излази обимни рад Јована Кршића „Књижевност Босне и Херцеговине (од илирског покрета до ослобођења 1918)“. Како је вријеме одмицало књижевни живот у БиХ је добијао на интензитету тако да се шездесетих година већ може говорити о доста снажној књижевној средини, са цјелокупном сопственом књижевном „инфраструктуром“, развијеном књижевном критиком, листовима, часописима, издавачком дјелатношћу, књижевним удружењем, научним установама, итд.

Све је то праћено и извјесном сопственом књижевном самосвијешћу која се, наравно, не потиरे и не искључује са свијешћу о истовременој припадности цјеловитој југословенској

39 Цитирано према: *Симпозијум о савременој књижевности Босне и Херцеговине*, Свјетлост, Сарајево, 1971, стр. 24.

књижевности односно појединим њеним националним токовима. Тако, као израз те свијести, већ десетак година после рата, 1957. године добијамо и прву поратну књигу о бх. књижевности. То је књига *Свјетло и тамно* Славка Леовца, чији поднаслов *Прејлед књижевности Босне и Херцеговине 1918–1956*, означава и начин и обим захвата у дотадашње књижевно стваралаштво у БиХ. У предговору те књиге њен аутор упозорава на сву сложеност издвојеног посматрања овог књижевног корпуса које отвара различите дилеме и недоумице. „Писац се извињава што се ограничио, мада зна како су та ограничења данас можда и једнострана, само на књижевност Босне и Херцеговине. Он зна каква лежи опасност у томе да се посматрају деловања и резултати само оних књижевника који припадају Босни и Херцеговини, као да они постоје изван српске односно хрватске, или још боље, наше југословенске књижевности”⁴⁰, каже он ту. Наредне деценије свијест о књижевности Босне и Херцеговине знатно се појачава и увећава новим дјелима као што су *Књижевност Младе Босне* Предрага Палавестре (1965), *Будна Босна* Ризе Рамића (1966), *Књижевност у Босни и Херцеговини* Ристе Трифковића (1968) и *Виђења Босне* Војислава Максимовића. (Трифковић је у дугом периоду своје књижевне активности, на исти начин као и Боривоје Јевтић између два рата, истрајно „заступао“ бх. књижевне „интересе“ пред неосјетљивом престоничком, београдском, и загребачком, књижевном јавношћу доказујући да се ту у довољној мјери не узима у обзир оно што се ствара у БиХ.) Посебно значајним књижевним подухватом може се сматрати установљавање Библиотеке *Културно наслеђе* половином шездесетих година у коме се књижевни идентитет Босне и Херцеговине остваривао издавањем дјела свих значајнијих бх. писаца који су већ били завршили свој књижевни опус. Ускоро затим на *Симпозијуму о савременој књижевности Босне и Херцеговине*, који је организовало издавачко предузеће *Свјетлост* у Сарајеву 1970. године и чији резултати су објављени 1971. године били смо у прилици да чујемо

40 Славко Леовац, *Свјетло и тамно. Прејлед књижевности Босне и Херцеговине 1918–1956*, Цепна књига, Сарајево, 1957, стр. 6.

различита и често опречна мишљења о томе шта обухвата садржај и појам књижевности Босне и Херцеговине. Посебно је важно истаћи да се први пут тада, управо на том симпозијуму, и на књижевном и на политичком плану „легализује“ муслиманска национална књижевност као посебан књижевни корпус у оквиру књижевности БиХ, а самим тиме и у оквиру цјелокупног књижевног стваралаштва на српско-хрватском језику.

Свијест о књижевности Босне и Херцеговине посебан замах добила је половином седамдесетих година, након уставних амандмана (1974) којима су републике и покрајине у Југославији добиле знатно већу аутономност у односу на савезну државу. У оквиру општих настојања републичког партијског и државног врха да се кроз све области живота, укључујући и културу, још више афирмише и учврсти босанскохерцеговачка државност, адекватно мјесто нашла је и књижевност. Од значајнијих књижевних догађаја из тог периода које, наравно, не треба дословно и функционално везивати за поменуту тенденцију, нужно је споменути симпозијум Института за језик и књижевност (Одјељење за књижевност) под насловом *Књижевности Босне и Херцеговине у свјетлу досадашњих и нових исцртавања* (1975), а потом и научни скуп одржан 1976. године у Академији наука и умјетности БиХ под насловом *Књижевности Босне и Херцеговине у свјетлу досадашњих исцртавања. Уз поменути едицију Библиотека Културно наслеђе*, која је трајала све до рата, осамдесетих година објављена је још једна колекција под насловом *Савремена књижевности народа и народности Босне и Херцеговине*, у 50 књига, у којој су објављена дјела савремених књижевних стваралаца. Први том те едиције садржи избор значајнијих до тада објављених текстова о књижевности БиХ под насловом *Савремена књижевности народа и народности Босне и Херцеговине у књижевној кријици*. Од непоменутих аутора за стварање свијести о књижевности Босне и Херцеговине не треба заборавити ни Миодрага Богићевића и Радована Вучковића, а посебно Мухсина Ризвића и његове три књиге о овом питању (*Босанскохерцеговачке књижевне ситуације* (1985), *Преглед књижевности народа Босне и Херцеговине* (1985) и

Књижевни живот Босне и Херцеговине између два рата I, II, III⁴¹). На крају, последњи и најзначајнији подухват у стварању свијести о књижевности Босне и Херцеговине био је импозантни научноистраживачки пројекат остварен у периоду од 1985. до 1990. године, чији су резултати непосредно пред сами рат и на самом почетку рата објављени у едицији под насловом *Прилози за историју књижевности БиХ*. Ради се заправо о едицији од 23 за ту сврху посебно написане књиге у којима је дат темељан преглед бх. књижевности по жанровима од најстаријих времена до најновијег доба. На том послу су учествовале најзначајније научне установе тог времена (Академија наука БиХ, Филозофски факултет, Институт за књижевност, Оријентални институт, Земаљски музеј) и практично сви најзначајнији књижевни историчари и теоретичари из Босне и Херцеговине, њих око тридесетак. Књиге о којима је ријеч, нажалост, због избијања рата нису дистрибуиране широј научној и културној јавности, ни књижарама и библиотекама тако да се данас практично не могу наћи нигдје осим код њихових аутора, од којих неки више нису ни живи.

Досадашња свијест о књижевности Босне и Херцеговине тиме је практично заокружена. Она, као што смо видјели, почиње, траје и на различите начине се испољава од половине деветнаестог до последње деценије двадесетог вијека. Мотиви којима су се многобројни аутори руководили у односу према овом књижевном корпусу и који су уграђени и у многобројне књижевне подухвате и догађаје који су значајно утицали на конституисање књижевности Босне и Херцеговине, били су различити и условљени захтјевима времена у којима су се испољавали. Они су неријетко, поготово послије Другог свјетског рата, били одређени и разлозима некњижевне, идеолошке и

41 Ова књига доживјела је значајна оспоравања. У томе сам и сам учествовао својом књигом *Књижевне кривце и освјете*, Сарајево, 1989. Прије тога, бавећи се бх. књижевношћу, објавио сам књиге *Ради своја разговора. Огледи о приповједачима Босне* (Свјетлост, Сарајево, 1972) и *Социјална проза у Босни и Херцеговини између два рата* (Веселин Маслеша, Сарајево, 1982). У књизи *Под истим ујлом* (Ослобођење, Сарајево, 1984) питању бх. књижевног корпуса посветио сам опширан рад „Неки методолошки проблеми проучавања књижевности Босне и Херцеговине“.

политичке природе, али самим тиме све оно о чему је напријед било говора, не губи карактер књижевних чињеница. Таквих чињеница, као што смо видјели, има заиста много; негирати постојање књижевности Босне и Херцеговине као посебног корпуса у оквиру цјелокупне књижевности на српско-хрватском језику значило би првенствено негирати мноштво таквих, књижевних чињеница. Друга је, међутим, ствар шта ко подразумијева под појмом књижевност Босне и Херцеговине и какав карактер приписује том књижевном корпусу, о чему и може бити и има различитих мишљења.

Главни камен спотицања због кога је долазило и још увијек долази до неспоразума или оспоравања књижевности Босне и Херцеговине потиче из подручја *националне идентификације књижевности*. Иако нико никада није ни тврдио да се ради о неком анационалном књижевном феномену, од најранијег периода све до данашњих дана у позадини је тињала примисао да садржај појма књижевност БиХ на неки начин ипак угрожава универзални национални карактер књижевности. То је на нашим просторима одувијек, исто као и данас, изазивало извјесне дилеме и подозрења, прво у односу на туђинску власт, а потом и у контексту националних односа у БиХ и њеном непосредном окружењу. Веома јасно то се може видјети већ у најранијој фази помињања књижевности Босне и Херцеговине. Први пут, како смо раније рекли, тај појам се среће пред крај турске владавине, у оквиру илирског покрета, а касније за вријеме аустроугарске владавине у оквиру Калајеве идеологије босанства с једне, и њој супротне идеологије књижевног југословенства, с друге стране. У свим овим случајевима књижевност БиХ се третира као књижевна чињеница која је у најужој вези са националноослободилачким тежњама словенских и јужнословенских народа прво у односу на турску, а потом и на аустроугарску власт. При томе треба имати на уму разлику између Калајевог бх. књижевног унитаризма из аустријског времена, којим се стварала брана према матичним националним књижевностима, и илирско-југословенског интегрализма који је значао интегрисање у оквиру једне

(сопствене) националне књижевности или повезивање са другим националним књижевностима.

Унитарни карактер књижевности Босне и Херцеговине какав су биле замислиле аустроугарске власти требало је, наиме, да буде средство којим се ограничава слобода националног дјеловања и повезивања раздвојених југословенских народа. Тај, унитарни, „источни гријех“ бх. књижевног корпуса трајно је остао присутан и касније, све до најновијег, Титовог времена. И у том периоду срећемо примисли о књижевности Босне и Херцеговине као наводно вјештачкој, политичкој и државној творевини која дестимулише и онемогућава самостални књижевни развој националних књижевних токова у самој БиХ и тиме их одваја од цјеловито схваћене српске односно хрватске књижевности. Познато је, наиме, да су тада, поготово у првих десетак година, у првом плану били класни односно социјални аспекти и критеријуми у свим областима живота. Због страшних искустава из Другог свјетског рата (као и из овог посљедњег, уосталом) државно-партијским путем у то вријеме настоје се у други план потиснути националне идентификације и хомогенизације и подстиче интегралистички (не унитаристички!), у ширем смислу југословенски, а у ужем босанскохерцеговачки карактер и концепт књижевности. Међутим, на томе се није досљедно инсистирало и истрајавало, па је питање националне књижевне идентификације ипак остало трајно отворено и у основи ствар личних схватања, преокупација и опредјељења. У цјелини гледано, то је ипак био један непотребан неспоразум: они који су тај корпус сматрали вјештачком творевином мотив за такво становиште налазили су у радикалној претпоставци да компоновање једног оваквог књижевног корпуса истовремено значи и декомпозицију књижевних корпуса заснованих на универзалном националном критеријуму. Међутим, та претпоставка није имала упориште у стварном књижевном животу. Ширене су примисли да се ради о пресликавању постојеће југословенске државно-политичке организације на књижевни план и да се у вези с тим жели установити једна немогућа, републичка, државна бх. књижевност, али је постојећа

књижевна стварност то ипак оповргавала. Јер, тај књижевни простор, као што је речено, никада није схватан као неки анационални хибрид, нити је припадност књижевности Босне и Херцеговине онемогућавала нечију укљученост у сопствену националну књижевност. Иако се могло говорити о извјесној државној и политичкој пристрасности у подржавању самосталног карактера бх. књижевног корпуса на „штету“ исказивања бх. књижевног наслеђа по националним критеријумима, то никада није био једини нити владајући књижевни концепт. Напротив, у реалности су биле присутне обје опције, „национална“ и „републичка“, с тим што је у другој фази овог периода, а посебно пред рат, национални контекст и смисао књижевног стваралаштва све више узимао маха и добијао све више простора. Могло би се рећи да се још од седамдесетих година, када је коначно надвладала и уобличила се свијест и о посебној, муслиманској националној књижевности, ситуација мало разбистрила и да се књижевност БиХ сада све јасније почиње указивати као једна сложена и покретљива структура, помјерљива и сама у себи и у односу на шире књижевне структуре, састављена од три односно четири (четрвта је јеврејска) међусобно испреpletене и често потпуно прожете и нераздвојиве националне књижевне традиције.

Све је то отварало вјечито питање уравнотеженог и равноправног третирања и представљања свих тако испреpletених националних књижевних субјективитета, јер је стално пријетила опасност да се национални критеријум отме књижевним мјерилима и послужи као изговор за својевољно конструисање поретка између појединих националних традиција овог књижевног простора. Повремени нови приступи и преиспитивање ранијих судова неријетко су бивали нови првенствено по томе што су већи и другачији значај давали неком од националних сегмената, а не по томе што су у први план истицали неки нови поетички критеријум или неки други књижевни квалитет. Такав циљ неријетко се остваривао инверзијом националног и поетичког мјерила, па је формално превредновање вршено у име поетичких критеријума, а као резултат се добијао нови

и другачији вредносни распоред националних књижевних вриједности. Тако је уз стандардне недоумице и проблеме интерпретације и вредновања који се јављају у свакој књижевности у случају књижевности Босне и Херцеговине постојало и питање националног уравнотежења као општег политичког захтјева за пуном националном равноправношћу у свима областима, па и у књижевности. На том плану, поједностављено речено, суочавали су се припадници двије опције: по некој приручној дефиницији заступници једне полазили су од универзалног националног критеријума, док су други заступали „класни“, тј. „марксистички“ приступ. Први су се ослањали на универзални, општеприхваћени национални карактер књижевности и заклањали за тзв. чисто књижевна мјерила и законитости, а други су полазили од дијалектичко-динамичке повезаности књижевности и социјалног живота и, у мјери колико се то тиче књижевности, настојали да на што је могуће прихватљивији начин разријеше замршени чвор националних односа на овим просторима, чинећи то често и симплифицирано – ослањајући се на актуелну политичку формулу о пуној националној равноправности, изражену формулом братства и јединства. Отуд није ни чудо што је питање дефинисања појма књижевности Босне и Херцеговине и теоријски и практично често било условљено мотивима конформизма или дневнополитичке конјунктуре. Зато је и разумљиво што су „националисти“ своја схватања неријетко покушавали да докажу и утемеље „марксистички“, на исти начин како су и определијени „марксистички“ свој метод користили да утемеље и докажу неке своје у основи „националистичке“ ставове. Тиме је ова књижевност осим поетичке имала и још једну додатну врсту динамике којом је у очима тадашње југословенске књижевне јавности надокнађивала вриједности које су имале развијеније књижевне средине, прије свега београдска и загребачка.

Међутим, поменути околности нису битније утицале на укупни развој и раст бх. књижевности, која је све више и у сваком погледу постајала један доста уочљив сегмент цјелокупне југословенске књижевне структуре, конкурентан и равноправан

са осталим књижевним корпусима на југословенским просторима. Међутим, свијест о тој књижевности још увијек није била у свему сасвим стабилна и уравнотежена: иако њену равноправност са осталим у погледу општих и појединачних књижевних домета и темељне књижевне инфраструктуре (часописи, листови, издавачи, критика, наука о књижевности, и сл.), нико није доводио у питање, у позадини је трајно остала примисао да се ипак не може говорити о посебном књижевном корпусу, која ни до данас није ишчезла. С обзиром, дакле, на то да цијеловита свијест о овом књижевном простору, на начин како је напријед изложена, код многих ипак није била до краја усвојена, разумљиво је што је за њено дефинисање био пронађен читав један мали приручни арсенал атрибута и (дис)квалификација, најчешће конформистичких, мада добронамјерних, којим јој је ускраћиван статус посебне и самосталне књижевне цјелине.

2.

Књижевност Босне и Херцеговине као посебан књижевни корпус са сопственим садржајем и континуитетом најчешће се релативизује, оспорава и доводи у питање на два начина: у једном случају сматра се да је то „само“ регионална односно покрајинска или завичајна књижевност, а у другом да се ради о вјештачкој политичкој творевини, утемељеној на републичком, односно државно-територијалном принципу.

Пошто је о првом случају (регионални карактер ове књижевности) напријед већ било довољно ријечи, овдје ћемо се нешто више позабавити овим другим. Оспоравање бх. књижевности најчешће и најизричитеје вршено је тврдњом да она има републички односно државно-територијални карактер, што је у даљем значило да се ради о вјештачкој, тј. политичкој књижевној творевини. Иако такви приговори у вријеме и на начин како су давани нису имали реално упориште у књижевној стварности, утицај овог аспекта на конституисање тог корпуса и стварање и одржавање свијести о њему ипак се не би могло искључити и не би га требало потцјењивати. Ту прије свега треба имати на уму да је Босна у своје вријеме

била јака средњовјековна држава и да је на исти начин као и остале тадашње државе на овим просторима имала за те прилике доста развијену писменост и књижевност у највећој мјери ћирилометодијевске традиције. Као посебна административна, односно државно-територијална јединица Босна је била и у вријеме османске власти, када је међу православцима и католицима, видјели смо, такође постојао извјестан, иако сасвим скроман књижевни рад, претежно међу фрањевцима. Истовремено, под утицајем источних књижевности, јавља се и нека врста књижевне активности међу становницима исламске вјероисповијести. Послије Берлинског конгреса 1878. године, у Босну и Херцеговину долази аустроугарска власт, али у територијалном и административно-државном погледу она и даље остаје посебна цјелина. Књижевни рад и међу Србима, и међу Хрватима, и међу Муслиманима постаје знатно интензивнији, а званичне аустријске власти, као што смо видјели, осим на свим осталим плановима покушају извјесну унификацију и на књижевно-језичком плану. Касније, када је послје 1918. године створена заједничка југословенска држава, Босна и Херцеговина није постојала као посебна цјелина, али то више није било толико битно, јер се књижевност у БиХ и даље развијала у повољном амбијенту пошто је у малом функционисала на истим начелима као и интегрална југословенска књижевност, која је, као што се зна, била у најужој вези са југословенском државном идејом. Сличан статус, видјели смо, има бх. књижевност и послје 1945. године, када се БиХ у потпуности поново изједначава са осталим југословенским земљама односно републикама.

Иако ови државно-територијални разлози нису могли бити пресудни у конституисању бх. књижевног корпуса, њихов значај ипак не треба потпуно занемаривати. Они су најчешће посредно, али понекад и непосредно подстицали стварање повољне климе и адекватног амбијента за исказивање бх. територијално-државне самосвијести и на књижевном плану, а то је у спрези са другим, пресуднијим факторима могло резултирати и посебним обликом књижевне свијести. Државно-политички,

републички фактор на другој страни, поготово у нашим условима, био је веома значајан за санкционисање одређеног националног статуса и контекста, што је у случају Босне и Херцеговине значило заштиту затеченог, задатог или пожељног (како кад) односа између три односно четири националне заједнице. То се, природно, преносило и на област културног живота, што значи и на књижевност. Пожељна општа слика националних односа на такав начин преносила се, показивала и „оправдавала“ коегзистенцијом и прожимањем националних традиција на књижевном плану, с тим да је то, у повратном дејству, било оријентација и стимуланс и за свакодневни живот.

У вези с тим немогуће је избјећи питање „оправданости“ и „узалудности“ свих књижевних напора везаних за конституисање и одржавање појма књижевности Босне и Херцеговине и стварања свијести о њој, питање које се нужно поставља управо након коначног слома свих интегралистичких, па и књижевних идеја на Словенском Југу, од илирског покрета до најновијег времена. Да ли се и коме „исплатила“ огромна књижевна енергија уложена у тај пројекат, је ли од свега тога било користи или штете (и за кога) и каква је његова судбина у временима која долазе?

Што се хрватске књижевне традиције тиче, она је, као и цјеловита хрватска национална мисао, након илирског покрета и почетне фазе развоја идеје југословенства, када је предњачила у истицању потребе за народним и књижевним јединством на Словенском Југу, од свега тога доста снажно почела да се дистанцира већ у првој деценији заједничке југословенске државе формиране послје Првог свјетског рата. У свим фазама и осцилацијама даљег развоја југословенске идеје, хрватска национална идеја и хрватска књижевна мисао задржавала је подједнаку, доста уочљиву дистанцу. То се односи и на партиципацију у стварању свијести о књижевности Босне и Херцеговине, гдје је хрватски национални допринос био мањи и због чињенице да је хрватско становништво овдје стално било у осјетној мањини.

Муслиманска књижевна традиција у оквиру појма књижевности Босне и Херцеговине налазила се у двоструком, могло би се рећи опречном односу. На једној страни, с обзиром на другачија патриотска осјећања и претензије у односу на Босну која су гајили Муслимани, било је и природно да трајно подржавају све интегралистичке пројекте у вези са Босном, укључујући и књижевне, и то су заиста и радили. У књижевности то је видљиво још од аустроугарског периода и трајало је све до најновијег времена. На другој страни, исте те интегралистичке идеологије могле су бити и сметња за развој њихове сопствене националне свијести која је трајно стремилa партнерском, равноправном статусу у односу на српску и хрватску националну идеју. Тако је и интегралистичка свијест о јединственој књижевности Босне и Херцеговине на неки начин „угрожавала“ конституисање самосталне националне муслиманске књижевности. Како, међутим, конституисање муслиманске нације тече са великим закашњењем (озваничено је, као што се зна, пописом становништва из 1971. године) и југословенски и бх. интегрализам за њих је био нека врста заштите пред српском и хрватском „национализацијом“, у оквиру које су се, као што знамо, Муслимани национално изјашњавали као Срби или Хрвати. И то је био један од разлога што су Муслимани задуго заступали бх. књижевни интегрализам (тражећи, наравно, што повољније мјесто у њему), паралелно постепено афирмишући свијест и о сопственој националној књижевности. Тако се и могло десити да се у једном тренутку интегралистички карактер бх. књижевности прогласи дијелом глобалног „унитаристичког“ југословенског пројекта према коме је идеологија југословенства уз читавој земљи наводно била инструмент унитаристичке великосрпске доминације у свим областима, па и у књижевности.

Што се тиче српске књижевне традиције у БиХ, она је, на исти начин као и укупна српска национална мисао, од краја деветнаестог вијека па све до најновијег времена, у великој мјери била ослоњена на политичка, државна, па и књижевна настојања југословенског интегралистичког карактера, која су, као што је познато, у БиХ имала највећи одзив и најпогодније

тло. То је један од разлога што је српска књижевна традиција у БиХ дала највећи и, могло би се рећи, пресудан допринос у конституисању и функционисању посебног бх. књижевног простора и укупној свијести о тој књижевној цјелини. То је, наравно, било могуће првенствено због тога што је српска књижевност још од аустроугарског периода па све негдје до шездесетих и седамдесетих година прошлог (двадесетог) вијека доминирала у односу на хрватску и муслиманску књижевност и у сваком погледу била развијенија од њих.

Послије свега овог, питање да ли се и коме „исплатило“ учешће у стварању и одржавању посебног бх. књижевног простора, да ли је од тога било користи или штете ипак постаје излишно. Излишно, наравно, само ако се ова књижевност схвати као сложена, динамична књижевна структура, покретљива истовремено сама у себи и у односу на остале књижевне корпусе на сх. језику, структура која функционише и сама собом, али и у оквиру тих корпуса. Она није ни само државно-територијална, ни само покрајинска нити само механички збир националних квалитета, него у оквиру једног непоновљивог и ненадокнадивог искуства подразумијева све те елементе, при чему посебно треба истаћи неуобичајено, узбудљиво и продуктивно преплитање и прожимање неколико националних традиција без међусобног потирања и губљења сопственог идентитета сваке од њих.

На крају, преостаје нам још само питање у којој мјери и како се може говорити о продужавању свијести о књижевности Босне и Херцеговине у данашњим условима? О бх. књижевности, књижевности у Босни и Херцеговини, књижевности Босне и Херцеговине, босанској књижевности или како год хоћете да је назовете, данас можемо говорити само у државно-територијалном погледу, док су сви они кохезиони елементи који су у посљедњих сто педесет година ишли у прилог конституисања посебног бх. књижевног простора, сада већ потпуно ишчезли и изгубили смисао и значај. Књижевна ситуација у БиХ данас најсличнија је оној у доба Аустроугарске, али само у обратном, инверзивном смислу. И тада смо, као и данас, имали три одвојене националне књижевне традиције у оквиру једне државно-територијалне

цјелине, али опште расположење и идеје времена водили су њиховом трајном зближавању и прожимању, што се задуго касније успјешно и остваривало, док опште расположење и идеје времена на Словенском Југу данас воде њиховом што већем удаљавању и разграничавању. Државно-територијални оквир за такву књижевност данас зато је само формалан и недовољна испомоћ у могућим покушајима за поновну књижевну интеграцију на бх. простору. Евентуални прегледи књижевности Босне и Херцеговине који ће се можда правити у догледној будућности моћи ће стога имати упориште практично само у државно-политичким захтјевима и мотивима, а то, наравно, ни издалека није довољно.

*[Књижевна историја, 2003, 120/121,
стр. 405–440]*

СРПСКА НАУКА О КЊИЖЕВНОСТИ О ЛИТЕРАРНОМ СТВАРАЛАШТВУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

I

1.

Литерарно стваралаштво у Босни и Херцеговини као посебна књижевна цјелина на српско-хрватском језику учоава се доста касно – у оквиру тежњи за народним и књижевним јединством на Словенском Југу тридесетих година деветнаестог вијека за вријеме илирског покрета. Првим текстом у коме се савремено књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини посматра као посебан књижевни корпус на „илирском“, тј. српско-хрватском језику, с доста сигурношћу може се сматрати чланак „Босанска и херцеговачка књижевност“, чији је аутор Љубомир Мартић, тј. фра Грга Мартић. Тај чланак објављен је у два наставка 1844. године у *Српском народном листу*¹, који је од 1835. до 1848. године излазио у Пешти. За тадашње прилике сматрало се уобичајеном појавом да илирци објављују своје радове у српским листовима и часописима, истовремено настојећи да, колико год је више могуће, у своје листове и часописе привуку истакнуте српске књижевнике и лингвисте или да макар из тадашње српске периодике пренесу понеки рад о српској историји, народним обичајима, језику и народној књижевности. Тиме су они заправо добијали упориште и појачавали аргументе за свој покрет, јер су језичке и књижевне реформе које су илирци код себе покренули радом Вукових претходника и сљедбеника код Срба већ умногоме биле поодмакле². Није било

1 „Босанска и херцеговачка књижевност од Љубомира Мартића Херцеговца“, *Српски народни лист*, 1844, IX, 12, 90–93; 13, 97–102.

2 Више о томе у раду: Илија Мамузић, *Илиризам и Срби*, ЈАЗУ, Загреб, 1933. Иако се радило о пројекту који се налазио на линији Вукових реформи, са српске стране

посебно чудно ни то што се овај истакнути босански фрањевац у младости сматрао Србином. Иако му национално име и поријекло житеља Босне није баш потпуно страни, Мартић је сматрао да примарно треба истаћи како у Босни живи „Народ Славенски“, који чине Ришћани, Кршћани и Изламита – по томе критеријуму прати и веома скромно стање „словесности“, тј. писмености и књижевности у тим крајевима које у последња четири вијека (за вријеме османске власти у Босни) практично и нема.

Најлошије у том погледу према Мартићу стоји „Изламита, Турчин или боље потурица Бошњак“ који било какву просвијећеност сматра непотребном, јер мисли да су све спознаје о свијету садржане у Курану. Мартић изгледа слабо познаје стваралаштво на оријенталним језицима, није му позната ни алхамијадо књижевност, писана на народном језику арапским писмом, за чије откриће је касније веома заслужан Владимир Ђоровић³, а могуће је да у складу са духом времена и тежњама илирског покрета, такав, првенствено „ненародни“ облик књижевности

било је и неких страховања, па и озбиљних резерви према илирском покрету, посебно према идеји о заједничком илирском јужнословенском имену. Још 1843. године изашла је у Новом Саду књига *Илири и Срби* од Евстатија Михајловића који се залаже да „књижество јужно-Славјана треба да се зове српско“ и да припадници западне цркве прихвате ћирилицу, или да бар у латиницу унесу она слова којих немају, а нужно су потребна. Појава ове књиге није безазлена, што се види и из податка да је изашла у тиражу од око 1000 примјерака, тиражу који није достигла ниједна Вукова књига. Она заправо одражава становиште цјелокупног српског „гражданства“ из Угарске које је у сваком погледу предњачило и предводило књижевне и културне напоре свих Срба.

3 Ради се о зборнику *Српскохрватске пјесме босанских муслимана у XVII, XVIII и XIX вијеку* (1912), који садржи дотад веома мало или нимало познату књижевну грађу: стихове муслиманских књижевних стваралаца од 17. до 19. вијека испјеване на народном језику, али писане арапским писмом. Као аутори ове књиге потписани су шејх Сејфудин еф. Кемура и др Владимир Ђоровић, али је Ђоровић, изгледа, био „њен главни писац“, како каже Милан Богдановић у приказу те књиге и *Српском књижевном љаснику* (XXIV, 1912, 1. 79). Наслов књиге је на њемачком језику (*Serbo-kroatische Dichtungen bosnischer Moslems aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert*), као и темељни Ђоровићев предговор, док је Кемура сакупио и преписао пјесме. За потребе домаће научне и културне јавности Ђоровић је резултате овог изузетног научног открића сажето представио и на нашем језику у *Босанској виљи* (27/1912, 3. 33). Више о Ђоровићевом односу према књижевном стваралаштву Муслимана говорио сам у тексту „Простор српске књижевности у виђењу Владимира Ђоровића“ који је објављен у књизи *Динамика српској књижевној простора* 2000. године (стр. 37–48).

на туђем писму, није ни „рачунао“ или га је сматрао другоразредним. Према Мартићу, није задовољавајуће стање словесности ни међу Ришћанима који мало шта осим црквених ствари могу научити од својих попова оптерећених дажбинама држави и сопственој црквеној хијерархији. Изражавајући у том погледу наду у извјесни напредак који је условљен отварањем првих трговачких училишта у Сарајеву, Мостару и Ливну и контактима са Аустријом, Србијом и Италијом, Мартић каже да се 19. вијек не може у врећу сакрити, те да због тога они морају више поради на томе како би сазнали *шта су били* и *шта су сада* и како би схватили да од пасивног чекања више нема никакве користи. Тај процес самоспознаје (шта смо били и шта смо сада) општа је карактеристика „националистичког“ деветнаестог вијека у читавој Европи, а налази се у епицентру и тежњи за народним и књижевним јединством свих народних скупина на Словенском Југу. Он је и у епицентру илирског покрета чије идеје очито наилазе на снажан одјек код Мартића, али и код осталих фрањеваца у Босни. Ту идеју није тешко препознати и на мјесту гдје Мартић говори о књижевном раду Кршћана, бавећи се првенствено списима припадника сопственог, фрањевачког реда који је у једном, доста дугом периоду, доминирао у иначе скромној књижевности која се развијала на подручју Босне. Ту је посебно интересантна и драгоцјена информација о писму којим су ти списи писани. Мартић, наиме, прво наводи један број аутора који „су се кирилском илити тако званом Босанском Азбуком служили“⁴ (он је зове и босанском буквицом), али, потом, и један дио оних који су писали латиницом. Врста писма производила је и језичку двојност: неки текстови писани су на словенском, а неки на латинском језику. Та двојност која се среће у истом тренутку, на истом мјесту, код припадника истог свештеничког реда, сликовито свједочи о дометима и границама ћирилометодијевске традиције, којој се у суочавању са латинским писмом и језиком у контексту тежњи илирског покрета макар и посредно ипак даје извјесна предност. То посебно потврђује значај и углед

4 Мартић, исто, бр. 13, стр. 98.

што га је међу фрањевцима и међу народом знатно раније имао Матија Дивковић (1563–1631), који је већ био оставио извјесне трагове и свједочења о језичким и књижевним питањима која ће се поставити у вријеме илирског покрета: његов чувени спис *Наука хришћански за народ словински* (1611), писан народним штокавским говором, ћирилицом, „језиком босанским, а слови српским“, како он сам каже, био је у његово вријеме и задуго послије тога веома популаран и утицајан.

Сличне погледе налазимо и у чланку „Књижевност босанска“ Ивана Фрање Јукића, другог веома значајног фрањевачког писца илирца тога доба, објављеном у два наставка (1850. и 1851. године) у часопису *Босански пријатељ*, првом књижевном часопису на тлу Босне и Херцеговине, који је покренуо и уређивао сам Јукић. „Бошњаци од најстаријих вријеманах, вели на том мјесту Јукић, пак готово све до године 1813. служили су се писмом и словима од св. Цирила изнашастим“⁵. То писмо Јукић назива босанском ћирилицом и босанском католичком азбуком, али је сагледава и у ширем контексту: „Ћирилица ова била је употребљавана, не само од босанских католиках, већ и по Далмацији, Славонији и Србији. Тко је и кад први ову азбуку почео тискати – штампати – књиге? још је неизвестно“⁶. Уз назив босанска, ћирилицу зове и католичка, а употребу латинице тумачи угледањем „на књижевнике дубровачке, далматинске и славонско-угарске, који су готово само латинским словима служили се“⁷. Тиме он ћирилицу, неовисно о облику и имену које је на разним мјестима и у разним приликама имала, идентификује као заједничку исходну тачку словенске писмености која се као таква јавља и у Босни и Херцеговини, док латиницу објашњава новијим утицајима. Јукић, као и Мартић, прво говори о фрањевачким писцима који су писали

5 Иван Фрања Јукић, „Књижевност босанска“, *Босански пријатељ*, 1850, свезак I, стр. 26.

6 Исто, стр. 26–27.

7 Исто, 1851, свезак II, стр 83. Није тешко уочити да Јукић још увијек не говори о хрватским писцима, него се ослања на атрибуте засноване на тада актуелној политичко-државној ситуацији, што је још једна потврда да све до илирског покрета хрватска национална и књижевна свијест трага за сопственом коначном артикулацијом која је у оквиру овог покрета и постигнута.

азбуком, тј. ћирилицом, напомињући да се она унеколико разликује од оне којом су штампане српске црквене књиге, а потом и о писцима који су писали абецедом, тј. латиницом. Међу првима помиње четворицу на челу са Матијом Дивковићем, а међу другима наводи четрнаест имена.

У поменутим чињеницама упориште је очито налазио и Владимир Ђоровић када је рекао да је књижевност у Босни и Херцеговини „претежно сва на народном језику и у ћирилици, којом се служе и православни и богумили и католици (до XVI-II века) и муслимани (све до аустроугарске окупације)⁸“. То потврђује да се извјесне заједничке карактеристике књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини уочавају већ и у поменутим текстовима Мартића и Јукића, првим у којима се о том стваралаштву говори као о посебној цјелини.

Те карактеристике и у садржају и у именовању још увијек нису довољно издиференциране, али је основно да се заснивају на извјесној интегралистичкој основи која подразумева и шире словенске и уже босанске атрибуте који, међутим, нису у надређеном него у компатибилном односу са ужим идентитетом народних скупина на које се односе, а које су у свијест Мартића и Јукића ушле у оном свом прелазном облику какав су имале на размеђу вјерске и националне припадности. Именовање народних заједница које живе у Босни у овим њиховим чланцима, као што видимо, среће се у распону од најширег (Словени), преко вјерске идентификације (Исламити, Ришћани и Кршћани) до локалне државно-територијалне припадности (Бошњаци, за све вјере), при чему се у одређеном контексту помињу и Србљи, Хрвати и Илири.

Из напријед наведеног очито је да први, почетни, рудиментарни замеци свијести о књижевном стваралаштву у Босни и Херцеговини као о посебном литерарном корпусу настају у окриљу једног интегралистичког књижевно-културног и националног пројекта какав је био илирски покрет, те да

8 Владимир Ђоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд, 1925, Графички завод „Макарије“ Београд-Земун. Репринт издање, Самостална ауторска радионица ТАНЕСИ, Београд 1989, стр. 85.

протагонисти те свијести, босански фрањевци, као следбеници тог покрета у Босни и Херцеговини, ту своју спознају између осталог такођер заснивају на неким заједничким карактеристикама тога стваралаштва, препознатљивим у том времену. Даљи развој свијести о књижевности Босне и Херцеговине трајно је био одређен интегралистичким државним, културним, књижевно-језичким и државним пројектима који су се тицали јужнословенских националних заједница, а посебно Босне и Херцеговине. Они, међутим, нису увијек били исте природе и у складу с тим нису имали подједнак изглед на успјех. Између шире засноване идеологије илиризма и неке врсте њеног продужетка у идеологији културног и књижевног, а потом и државног југословенства, постојао је и један ужи интегралистички пројекат ове врсте са босанским предзнаком, који је већим својим дијелом био у опречном односу према широкој илирско-југословенској концепцији. Док је шири илирско-југословенски културно-књижевни пројекат подразумијевао међусобно повезивање, јединство и прожимање јужнословенских односно југословенских културних и књижевних настојања и био мотивисан дистанцом према вјековној туђинској агресивној државној и културној доминацији са истока и запада, ужи пројекат о коме је ријеч инсистирао је на стапању књижевно-културних ентитета само у оквирима Босне и Херцеговине, и био је мотивисан успостављањем дистанце према ширем српско-хрватском културном, књижевном и државном окружењу.

Интересантно је да је врло брзо послије илиристичких Мартић-Јукићевих настојања, која су, осим у Босни, била добро примљена и код већине српских културних, књижевних и језичких стручњака тога доба, већ наредни корак у развоју свијести о књижевности Босне и Херцеговине нагло скренуо на поменути други, босанско-интегралистички колосијек. Наиме, доласком аустроугарске власти у Босну, сва њена настојања, па и она на плану културе, била су усмјерена на то да се сопствена и европска јавност што потпуније упознају са новом провинцијом и да се што прије и потпуније изврши њена интеграција у тај нови државни, политички и цивилизацијски сустав. У таквим

околностима замишљен је свеобухватан и озбиљан пројекат изградње једног новог, босанског идентитета који је подразумевао босанско народно јединство и чак посебан босански језик. То је умногоме одговарало Муслиманима, али је на непремостиве тешкоће наишло код Хрвата и Срба, посебно код ових других. Уосталом, један од битних циљева тога пројекта био је стварање дистанце према националним, књижевним, језичким, а по могућности и државним настојањима Хрвата и Срба за уједињењем, што је посебно било болно питање у случају Срба, који су на једној страни били расути и неповезани у самој Монархији, а на другој већ имали и сопствену државу, која је Берлинским конгресом, на коме је Аустрији дат мандат на Босну, добила дуго чекану, потпуну самосталност. Иако је због нереалности аустроугарска власт од злогласног Калајевог бошњаштва на крају и сама морала одустати, трагови тог пројекта остали су видљиви и у начину како је третирано књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини.

Већ након пет-шест година од преузимања управе у Босни, појављује се први преглед књижевног стваралаштва у Босни који је имао назначену државну функцију. То је једна мала, скромна књижица под насловом *Кратак преглед босанскога словства*, коју је у Марибору 1884. године објавио словеначки патер Михаел Напотник, желећи да словеначку културну јавност упозна са књижевном прошлошћу ове Монархији тек припојене покрајине. Та књижица приручног карактера више је импровизовани скуп био-библиографских података, него стварни историјски преглед „словства“ на овим просторима. Због тога ни тада ни касније није имала неки већи значај. Такав „државни“ карактер имају и друга два, много озбиљнија и значајнија прегледа књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, који ту своју функцију потврђују и чињеницом да су писани на њемачком језику. Аутор првог је Јохан фон Ашбот, који је 1888. године у Бечу објавио обимну књигу о Босни и Херцеговини (*Босна и Херцеговина. Слике са путовања*⁹), у којој је

9 Johan von Asbôth, *Bosnien und Herzegowina. Reisebilder und Studien*, Wien 1888.

читаво једно поглавље („Покрети и народно пјесништво“¹⁰) било посвећено књижевном стваралаштву. У то вријеме излазила је и вишетомна луксузна едиција под насловом *Аустро-угарска Монархија у ријечи и слици*, у којој је посебан том, такође у Бечу, објављен 1901. године, био посвећен Босни и Херцеговини. И ту се у оквиру посебног поглавља („Књижевност“¹¹) даје преглед књижевног стваралаштва ове покрајине. Као аутор тог рада спомиње се Коста Херман, мада му је, према свједочењу Владимира Ћоровића, у томе помагао и Тугомир Алауповић.

У међувремену, изашла је у Загребу 1898. године *Повјесит књижевности хрватске и српске* Ђуре Шурмина, у којој имамо и посебно поглавље под насловом „Књижевни рад у Босни“. Шурминов преглед се, истина, не би могао ставити у контекст државних настојања као поменута три претходна, али и он донекле, иманентно, одражава културне и књижевне прилике у јужнословенским земљама у саставу Аустроугарске монархије. То се првенствено односи на податак да Шурмин књижевност Босне и Херцеговине углавном представља у дијелу књиге у коме се обрађује хрватска књижевност. Новије српско књижевно стваралаштво у БиХ, у редукованом облику, Шурмин приказује у оквиру цјеловите српске књижевности, док су му муслимански књижевни напори, изгледа, недовољно познати. У вези са овим треба истаћи да, на другој страни, дванаест година касније, Павле Поповић у чланку „Књижевност у Босни и Херцеговини“, објављеном у *Српском књижевном гласнику*, књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини третира као „један део опште српске књижевности“, наглашавајући да то „важи за све периоде њене!“¹².

10 „Bewegungen und Volksdichtung“, стр. 462–480.

11 „Literatur“. *Bosnien und Herzegowina. Die österreichisch-ungarische Monarchie*, Wien 1901, стр. 391–412.

12 Раде, „Књижевност у Босни и Херцеговини“, *СКГ*, књ. XXV, бр. 2, 16. јул 1910, стр. 201.

2.

Најпотпунија књига о књижевности у Босни и Херцеговини која се до тада појавила изашла је 1911. године у Загребу под насловом *Хрватско-српска књижевност у Босни и Херцеговини. Од почетака у XI до националног преродња у XIX вијеку*, али је и она написана на њемачом језику¹³. Већ и сама та чињеница свједочи да је та књига била намијењена првенствено страниј научној славистичкој јавности, те да као таква неког већег утицаја на свијест о књижевности Босне и Херцеговине на лицу мјеста, у самој Босни, није ни могла имати. Аутор ове књиге био је хрватски књижевни историчар Драгутин Прохаска. Посматрана у континуитету онога што је о књижевности у Босни и Херцеговини раније писано, ова књига има посебан значај, јер је представљала прву овако обимну синтезу те врсте.

Истина, двије године раније, објавио је један синтетички новински чланак на исту тему Владимир Ћоровић под насловом „Поглед на књижевност у Босни и Херцеговини“. Тај чланак објављен је у *Вечерњем сарајевском листу*, крајем децембра 1909. године, али тај број листа, нажалост, изгледа, није сачуван, тако да нам поменути текст данас није доступан. Да је такав чланак стварно написан и објављен не треба сумњати, јер то изричито свједочи и сам Ћоровић: „Један фелтонистички ‘Поглед на књижевност у Босни и Херцеговини’ дао сам и сам у ‘Вечерњем Сарајевском Листу’ (17/30 децембра 1909)“¹⁴.

Важно је напоменути да је Ћоровић информацију о том свом чланку изнио управо у приказу Прохаскине књиге, која је, као што смо рекли, изашла двије године касније. Ово је веома важно, јер нуди реалне претпоставке да је Ћоровић најважније ставове из тога свога за нас несачуваног чланка поновио управо у томе приказу. Ћоровић је тада практично једини слависта из Босне и Херцеговине са научним угледом (као један од ријетких са академским звањем доктора наука, у Земаљском музеју „покривао“ је управо област славистике)

13 *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Hercegowina. Von den Anfängen im XI bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX Jahrhundert.*

14 *Српски књижевни гласник*, 1911, XXVI, 3, 790; од 1. фебруара.

који је могао дати компетентан сопствени „Поглед на књижевност у Босни и Херцеговини“, а самим тиме реално оцијенити и значај Прохаскине књиге.

За наше разматрање најважније је то што је Ђоровић, за разлику од свих дотадашњих аутора, укључујући и Прохаску, у томе своме приказу поставио и нека суштинска питања која се тичу књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини као посебног књижевног ентитета. Ту он, наиме, говори о *садржају* и *границама* овог књижевног корпуса, о чему раније уопште није било ријечи. Књижевност Босне и Херцеговине за коју сматра да је „готово још неиспитана“¹⁵, Ђоровић, наиме, схвата као „једну партију“ односно један дио „наше“ књижевности, при чему придјев „наша“ у овом случају обухвата цјелокупну књижевност стварану на српско-хрватском језику (српску и хрватску, односно српско-хрватску књижевност, како се тада такође говорило).

Разматрајући даље „припадност писаца некој ужој књижевности“,¹⁶ Ђоровић сматра да у овој књизи постоји „недовољна критичност пишчева у одређивању личности и појава, које спадају у специјалну обраду књижевности у Босни и Херцеговини“¹⁷, па вели да не разумије зашто је Прохаска у ту „босанску књижевност унио“ и ауторе који „нити су рођени у Босни и Херцеговини, нити су у њој радили“¹⁸. Ђоровић, дакле, мисли да у књижевност Босне и Херцеговине спадају писци који су у Босни и Херцеговини рођени или су ту књижевно дјеловали, и то је начело и код каснијих књижевних истраживача остало непромијењено. Резимирани Ђоровићеви ставови потврђују његову сагласност да се књижевност у Босни и Херцеговини условно може посматрати као посебан корпус књижевности на српско-хрватском језику са сопственим континуитетом и односом књижевних појава у оквиру тог

15 Исто, стр. 792.

16 Исто, стр. 795.

17 Исто, стр. 794.

18 *Босанска вила* 26/1911, 7–8, 116; априла. (Приказ Прохаскине књиге Ђоровић је објавио у двије верзије: једну у *СКТ*, а другу у *Босанској вили*. Овдје се цитирају и један и други извор).

континуитета, које се самим тиме не измјештају из континуитета цјелокупне српске односно хрватске књижевности, него и даље у њима остају и трају.

У вези са свим овим, Ђоровић на примјерима новијег књижевног стваралаштва које Прохаска није обухватио, уочава и неке значајке српске и хрватске књижевности у Босни и Херцеговини у односу једне према другој, али и у односу на сопствену матичну књижевност. Српска је, каже Ђоровић, „више умјетничка са јаким политичким шатирањем“, док је хрватска „готово само социјално педагошка“¹⁹. Те напомене нису случајне и успутне, како би се на први поглед могло чинити, јер о тим истим питањима Ђоровић говори и у другим својим текстовима. У тексту „Наш књижевни покрет“, објављеном у *Босанској вили* годину дана раније (1910), Ђоровић истиче чињеницу „да је *данас* група Босанаца и Херцеговаца најјача у српској књижевности“²⁰, при чему првенствено мисли на Шантића, Дучића, Св. Ђоровића и П. Кочића. Тај „моменат наше супремације у српској књижевности“²¹ истиче се и у чланку „Књижевни и научни рад у Босни и Херцеговини“, објављеном у *Лештопису Машице српске* 1912. године, гдје се каже и то да је сва књижевност босанских Хрвата углавном „религиозна и педагошка, с много моралних и морализаторских тенденција“, док је, за разлику од ње, српска „чисто умјетничка са честим социјалним и политичким дигресијама“²².

Послије ових чланака, десетак година касније, у другачијим условима, књижевности у Босни и Херцеговини Ђоровић се враћа у својој познатој књизи *Босна и Херцеговина* 1925. године. Ту имамо посебно поглавље под насловом „Књижевност у Босни и Херцеговини“ у коме је он „изнио елементе традиције литерарног стварања у огромном периоду од средњовјековља до првог свјетског рата, пратећи и хронолошки њен слијед и износећи главне карактеристике и представнике појединих

19 *Босанска вила*, стр. 117.

20 „Наш књижевни живот“, *Босанска вила*, 25/1910, 1–2, 1; од 15. јануара.

21 Исто, стр. 2.

22 „Књижевни и научни рад у Босни и Херцеговини“, *Лештопис Машице српске*, 87/1912, књ. 287, 3, 71.

националних књижевности“²³. Говорећи о посебностима књижевности у Босни и Херцеговини, он понавља да она „никад није била ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата“²⁴.

3.

Послије свега наведеног, није тешко закључити да се научно интересовање за књижевност Босне и Херцеговине са Ђоровићем дефинитивно премјешта у саму Босну и Херцеговину, актери тога процеса су ствараоци поникли на тим просторима, а језик којим се те научне спознаје артикулишу исти је као и онај на коме се ствара та књижевност. С друге стране, није тешко уочити ни то да се те спознаје са ускобосанског, „државног“, затвореног интегрализма који је доминирао у вријеме аустроугарске власти, преносе на колосијек ширег и отвореног интегрализма илирско-југословенског карактера, који је пуном снагом дошао до изражаја у свим земљама на Словенском Југу, посебно у деценији пред Први свјетски рат. Истовремено, лако се уочава да спознавање и артикулисање књижевности Босне и Херцеговине као посебне цјелине са Ђоровићем доминантно почиње да се одвија у оквиру српске литерарне традиције, што је дошло до изражаја и послије 1918. године, након стварања заједничке југословенске државе, иако Босна и Херцеговина у тој новој држави, за разлику од ранијих времена, више није имала статус посебне административно-државне цјелине.

Чињеница да је у схватању књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини од тада па све до пред крај двадесетог вијека преовладавао шири, отворени илирско-југословенски интегралистички концепт условљена је ситуацијом која се исказује метафоричном сликом Босне као Југославије у малом, примјењивом на обје верзије заједничке југословенске државе. Интегрализам као основна претпоставка конституисања

23 Мирјана Богавац, „О доприносу Владимира Ђоровића проучавању књижевне традиције Босне и Херцеговине“, *Годишњак Института за књижевност* (Сарајево), књ. III–IV, 1974–75, стр. 208.

24 Ђоровић, *Босна и Херцеговина*, стр. 85.

књижевности Босне и Херцеговине функционише као умањена реплика југословенског књижевног интегрализма. Овако схваћен, тај интегрализам се појављује као динамичан, сложен и отворен вид синхронијског и дијахронијског обједињавања разлога и околности настанка и развоја књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, које (то стваралаштво), већ и по томе, али и по неким другим специфичностима, може да функционише као посебна књижевна цјелина. У томе погледу он је, чак, и конзистентнији од југословенског књижевног интегрализма. Из свега овог произлази спознаја да отворена интегралистичка илирско-југословенска претпоставка настанка и развоја књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, очито, не би била могућа у условима деструкције и дезинтеграције југословенског политичког, државног, а самим тиме и књижевног простора, што се, као што знамо, током деведесетих година двадесетог вијека и десило.

Када је у питању чињеница да се од Владимира Ђоровића наовамо артикулисање спознаје о књижевности Босне и Херцеговине доминантно исказује у оквиру српске литерарне традиције, њу је могуће објаснити двојако. Прво, бројношћу, динамичношћу и доминацијом српског грађанства у Босни и Херцеговини од друге половине деветнаестог вијека, која је условила отвореност и динамичност и на књижевном плану, још од књижевне генерације коју су чинили Петар Кочић, Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ђоровић. Та генерације је, као што се зна, скупа са часописима *Босанска вила* и *Зора*, започела доминацију српског књижевног тока у Босни и Херцеговини, која се продужила све до друге половине двадесетог вијека. Динамични, отворени и секуларни карактер српске књижевне традиције, за разлику од хрватске и муслиманске које су биле нешто више статичне и затворене, а једним дијелом оптерећене и педагошко-упућивачким и вјерско-моралистичким карактеристикама, био је, на другој страни, органски условљен отвореношћу и динамиком југословенског државног и књижевног простора. Тим својим особинама српска књижевна традиција, у чему је, могло би се рећи, она из Босне и Херцеговине предњачила,

нашла је у оквирима југословенске књижевне идеологије могућност повезивања и континуирања укупне српске књижевности дотада лоциране у више држава, али је паралелно с тим, као саставни и неодвојиви дио тога процеса, остваривала непосредни контакт и прожимање и са другима националним књижевним традицијама. Слободно се може рећи да је књижевност у Босни и Херцеговини била повлаштени простор на коме су се одвијали најужбудљивији аспекти литерарног повезивања и прожимања различитих националних књижевних токова, а да је српска књижевна традиција имала кључну улогу у свему томе. То је посебно било уочљиво 1928. године, када се, стицајем околности, у Босни и Херцеговини врши нека врста резимирања књижевних резултата насталих у првој деценији заједничке југословенске државе. Те године, наиме, покренута је нова серија часописа *Прелег*, оснива се Група сарајевских књижевника, објављена је веома значајна збирка приповједака Исака Самоковлије *Од прољећа до прољећа*, а имамо и два значајна књижевна догађаја која се тичу идентитета књижевности Босне и Херцеговине: зборник босанскохерцеговачких приповједача *Са страна замаљених* и један тематски број суботичког часописа *Књижевни север* посвећен књижевности у Босни и Херцеговини. У оба случаја, први пут до тада на једном мјесту књижевност Босне и Херцеговине срећемо као јединствен и заједнички корпус који чине сви њени писци: српски, хрватски, муслимански и јеврејски.

У свему овоме учествују и адекватан допринос дају писци свих националних књижевних токова у Босни и Херцеговини, али српски књижевни ток у сваком погледу предњачи. То се увелико односи и на поменута два догађаја. Тешко је рећи коме од њих у хронолошком погледу треба дати предност, јер су оба припремана практично у исто вријеме и пред читаоцима су се нашли непосредно један иза другог, при чему још увијек тачно не знамо који прије а који касније. Знатно већи домет у књижевној јавности имао је зборник *Са страна замаљених*, својеврсна антологија приповједача из Босне и Херцеговине, са предговором Јована Кршића, којим се конституише касније често употребљавани појам „босанска приповијетка“. У зборнику

су заступљени Иво Андрић, Боривоје Јевтић, Јован Палавестра, Исак Самоковлија, Срђа Ђокић, Милан Ђурчић, Верка Шкурла Илијић²⁵, Хасан Кикић, Јакша Кушан, Марко Марковић, Хамза Хумо и Радован Перовић Тунгуз Невесињски. Као што се види, доминирају приповједачи који су првенствено стварали у окриљу српске књижевне традиције (И. Андрић, Б. Јевтић, Ј. Палавестра, С. Ђокић, М. Ђурчић, М. Марковић и Радован Перовић Тунгуз Невесињски), а неким аспектима свога дјела у тај књижевни ток укључује се и Х. Хумо, као што је, на другој страни, својим хрватским поријеклом и раним књижевним радовима Иво Андрић припадао и хрватској књижевности.

Управо та двојност књижевне припадности посебна је карактеристика босанскохерцеговачких писаца, а она произлази првенствено из југословенске књижевне оријентације која се с посебним погодностима оплођивала управо на тлу Босне и Херцеговине. Од познатијих приповједача у зборнику недостаје једино Новак Симић, српски приповједач из Босне, који је већи дио свог књижевног вијека провео у Загребу, што такођер свједочи о дOMETИМА овакве књижевне оријентације.

Већ и из наведених чињеница очито је да је мотив Групе сарајевских књижевника, која је била иницијатор за издавање овог алманаха, произлазио из нарасле свијести о сопственој књижевној посебности у односу на књижевно стваралаштво у осталим већим књижевним центрима земље. То се лако могло уочити већ и по персоналном саставу и садржају зборника, али је у пуној мјери изражено у Кршићевом предговору под насловом „Приповедачка Босна“. Одмах ваља рећи да и књижевност у Босни и Херцеговини и босанску приповијетку Кршић сматра регионалним књижевним феноменом „у најбољем и највишем смислу“. Већ и то је довољан разлог за третирање овог књижевног корпуса као посебне цјелине. Иза тога, међутим, откривамо и нешто више. На једном мјесту, на примјер, Кршић каже како „традиција једне ванредно разгранате усмене књижевности чини чврсту базу на којој је, свесно или несвесно, изграђена

25 В. Шкурла Илијић рођена је у Долу код Старигарда на Хвару, али је за Босну била везана тематиком и учешћем у књижевном животу.

савремена писана књижевност у Босни²⁶, чиме почетке и даљи континуитет цјелокупне књижевности Босне и Херцеговине заправо уочава у њеним сопственим културним и духовним исходиштима. Изводећи континуитет и основне структурне особености босанске приповијетке прије свега из народног стваралаштва са домаћег терена, а не из већ постојећих ширих националних литерарних токова, које, наравно, не заборавља и не искључује, Кршић практично прије свих покушава пронаћи неке унутрашње обликовне литерарне сродности и законитости књижевности у Босни и Херцеговини, коју тиме, објективно, и без посебне намјере, издиже изнад појма покрајинског и регионалног схватања литерарног стваралаштва у уобичајеном значењу тог појма. Тиме је Кршић заправо извршио један пионирски литерарни задатак кога, као што то обично бива, и није био свјестан: он се састоји у првом овлашном скицирању извора, континуитета и унутрашњих обликовно-садржинских обиљежја једног књижевног простора који се због тих својих особина издиже изнад уобичајено схваћене регионално-покрајинске кодификације и класификације, утемељене прије свега на вањским, претежно тематским обиљежјима.

У панорами књижевног стваралаштва из Босне и Херцеговине у *Књижевном северу* (1928, број 3–4) срећемо ауторе различите генерацијске припадности, естетских назора и домета, али је уочљиво да су и ту свјесно одабрани писци из свих националних књижевних токова. Међу приповједачима су тројица из зборника *Са страна замаљених* (И. Андрић, Б. Јевтић и Ј. Палавестра), пјесмама су заступљени Хамза Хумо, Хасан Кикић, Душан Вучковачки, Марко Врањешевић, Јован Радуловић, Милан С. Шантић, Срђа Ђокић, Јакша Кушан, Вера Обреновић Делибашић, Михаило Делибашић, Стефан Хакман, Мате Тољ и Радован Јовановић, есеј је заступљен именом Пере Слијепчевића, а ту су и информативни чланци о три културно-просвјетна друштва, српској *Просвјети*, муслиманском *Гајрету* и хрватском *Напрешку*. Рад „Савремена књижевност Босне и Херцеговине“

26 Јован Кршић, „Приповедачка Босна“, *Са страна замаљених*, Група сарајевских књижевника, Сарајево, 1928, стр. 7.

Момира Вељковића такођер полази од регионалног карактера књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, искључујући могућност да се оно посматра „ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата“²⁷. Слично као и Кршић, и он сматра да „историја књижевности Босне и Херцеговине пружа занимљив приказ једне дуготрајне битке између живе традиције и народних умотворина“ са једне стране, и разноврсних културних наноса поријеклом из црквене књижевности или насталих као посљедица туђинске власти, на другој страни. Иако упозорава да књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини није могуће третирати изван српско-хрватског књижевног комплекса, Вељковић сматра нужним истаћи како се „по судбини коју је имао језик ових области у нашој књижевности може говорити о једној заједничкој црти код писаца из Босне и Херцеговине“²⁸.

4.

Како је доминација српске књижевне традиције продужена и послје ослобођења 1945. године, артикулисање статуса књижевности Босне и Херцеговине и даље се већим дијелом задржава у кругу аутора који припадају тој традицији. Околности су сада, међутим, нешто промијењене у смислу да се тај статус све више стабилизује и учвршћује. Те околности односе се, прије свега, на нови замах идеје државног, политичког, па и књижевног југословенства с којом је, као што је речено, сваки разговор о цјеловитости књижевности Босне и Херцеговине нераскидиво везан као пупчаном врпцом. Друга околност повољнијег положаја овог књижевног корпуса у то вријеме тиче се чињенице да је Босна и Херцеговина постала једна од шест потпуно равноправних република обновљене југословенске државе, која је чинила значајне напоре да свој државно-републички статус потврди и на културном, а самим тиме и на књижевном плану.

27 Момир Вељковић, „Савремена књижевност Босне и Херцеговине“, *Књижевни север*, 4/1928, књ. IV, бр. 3–4, стр. 126.

28 Исто, стр. 127.

Кршићев допринос проучавању и дефинисању књижевности Босне и Херцеговине и даље је веома актуелан, што се потврђује и чињеницом да је у новопокреном часопису *Животи* 1952. године у наставцима публикован његов обимни, раније необјављен рад под насловом „Књижевност Босне и Херцеговине (од илирског покрета до ослобођења 1918)“, у коме се даје преглед књижевности на овом простору у почетном кључном периоду њеног развоја на новим народносним основама, а потом прате њене метаморфозе и у аустроугарском периоду, све до краја Првог свјетског рата.²⁹

Кршићевим трагом иде и његове напоре у континуитету непосредно наставља и Славко Леовац, који 1957. године објављује књигу *Светло и тамно. Преглед књижевности Босне и Херцеговине 1918–1956*, чији наслов сугерише и асоцира на неке „кршићевске“ опаске о специфичностима ове књижевности, изражене у предговору зборника *Са страна замахљених*, док њен поднаслов указује на континуитет проучавања књижевног стваралаштва овога простора које Леовац продужује управо на мјесту гдје је стао Кршић. У предговору својој књизи Леовац размишља о дилемама у вези са посебним третирањем књижевности Босне и Херцеговине у односу на њено књижевно окружење, изражавајући бојазан да посматрање „само оних књижевника који припадају Босни и Херцеговини“, може бити схваћено „као да они постоје изван српске односно хрватске, или још боље, наше југословенске књижевности“³⁰, што, наравно, није била ни замисао ни сврха ове књиге.

Када је у првој половини шездесетих година двадесетог вијека покренута библиотека *Културно наслеђе* с циљем да се темељније истраже и публикују најзначајније појаве из културне, посебно књижевне прошлости Босне и Херцеговине, једна од првих књига те едиције, која јој је наметнула високе научне стандарде, била је књига *Књижевност Младе Босне* (1965)

29 Овом раду придружује се двије године касније на истом мјесту публикован текст Милана Селаковића „Један вид босанске књижевности“ (*Животи*, IV, 1954, 351–356).

30 Славко Леовац, *Светло и тамно. Преглед књижевности Босне и Херцеговине 1918–1956*, Цепна књига, Сарајево, 1957, стр. 6.

Предрага Палавестре. Иако замисао овог истраживања није била мотивисана жељом да се дефинише посебност статуса књижевности Босне и Херцеговине (Палавестра је, напротив, посредно, па и непосредно, исказивао чак и резерве према босанскохерцеговачком републичком књижевном корпусу као посебној цјелини!³¹), књига *Књижевност Младе Босне* дала је снажан импулс развоју свијести о књижевном стваралаштву на овим просторима и представљала значајну карикату у сагледавању континуитета књижевног стваралаштва на тлу Босне и Херцеговине. Ако се при томе има на уму да се ради о веома важном, до тада на тај начин и под тим именом неартикулисаним феномену читаве модерне српске књижевности, па и цјелокупне књижевности на српско-хрватском језику тога доба, значај ове књиге и допринос српске књижевне традиције идентификацији књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини постаје још уочљивији.

У истој едицији излази ускоро и књига *Књижевност у Босни и Херцеговини* Ристе Трифковића (1968) која је, за разлику од Палавестрине, била претежно усмјерена управо на „статусна“ питања књижевности Босне и Херцеговине, на њен карактер, њене специфичности, њене актере и домете у ранијој и савременој књижевности на српско-хрватском језику, посебно оној ствараној у Босни и Херцеговини или од стране аутора поријеклом са ових простора. Трифковић је у то вријеме, попут Боривоја Јевтића између два рата, који је сковао појам „књижевна Босна“, предано и истрајно радио на презентовању књижевног стваралаштва из Босне и Херцеговине у већим књижевним културним центрима, посебно у Београду и Загребу, упозоравајући на недовољну пажњу и запостављање тог стваралаштва у антологијама, прегледима, панорамама и историјама југословенске, српске или хрватске књижевности, и сл.

Атмосферу појачаног и афирмативног интереса за књижевност Босне и Херцеговине тих година потврђује и књига *Виђења Босне* (1970) Војислава Максимовића, аутора чији је допринос

31 Видјети Палавестрину изјаву у књизи *Књижевни разговори* Радована Поповића, Веселин Маслеша, Сарајево, 1970.

посебно уочљив у проучавању и афирмисању старијег српског књижевног наслеђа у Босни и Херцеговини, и чија је докторска дисертација о Кршићу³² представљала најзначајнији резултат његовог бављења писцима и књижевним појавама из Босне и Херцеговине који су били блиски левичарском и антифашистичком књижевном и политичком ангажману у периоду између два рата³³.

II

Било је, наравно, и од раније мноштво радова и аутора из свих књижевних националних токова који су се на овај или на онај начин бавили појединим периодима, аспектима, жанровима, писцима, часописима и другим књижевним питањима и феноменима у Босни и Херцеговини. Сви су они, посебно у периоду шездесетих, седамдесетих³⁴, а потом и осамдесетих година двадесетог вијека, када је у читавој земљи у све већој мјери почела да долази до изражаја републичка државност, која је уставним промјена из 1974. године кулминирала и неком врстом конфедералног државног устројства Југославије, дали значајан допринос потпунијем и темељнијем проучавању књижевног наслеђа Босне и Херцеговине. Међутим, већ почетком седамдесетих година у том истраживачком напору долази до извјесних, најчешће немушних и недовољно јасно артикулисаних размимоилажења која се не тичу статусних питања књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини самог

32 Војислав Максимовић, *Јован Кршић* – живот и књижевнокритички рад, Свјетлост, Сарајево, 1977.

33 Војислав Максимовић: *Испред своја доба*, Свјетлост Сарајево, 1980.

34 Књигом *Ради своја разговора. Огледи о приповједачима Босне* (1972) тих година дугорочно интересовање за књижевност Босне и Херцеговине започео је и писац ових редова. Оно је потом настављено у књигама *Социјална проза у Босни и Херцеговини између два рата* (1982), *Под истим ујлом. Студије о босанскохерцеговачкој књижевној прошлости* (1984), *Књижевне кривце и осветле. Осврти на књију „Књижевни животи Босне и Херцеговине између два рата“* М. Ризвића (1989), *Поезија између два рата. Прилози са историју књижевности Босне и Херцеговине* (1991–1992), *Мосћарски књижевни круји* (2001) и *Национална свијест и књижевност Муслимана. О појму муслиманске/бошњачке књижевности* (2004). У раду „Развој свијести о књижевности Босне и Херцеговине“ (Књижевна историја XXXV, 2003, 120–121, 405–439) коначно су синтетозоване све моје важније спознаје о овој књижевној теми којима се исцрпно, понекад чак и дословно, служим и у овом тексту.

по себи, него се односе на статус сваке националне традиције у оквиру књижевности Босне и Херцеговине. Посљедица тога је прећутна „нагодба“ да се свако бави првенствено сопственом националном књижевном традицијом, не излажући се опасности од приговора да је у цијеловитом јединственом сагледавању босанскохерцеговачког књижевног наслеђа своје прецијенио, а туђе потцијенио. То „право“ да свако истражује и пише о „своме“ природно је довело до некритичности, неуравнотежености и незразмјера у сагледавању поједних књижевних појава, збивања, писаца и дјела, насталих на истом мјесту и под истим претпоставкама.

1.

У вези са овим посебно је значајан један научни скуп одржан у Сарајеву почетком новембра 1970. године, поводом 25-годишњице Издавачког предузећа „Свјетлост“, под насловом *Симпозијум о савременој књижевности Босне и Херцеговине*. Резултати скупа, публиковани наредне 1971. године, показали су пуно уважавање књижевне прошлости и савременог књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, али се, исто тако, лако дало уочити да ствари запињу већ у погледу назива и садржаја појма о коме се расправља. Посебно је било уочљиво да гости са стране, аутори који нису били из Босне и Херцеговине или су одавде већ дуже одсутни (Тоне Потокар, Драшко Ређеп, Ерих Кош, Радомир Ивановић, Радојица Таутовић, Бошко Новаковић, Божо Милачић, и други) нису били у току узбудљивих и на моменте драматичних збивања која су се дешавала у књижевности и око књижевности Босне и Херцеговине. О задатој теми они су обично говорили добронамјерно, афирмативно и уопштено, а у случају када су покушавали да се баве и статусним питањима ове књижевности посезали су углавном за тренутним, приручним рјешењима. Домаћи учесници скупа, на другој страни, артикулисали су доста опречна схватања која мање или више одражавају тадашње идеолошке, политичке и националне прилике пренесене на књижевни план. Колико год је одсуство неких тада познатих књижевних ауторитета за ову тему могло

бити мотивисано и неким другим разлозима, очито је да су прилике и атмосфера у коме се скуп одржавао такођер могли имати утицаја на то одсуство. Уочљиво је да на скупу нису учествовали Славко Леовац и Радован Вучковић, који су, са Мидхатом Бегићем, Миодрагом Богићевићем, Иваном Фоглом, Мешом Селимовићем и Ристом Трифковићем, радили на припремању скупа. Није било ни Предрага Палавестре, нити Мухсина Ризвића, који је тада био одбранио докторску дисертацију са темом о књижевном стваралаштву Муслимана.

Практично сви учесници максимално су се трудили да своја лична научна и књижевна убјеђења конструктивно одрже у равнотежи са владајућим, „режимским“ идеолошким и политичким схватањима о пуној равноправности свих националних заједница у Босни и Херцеговини као основној тековини народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. У оквиру тога било је доста разлика које су наговјештавале будућа књижевна, али и политичка збивања.

Из данашњег времена гледано, посебно је интересно како је у оквиру појма књижевности Босне и Херцеговине третирано муслиманско књижевно стваралаштво. Осим Меше Селимовића, који је предсједавао скупом, и Сафета Бурине, који је заправо читао реферат о роману *Дервиш и смрт* М. Селимовића, у раду скупа од Муслимана учествовали су још Мидхат Бегић са опширним уводним рефератом и Расим Муминовић са дискусијом. У то вријеме у Босни се, а посебно међу Муслиманима, није радо гледало на укључивање муслиманских писаца у српску или хрватску књижевност, али је, исто тако, још увијек било рано говорити о посебном националном муслиманском књижевном корпусу. Утолико се више инсистирало на посебној, самосталној књижевности Босне и Херцеговине, уз истицање неких њених аутентичних, аутохтоних и аутономних унутрашњих квалитета. То је посебно дошло до изражаја у дискусији Р. Муминовића, који каже да босанскохерцеговачка литература коју „стварају Муслимани, Срби и Хрвати јест осебујна литерарна продукција самим сплетом актера што је

креирају и духа који је положен у њој³⁵. У обимном Бегићевом реферату дошао је до изражаја и став о муслиманској књижевности, о којој је иначе овај аутор веома мало писао, а о којој се заправо исцрпније непосредно прије тога био обавијестио читајући рукопис докторске дисертације Мухсина Ризвића о муслиманском књижевном стваралаштву у вријеме аустроугарске владавине. Након што је још 1967. године успутно рекао да је *Дервиш и смрт* „први и прави модерни роман нашег писца – Муслимана и наше муслиманске књижевности“³⁶, у овом реферату он каже да је „оправдано (...) говорити и о муслиманским (па и јеврејским) писцима у Босни и Херцеговини и о њиховој књижевности“³⁷. Овај став индиректно је подржао Младен Ољача, књижевник који је у то вријеме заузимао значајне политичке функције и чије је становиште очито било мотивисано политичким критеријумима: „Ако хоће и ако има таквих који хоће да се назову муслиманским писцима, ја их у томе не бих спречавао“ и „не бих се бојао у том смислу рећи да ће настати и муслиманска књижевност“³⁸. Слијед догађаја је, као што је познато, потврдио Бегићев став којим се, успут речено, са ауторитативног мјеста артикулише дуго времена акумулирана тежња босанских Муслимана за својим коначним националним идентитетом у оквиру кога се подразумијева и сопствена национална књижевност³⁹.

Иако се у свом реферату питањем статуса књижевности Босне и Херцеговине бавио само успутно, Бегићево схватање је дошло до изражаја у избору књижевне грађе којом се бавио.

35 *Симпозијум о савременој књижевности Босне и Херцеговине*, Свјетлост, Сарајево, 1971, стр. 248.

36 Мидхат Бегић, „Четири романа“, *Израз*, 1967, XI, 12, 1171–1172.

37 Мидхат Бегић, „Књижевна кретања у Босни и Херцеговини од 1945. до данас“, *Симпозијум...*, стр. 73.

38 *Симпозијум*, стр. 224. На другој страни Ненад Радановић је довео у сумњу Бегићева становишта: „Бегићу је очито драг термин непроверене научне и књижевно-теоретске вриједности и фундираности, ‘муслиманска књижевност’, ‘муслимански роман’, и он га ево у последње вријеме употребљава и по други пут“ (Исто, стр. 127). Радановић сматра да је у овом случају требало водити рачуна и о језику и у складу с тим додати да се ради о муслиманској књижевности српскохрватског језика.

39 Коначни чин овог процеса био је попис становништва обављен исте, 1971. године, када су се Муслимани већински изјаснили као национална заједница.

У реферату су, како и сам каже, „не само из техничких него и из начелних обзира“, разматрани „обрасци, списи и дјела, првенствено из круга писаца који су неоспорни као босанскохерцеговачки, а из њихових дјела најприје оно што је и тематски републичко“. Због тога су поједини писци могли бити узети у обзир „само у једном њиховом раздобљу“⁴⁰, очито у оном у коме су на овај или на онај начин били везани за Босну. Тај доста рестриктивни, уски републички књижевни оквир једним дијелом био је посљедица недостатка поузданог методолошког упоришта за разматрање овако сложене теме (Бегић га објективно није ни стигао изградити с обзиром на то да се књижевним стваралаштвом у Босни и Херцеговини бавио само успутно и спорадично), али је на другој страни свједочио и о атмосфери у којој је интегралистички карактер књижевности Босне и Херцеговине све више попримао оно уже значење са босанским, у овом случају босанскохерцеговачким републичким предзнаком који се схватао као нека врста предуслова њене егзистенције у ширем књижевном амбијенту. Много одређеније и изричитije тај ужи концепт артикулисан је, видјели смо, у дискусији Расима Муминовића, који идентитет књижевности Босне и Херцеговине покушава конституисати на основу неких њених унутрашњих, иманентних садржаја, тј. на основу „духа који је положен у њој“⁴¹, а који очито не представља садржај изведен из државно-републичког поријекла.

За оне који познају тадашње политичке и књижевне прилике није никаква тајна да је дух о коме је ријеч у ствари „босански дух“ који је из боце пустио филозоф Мухамед Филиповић у тексту „Босански дух у књижевности – шта је то“, објављеном у часопису *Животи* 1967. године⁴². Тај дух је, као што се види, лебдио и над овим научним скупом, иако је афера у вези са

40 Бегић, Исто, стр. 58.

41 Муминовић жустро брани статус овог књижевног корпуса говорећи чак и о присуству „мрачних сила прошлости које би и данас хтјеле да арбитражу над несумњивим стваралаштвом које по свему заслужује своје име, а не само стидно прислањање уз књижевности које га ни по чему не надвисују, изузев амбиција да га надвисе“ (стр. 247).

42 Мухамед Филиповић, „Босански дух у књижевности – шта је то“, *Животи*, 1967, бр. 3.

поменути текст већ била помало заборављена. Чак је и у подсјетнику направљеном за скуп била отворена могућност за разговор на ту тему. Филиповићев текст је политички био осуђен као националистички, у вези с њим један значајан књижевни полемички текст објавио је Новица Петковић⁴³, на дискусију су се надовезали и Радован Вучковић⁴⁴ и Ристо Трифковић⁴⁵, али нико од њих осим Трифковића није био присутан на скупу, што такођер није без значаја. Осим Муминовића, међутим, поменули су га, али у супротном, негативном контексту, Миодраг Богићевић у свом кореферату и Ненад Радановић у дискусији. Богићевић сматра да то може да води „грдним неспоразумима, исхитреностима, све до калајевског схватања 'бошњаштва'“ и до „порицања права на националну припадност“⁴⁶, а и по Радановићу су „Филиповићеве поставке, у доброј мјери штетне, па и политички опасне“⁴⁷.

Све то не би било толико интересантно да и Богићевић, као и Муминовић, такођер није доста изричито заговарао концепцију књижевности Босне и Херцеговине као јединствене цјелине која ће касније у неким дискусијама бити оспоравана као унитарна. Очито је, међутим, да се не ради ни о истом концепту нити о истим мотивима и претпоставкама на којима се тај концепт заснива. Богићевић је био доста високи републички функционер који је релативно успјешно успијевао да помири политички и књижевни ангажман, не правећи превише уочљиве компромисе на штету ниједне своје вокације. Поријеклом из угледне грађанске професорске породице, солидног општег и књижевног образовања, он је спадао у млађу поратну књижевну генерацију, стасалу на отпору званичној поетици социјалистичког реализма и прихватању нових, модерних књижевних вриједности. Сличан је његов статус и у политици, гдје је већ поодавно била

43 Новица Петковић, „Тенденције у савременој књижевности Босне и Херцеговине“, *Живоић*, 1970, 6, 86–90.

44 Радован Вучковић, „О неким питањима приступа босанскохерцеговачкој књижевности“, *Живоић*, 6, 1970, 86–90.

45 Ристо Трифковић, „Између неутемељености и произвољности“, *Живоић*, 6, 166–170.

46 *Симпозијум*, стр. 97.

47 Исто, стр. 127.

сишла са сцене старија, нередовно школована и статична генерација револуционара и њихових пасивних слѣдбеника коју су почели да наслеђују млађи кадрови из привреде, са универзитета, из науке, умјетности и културе. Као припадник те најновије генерације функционера, Богићевић је трагао за моделом књижевног ангажмана који би био теоријски релевантан, практично дјелотворан и утемељен на прокламованим вриједностима тадашњег југословенског социјалистичког друштва и на општим, универзалним хуманистичким порукама⁴⁸. Његов положај и његова таква оријентација на неки начин су га „обавезивали“ и у дефинисању концепта књижевности Босне и Херцеговине, који је стога носио хипотеку званичног „партијског“ и „режимског“ става, иако се у вријеме о коме говоримо тешко могло говорити о неком таквом ставу, тим прије што је и тада било помало јасно да су се вриједности на којима је Богићевић заснивао своје погледе већ почеле помјерати и мијењати на штету југословенског културног, књижевног, политичког и државног концепта. У неку руку заробљеник своје такве књижевне, интелектуалне и политичке позиције, он је покушавао да из ње извуче максимум. О томе свједоче и његови ставови о књижевности Босне и Херцеговине. Његово излагање имало је статус кореферата⁴⁹, па је и тиме добило нешто већу „тежину“. Он, наиме, сматра да сви књижевни ствараоци који су се у Босни „нашли или налазили исписују *једну* књижевност“ која уз мноштво различитости „има и значајна властита обиљежја“⁵⁰. Разлика између њега и Муминовића одмах је видљива и из назива који дају овом књижевном ентитету: Муминовић се првенствено залаже за појам *босанскохерцеговачка књижевност*, а Богићевић је *искључиво* за појам *књижевност народа Босне и Херцеговине*. Муминовић

48 То добро илуструју и наслови његових књига: *Хуманистички стварања. Из савремене књижевности народа и народности Босне и Херцеговине* (1975), *Књижевност и ангажовање* (1977), *Стварање и слобода* (1978), *Модерно и традиционално* (1980), *Књижевност, револуција* (1986), *Књижевност и политика* (1986).

49 Такав статус имало је једино још излагање Ристе Трифковића. Било је предвиђено да један од кореферата буде и Иван Фогл, али је он од тога одустао па је поднио само „обични“ реферат.

50 *Симпозијум*, стр. 82.

овај књижевни корпус, као што смо видјели, посматра у опречном и готово антагонистичком односу према осталим, сусједним књижевним цјелинама, док Богићевић наглашава да је „књижевност народа Босне и Херцеговине органски дио књижевности породице народа и народности Југославије“, инсистирајући и на „могућој, слободној припадности појединих њених стваралаца истовремено и другим националним литературама, што је такође њихово право“⁵¹. При томе је посебно важно истаћи да Богићевић резолутно одбија примисли о „*књижевностима* народа Босне и Херцеговине“, јер у томе види опасан преседан посвједочен негативним историјским искуствима која су се јављала увијек када се у Босни све по сваку цијену дијелило. Богићевићев појам *књижевности народа Босне и Херцеговине* засметао је Веселку Короману који сматра да таква „исфорсирана унификација“ не води успостављању веће кохезије него, напротив, да јој још више штети: „Ако нам је до тога да се конституирамо као државна заједница, а до тога нам јест, не морамо под сваку цијену настојати да до ње дође и у области књижевности“⁵². Стога он мисли „да не треба ићи даље од назива *књижевност у Босни и Херцеговини*“⁵³.

Иако су и тада, и прије, и касније аутори најчешће сматрали да само именовање појма књижевности Босне и Херцеговине није толико битно, овдје, као што смо видјели, имамо три аутора који су се сасвим изричито определијелили за само један појам: Муминовић за појам *босанскохерцеговачка књижевност*, Богићевић за *књижевност народа Босне и Херцеговине*, а Короман за *књижевност у Босни и Херцеговини*. У сва три случаја ради се о интегралистичком појму, али је разлика очито у томе на који начин који од ових аутора види међусобни положај и однос садржаја интегрисаних у дати појам и како тај интегрисани књижевни садржај види у односу на његово шире књижевно окружење. Није тешко уочити да Богићевић заправо артикулише интегрализам ширег отвореног илирско-југословенског

51 Исто, стр. 82.

52 Исто, стр. 215.

53 Исто, стр. 217.

карактера, да Муминовић заступа интегрализам ужег, затвореног концепта, са босанским односно босанскохерцеговачким предзнаком, те да је Короманов интегрализам доста необавезан, више као формални оквир у коме егзистирају посебни, аутономни књижевни токови.

Све ово не би било толико интересантно ако не бисмо узели у обзир чињеницу да се ради о ауторима из три различита национална књижевна тока, који по начелу релативно поузданог репрезентативног узорка, мање више доста вјерно артикулишу схватања појма књижевности Босне и Херцеговине примјерено националном књижевном току из кога потичу⁵⁴. Раније је већ наговјештено да је српски књижевни ток у Босни и Херцеговини још од друге половине деветнаестог вијека својом динамиком, ширином и отвореношћу на продуктиван начин успијевао да апсорбује и стваралачки репродукује идентитетску разноликост културног и духовног живота Босне, пресудно утичући на стварање једног посебног, препознатљивог имаголошког обрасца по коме се задуго легитимисало цјелокупно књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини. Та особеност српске књижевне традиције задржала се све до друге половине двадесетог вијека, па је разумљиво да је и схватање књижевности Босне и Херцеговине у неку руку било компатибилно са том особиним ове традиције. На другој страни, хрватска и муслиманска

⁵⁴ Ову чињеницу било би погрешно апсолутизовати, већ и због тога што је таква ситуација условљена дуготрајним процесом у коме се јављају различита схватања књижевности Босне и Херцеговине. Када је, на примјер, 1950. године изашао *Зборник савремене босанскохерцеговачке прозе*, Салко Назечић у предговору каже да се о књижевности Босне и Херцеговине као посебној цјелини заправо и не може говорити: „Потребно је и могуће овдје говорити само о књижевницима, јер књижевност Босне и Херцеговине са неким својим специфичним особинама посебне књижевности не постоји“ (цитирано према: *Симпозијум*, стр. 24). Интересантно је и мишљење Меше Селимовића, артикулисано много касније: „Припадам српској литератури, док књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини, коме такође припадам, сматрам само завичајним књижевним центром, а не посебном књижевношћу српскохрватског језика“. (Тестамент Меше Селимовића, 3.11.1976. САНУ Одељење језика и књижевности, Историјска збирка Архива САНУ, бр. 14441). Ово, међутим, не угрожава чињеницу да је у вријеме о коме говоримо већина муслиманских књижевних стваралаца и интелектуалаца у ужем, босанскохерцеговачком књижевном интегрализму видјела неку врсту уточишта пред настојањем да се муслиманско књижевно стваралаштво интегриса у српску или хрватску књижевност.

књижевност у Босни и Херцеговини биле су знатно затвореније, са дужим периодима педагошко-упућивачког карактера, често срачунатог на „заштиту“ и очување сопственог културног идентитета. У том погледу интересантно је мишљење Ивана Ловреновића изражено поводом Иве Андрића, који каже да се, за разлику од агресивне српске културе која „приграбљује оно што јој не припада“, хрватска култура „обликовала као згрчена, дефанзивна“ због чега је одбијала „од себе и оно што јој припада, само да се не изложи *ризик у онечистићења*...“⁵⁵.

Генерализације ове врсте, наравно, тешко могу издржати објективност критичког мишљења, јер је у свим националним књижевним традицијама било периода, фаза и појединачних ситуација и случајева пуне отворености и прожимања са другима, на исти начин како је било и фобичне затворености у односу на друге. Ипак, с доста разлога може се потврдити спознаја да је схватање књижевности Босне и Херцеговине као посебне цјелине умногоме условљено управо поменути особностима књижевне традиције из које долазе аутори који то схватање артикулишу.

2.

Све ово углавном се потврђује и у даљем току развоја књижевности Босне и Херцеговине, посебно у научном проучавању и публикавању културног и књижевног наслеђа. У вези с тим треба поменути још два научна скупа на којима су мање дошле до изражаја расправе о природи, садржају и статусу књижевности Босне и Херцеговине, а у првом плану су се нашле студије о појединим писцима и књижевним питањима, појавама и догађајима из књижевне прошлости ових простора. Први је 1975. године организовао Институт за језик и књижевност (Одјељење за књижевност) под насловом *Књижевност Босне и Херцеговине у свјетлу досадашњих и нових истраживања*, а други Академија наука и умјетности БиХ 1976.

⁵⁵ Иван Ловреновић: „Мјесто Иве Андрића у хрватској књижевности“ (поглавље пренесено из књиге *EX tenebris*), *Свеске задужбине Иве Андрића*, год. XIV, бр. 11, 1995, стр. 209.

године под насловом *Књижевност Босне и Херцеговине у свјетлу досадашњих истраживања*.

Идентитет књижевности Босне и Херцеговине из разних аспеката постепено се откривао и током осамдесетих година у интензивним истраживачким и издавачким подухватима у оквиру Библиотеке „Културно наслеђе“, али и у другим подухватима међу којима посебно треба истаћи колекцију *Савремена књижевност народа и народности Босне и Херцеговине* у 50 књига, објављену 1985. године, у којој су штампана дјела савремених књижевних стваралаца из Босне и Херцеговине. Први том те едиције садржи избор значајнијих до тада објављених текстова о књижевности БиХ под насловом *Савремена књижевност народа и народности Босне и Херцеговине у књижевној кризници*. Чињеница да су ту представљени само они текстови који се баве *савременом* књижевношћу Босне и Херцеговине очито је условљена називом и намјеном едиције, али то не значи да се ту нису могли наћи и остали радови који су се на овај или на онај начин бавили статусним питањима ове књижевности у ранијим периодима, тим прије што су темељи књижевности Босне и Херцеговине као посебног књижевног корпуса на српско-хрватском језику очито били постављени много раније. Стављање акцента на савремену књижевност, што је био случај и са поменутиим *Симпозијумом*, чије смо резултате напријед анализирали, у знатној мјери је редуцирало и сузило простор за темељнију расправу о овој књижевности, јер је у први план избио само њен државно-републички карактер послје 1945. године, док су по страни остале неке друге, дубље њене значајке које се боље могу уочити у ранијим периодима о којима су говорили Владимир Ћоровић, Јован Кршић, Боривоје Јевтић, Момир Вељковић, и многи други⁵⁶.

У свим поменутиим подухватима равноправно су судјеловали и свој допринос давали аутори из свих књижевних токова, али је доминација српског књижевног тока још увијек била изражена

56 У том погледу довољно је прочитати само приказе објављене на зборник *Са страна замањених*.

бројношћу аутора и дјела која су се односила на културну и књижевну прошлост Босне и Херцеговине. Та доминација се, истина, смањивала како су постепено стасавали стручњаци разних специјалности и усмјерења међу Муслиманима и Хрватима, али је у блажој форми практично трајала све до краја осамдесетих година. Она је посљедица укупног положаја српске националне заједнице која је бројчано предњачила све до друге половине двадесетог вијека, динамике и ентузијазма српског грађанства отвореног према вриједностима цивилизованих западних друштава у доба аустроугарске власти и у периоду између два рата, али и српског страдања и отпора фашистичким освајањима за вријеме Другог свјетског рата, као и њиховог доприноса обнови и изградњи земље у новим друштвеним и државним околностима.

О књижевном стваралаштву у Босни и Херцеговини пише се континуирано још од прве половине деветнаестог вијека. С мање или више успјеха, на овај или на онај начин, у тим радовима дошли су до изражаја сви периоди и све фазе развоја ове књижевности, најважнија књижевна збивања, догађаји и појаве које су је обиљежавале. Говорило се о жанровским карактеристикама, гдје је примат добила приповијетка, о свим значајнијим, али и оним мање значајним писцима, књигама, листовима и часописима, књижевним удружењима, итд, итд. Супротно очекивању, међутим, ти радови најчешће нису у функционалној вези са статусним карактером књижевности на коју се односе, што значи да се њима не илуструју и не артикулишу оквир, садржај, континуитет и основна обиљежја те књижевности. С друге стране, веома је мало оних начелних, проблемских, синтетских радова у којима се разматрају поменута „статусна питања“ ове књижевности као посебног књижевног корпуса. О томе се најчешће говори успутно, без већих претензија, метафорично и без изграђеног књижевнотеоријског и књижевноисторијског појмовног инструментарија. То је посљедица чињенице да су се овом књижевном средином у већој мјери бавили аутори без велике књижевне спреме, често и из конјунктурних разлога, док су за књижевно-теоријски

утемељеније ауторе са академским звањима, биле резервисане „веће“ и „значајније“ теме, па се њихов интерес за књижевност Босне и Херцеговине јављао само спорадично. Тек када се књижевна прошлост Босне и Херцеговине озбиљније почела научно изучавати у оквиру научних установа и када су се за ову тематику заинтересовали и угледнији научни радници са универзитета и из института, појам и садржај ове књижевности и поједине књижевне појаве и догађаји у њој почињу добијати прави значај и долазе до пуног изражаја.

По свом доприносу истраживачи из српског књижевног тока још увијек предњаче⁵⁷. Од аутора старије генерације, уз Перу Слијепчевића, међу првим треба споменути Илију Кеџмановића, доброг познаваоца фрањевачке традиције, аутора једине потпуне монографије о Ивану Франи Јукићу, потом

57 То, наравно, не умањује велики значај који су у проучавању књижевности Босне и Херцеговине дали аутори из других националних књижевних токова. Међу Хрватима посебно се истичу Јосип Леших, најбољи познавалац драмског стваралаштва и позоришног живота у Босни и Херцеговини, Зденко Леших, који се рубним дијелом свога научног опуса изузетно успјешно бавио феноменом босанске приповијетке, Херта Куна, која се бавила старијим књижевним периодима, Борис Ђорић, најбољи познавалац хрватске књижевне традиције у БиХ, Љубица Томић Ковач, аутор монографије о часопису *Зора*, а не треба заборавити ни живу, не баш у свему уравнотежену публицистичку активност Ивана Ловреновића. Међу Муслиманима/Бошњацима интересовање за књижевност Босне и Херцеговине јавља се много уочљивије и потпуније. Након књиге *Будна Босна* Ризе Рамића (1966), ту посебно треба истаћи Мухсина Ризвића, чији се укупни научни опус претежно односи на књижевност Босне и Херцеговине и на књижевно стваралаштво Муслимана. Осим монографије о *Бехару* и докторске дисертације о муслиманском стваралаштву за вријеме аустроугарске владавине [*Књижевно стварање муслиманских писаца у Босни и Херцеговини у доба аустроугарске владавине* (1973)], потребно је поменути и неке друге његове књиге: *Босанскохерцеговачке књижевне ситуације* (1980), *Књижевни живот у Босни и Херцеговини између два рата 1, 2, 3* (1980), *Преглед књижевности народа Босне и Херцеговине* (1985), *Токони и ствараоци из књижевне Босне* (1986). Уз Ризвића, пажњу свакако треба скренути и на Енеса Дураковића, уз чије монографије о Маку Диздару и Скендеру Куленовићу ваља поменути и књигу *Ријеч и свијет: студије и есеји о босанскохерцеговачким пјесницима* (1988), као и његов најновији уреднички и антологичарски рад на презентовању муслиманске/бошњачке књижевности. На изучавању усменог муслиманског стваралаштва посебно су се истакли Ђенана Бутуровић и Муниб Маглајлић, а као изузетно компетентан аутор за усмену књижевност у цјелини, као и за неке босанскохерцеговачке и српске књижевне теме посебно се истиче Хатица Крљевић. Не треба заборавити ни Мака Диздара и његов допринос проучавању натписа на стећцима, као и друге истраживаче старије и млађе генерације, као што су: Мурис Идризовић, Разија Лагумџија, Јасмина Мусабеговић, Узeir Бавчић, Фахрудин Ризванбеговић, Рашид Дурић, и многи други.

Митра Папића, Војислава Богичевића⁵⁸ и Ристу Бесаровића (касније и Божу Мажара⁵⁹), чији су радови о културним и просвјетним приликама у прошлости Босне и Херцеговине незаобилазни за свако даље истраживање. Посебно су драгоцјени радови и непосредна свједочења о књижевно-културном животу између два рата Марка Марковића, као и укупна књижевно-критичка активност већ поменутог Боривоја Јевтића, првенствено она између два рата, али и послје ослобођења 1945. године. Нешто касније, у новој научној генерацији, у већој или мањој мјери, уз своје „матичне” књижевне дисциплине или посебно, изучавањем босанскохерцеговачке књижевне прошлости баве се Бранко Милановић, једно вријеме директор новооснованог института за књижевност⁶⁰, Дејан Ђуричковић⁶¹, Миодраг Вулин⁶², Миљко Шиндић⁶³, Предраг Лазаревић, Мирко Скакић⁶⁴,

58 Војислав Богичевић био је отац Миодрага Богичевића.

59 Посебно треба истаћи његову недавно објављену, темељно урађену монографију о српском просвјетно-културном друштву *Просвјешта*.

60 У вријеме његовог руковођења Институтом настале су озбиљне монографије Мухсина Ризвића о *Бехару* (1971), Љубице Томић Ковач о *Зори* (1971), Дејана Ђуричковића о *Босанској вили* (1975), и Бориса Ђорића о *Наги* (1976), те изабрана дјела Алексе Шантића и Светозара Ђоровића уз која су у виду предговора објављене Милановићеве темељно написане студије о Шантићу и Ђоровићу.

61 Осим монографије о Босанској вили треба скренути пажњу на Ђуричковићеве књиге *Роман у Босни и Херцеговини 1945–1980* из 1991. године (редиговано и допуњено издање 2006) и *Свједочанства времена: књижевности у српским листовима и часописима у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине (1878–1918)*, објављену 2006. године.

62 Посебно треба истаћи Вулинова истраживања живота и дјела Петра Кочића, часописа *Отаџбина* и укупног крајишког културног и књижевног наслеђа [*Петар Кочић: писац и дело* (1990), *Кочић и Србија* (1994), *Кочић и српски штићеници* (2000)].

63 Шиндић је веома ажурно реаговао на појаву и велику популарност збирке поезије *Камени сивач* Мака Диздара и ускоро по њеном излажењу објавио књигу *Поешика Мака Диздара* (1971).

64 Из Скакићевог опуса посебно треба издвојити радове у којима се бави Мешом Селимовићем (*Романи Меше Селимовића*, 1992; *Меша Селимовић у књижевној критичкици*, 2000) и Новаком Симићем (*Новак Симић и „Књига групова“*, 1992, *Књижевно дјело Новака Симића*, 1997).

Драгомир Гајевић⁶⁵, Бранко Летић⁶⁶, Мирјана Богавац⁶⁷, Милица Иванишевић, која је докторирала на Јовану Дучићу, Невенка Гошић са радовима о средњовјековним босанским писаним споменицима, Љубомир Зуковић⁶⁸, Влајко Палавестра⁶⁹, Светозар Кољевић⁷⁰ и Лука Шекара⁷¹, истраживачи усмене књижевности и традиције, као и најновија генерација истраживача, међу којима свакако треба поменути Горана Максимовића, који је недавно објавио цјеловиту монографију о Кочићу, Ранка Поповића, са радовима о Шантићу и укупном херцеговачком књижевном наслеђу, Младена Шукала и Младенка Сацака, заинтересованих за крајишко књижевно-културно наслеђе, Мићу Цвијетића, Стојана Ђорђића, Саву Вучића, и многих других.

Мимо институтских и факултетских научних програма и пројеката, књижевним стваралаштвом Босне и Херцеговине

65 Занос и ентузијазам југословенским и босанским књижевно-културним јединством Гајевић артикулише у помало необавезно есејистички писаним књигама: *Југословенство између стварности и илузија: идеја југословенства у књижевности почетком XX вијека* (1985); *Босанске шеме* (1989); *Књижевно-историјски оквири новје књижевности Босне и Херцеговине* (1991), *Босанска књижевна раскрића* (2002).

66 Летићева ужа специјалност су дубровачка књижевност и српска средњовјековна књижевност, а када су у питању радови из књижевне прошлости Босне и Херцеговине, он спада у ријетке научне раднике који су компетентно писали и о српској и о хрватској и о муслиманској књижевној традицији, док су остали стручњаци, посебно оријенталисти, ипак могли да прате само један аспект или ток књижевне прошлости. [Видјети: Бранко Летић: *Књиге и књижевно наслеђе* (1987); *Српска и хрватска традиција у турском периоду* (1991)].

67 Значајна је њена студија о погледима Владимира Горовића на књижевност Босне и Херцеговине (видјети фусноту бр. 23), а посебно треба истаћи њен допринос, као руководиоца и аутора, на изради четвортомне *Библиографије књижевних прилога у листовима и часописима Босне и Херцеговине 1850–1918*, (1991).

68 Бавећи се „убичајеним“ темама и питањима усмене књижевности, Зуковић се природно ослањао и на богату усмену традицију Босне и Херцеговине, а пажњу научне јавности привукли су и његови радови који се тичу односа усмене (народне) и писане (умјетничке) књижевности.

69 Посебно треба истаћи његово капитално дјело *Хисторијска усмена предања из Босне и Херцеговине* (прво је 1991. године објављена студија под овим насловом, а потом је, постхумно, ово изузетно дјело објављено у интегралном облику, са студијом и цјелокупном грађом).

70 Кољевић је као истакнути англиста написао и неке изузетно значајне књиге из подручја усмене књижевности.

71 Посебно драгоцјеним сматрају се Шекарина истраживања саопштена у књизи *Српска народна пјесма у руској књижевности 19. вијека* (2000).

на овај или на онај начин баве се и Вук Крњевић, Ненад Радановић⁷², Бранко Стојановић, Драгољуб Јекнић, Стеван Тонтић⁷³, Ранко Рисојевић, Ранко Павловић, Анђелко Анушић, Миленко Стојичић, и многи други.

3.

Посљедњи велики, колективни подухват који се тиче проучавања и књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини од почетака до најновијег времена организован је у виду припремних радова за израду историје књижевности Босне и Херцеговине. Тај пројекат трајао је од 1985. до 1990. године, а његови резултати објављени су крајем 1991. и почетком 1992. године у колекцији од 25 књига, обједињених јединственом сврхом видљивом из заједничког наднасловa: *Прилози за историју књижевности Босне и Херцеговине*. У питању су истраживања завршена и публикована непосредно пред рат, чији су аутори најпознатији и најауторитативнији књижевни историчари и теоретичари из најугледнијих научних установа, као што су Институт за књижевност, Филозофски факултет, Оријентални институт, Академија наука и умјетности БиХ и Земаљски музеј (Влајко Палавестра, Славко Леовац, Радован Вучковић, Светозар Кољевић, Никола Кољевић, Дејан Ђуричковић, Станиша Тутњевић, Драгомир Гајевић, Војислав Максимовић, Бранко Милановић, Љубомир Зуковић, Бранко Летић, Љубица Томић Ковач, Јурај Мартиновић, Херта Куна, Зденко Лешић, Јосип Лешић, Муниб Маглајлић, Мурис Идризовић, Бенана Бутуровић, Сулејман Грозданић, Амир Љубовић, Фехим Наметак, Ханифа Капиџић Османагић и Мухамед Незировић). Сви аутори су имали потпуну слободу сопствене интерпретације књижевне грађе, што је отклањало до тада снажно присутну примисао о

72 За нашу тему посебно су значајне Крњевићева и Радановићева антологија босанскохерцеговачке приповијетке којима се, и избором и предговором, успоставља извјестан континуитет са Кршићевим појмом „босанска приповијетка“ [Вук Крњевић, *Антологија приповијетача из Босне и Херцеговине* 1, 2 (1967); Ненад Радановић, *Антологија посмљератне приповијетке у Босни и Херцеговини* (1976)].

73 У овој прилици треба истаћи његову антологију *Новије ијесништво Босне и Херцеговине* (1990).

научном послу с државним или политичким босанскохерцеговачким предзнаком. Напротив, радило се о непоновљивом подухвату којим се свеобухватном књижевном синтезом завршава једно вријеме, подухвату који ни после догађаја који су слиједили и који су пресудно утицали и на његову судбину, није нимало изгубио на значају. Напротив, та едиција указује се као зрела и независна свијест о књижевности Босне и Херцеговине која остаје посљедњи разумни глас с врхунца једне епохе, који, нажалост, није доспио до оних којима је био упућен: тек што су изашли и ауторима подијељени први примјерци, избио је рат, па највећи број тих књига није доспио до научне и читалачке јавности.

Није тешко уочити да немало половина аутора (дванаест од укупно двадесет пет) припада српском књижевном току, што није посљедица „националног кључа“ који је у то вријеме било пожељно остварити у свим областима живота, него објективног стања у науци о књижевности у Босни и Херцеговини, али и жеље односно спремности појединих научних радника да се укључе у један овакав пројекат⁷⁴. То потврђује и концепт пројекта, који је подразумијевао жанровски преглед књижевности Босне и Херцеговине, што није без значаја када се има на уму да је алтернатива жанровском прегледу био преглед књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини по националним токовима. Веће повјерење добио је, дакле, концепт у коме се у првом плану налазио интегративни карактер ове књижевности изражен жанровима као првенствено књижевним категоријама, а у другом плану је, видјећемо не задуго, остао центрипетални, дезинтегративни критеријум сагледавања овог књижевног простора. Био је то заправо посљедњи, велики, књижевни пројекат у основи заснован на интегрализму илирско-југословенског карактера коме се приклонила већина значајнијих босанскохерцеговачких научних радника из области књижевности

74 Стицајем околности, аутор ових редова био је у прилици да „убјеђује“ неке научне раднике да се укључе у овај пројекат, наилазећи на суздржаност због његовог могућег некњижевног „државотворног“ карактера. Тек након стеченог увјерења да се ради искључиво о научном пројекту у коме свако треба да се руководи сопственим научним увјерењима, било је могуће створити један овако велики и компетентан тим.

у тренутку када се погубна олуја укупне дезинтеграције опасно приближавала овом простору.

Није прилика да се набрајају чак ни наслови научних дјела која су настала као резултат овог пројекта, а о спознајама и резултатима до којих је сваки аутор појединачно дошао да и не говоримо. Ипак, за сврху коју има овај рад нужно је поменути прву књигу едиције под насловом *Развој новије књижевности у Босни и Херцеговини* Радована Вучковића (1991) која представља најобимнију и најтемељнију синтетичку студију о развојном путу књижевности Босне и Херцеговине, какву нисмо имали ни раније, а тешко да ћемо је имати не само у скоријој него и у даљој будућности. Иако проучавање овог књижевног корпуса није било приоритет у Вучковићевом научном раду, о књижевном стваралаштву и ствараоцима са овог простора он је писао и у другим својим књигама, при чему посебно треба истаћи књигу *Од Ђоровића до Ђојића* (1989) у којој се бави приповијетком као традиционално најпознатијим књижевним жанром у књижевности Босне и Херцеговине. Вучковић је, као председник Комисије за координацију књижевноисторијских истраживања АНУБиХ, у оквиру које је конципиран овај пројект (координатор је био Институт за књижевност а координатор аутор ових редова) значајно допринио осмишљавању и реализацији овог пројекта.

У цјелини посматрано, српско књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини у већој мјери долазило је до изражаја остварујући се у оквиру књижевних корпуса заснованих на интегралистичкој основи него као изолована и самостална цјелина. Свијест о књижевном стваралаштву Срба у Босни и Херцеговини, о којој се озбиљније може говорити тек од друге половине деветнаестог вијека, задуго је била одређена идејама народног и књижевног јединства, прво у односу на цјеловиту српску књижевност, а потом и у односу на југословенску државну, националну и књижевну идеологију и њену боосанскохерцеговачку реплику⁷⁵. Још од аустроугарског

⁷⁵ То исто слободно би се могло рећи и за српске лингвисте у Босни и Херцеговини, неовисно о томе да ли су ту дошли из других средина или су стасали у овој културној

периода (који у државном и политичком смислу подсјећа на данашње прилике), када су национални књижевни токови у Босни и Херцеговини текли изоловано један од другог, српски књижевни ток идентификује се и исказује првенствено као саставни, неодвојиви дио цјеловите српске књижевне традиције, али је уочљива и његова пуна отвореност према ужем и ширем, хрватском и муслиманском, књижевном амбијенту. На исти начин у оквиру српског књижевног тока артикулисала се и спознаја о књижевности у Босни и Херцеговини као посебној

средини. О овој научној дисциплини у Босни и Херцеговини, најалост, не може се говорити прије оснивања Филозофског факултета почетком педесетих година двадесетог вијека. Међу првим академски образованим лингвистима у Сарајеву затичемо Јована Вуковића, Белићевог ученика, који организује и врши језичка истраживања на овом простору у складу са постојећим научним стандардима у развијеним центрима у Београду и Загребу. Његова схватања јединственог српскохрватског језика као интегративног фактора који доприноси босанскохерцеговачком и југословенском културном и књижевном јединству, међутим, од краја шездесетих и током седамдесетих и осамдесетих година била су изложена критици заступника језичког сепаратизма који је све више узимао маха. На сличан начин, босанскохерцеговачкој културној и језичкој стварности природно се и Светозар Марковић, други по значају језички стручњак у Босни и Херцеговини у то вријеме, који је докторирао на теми о језику фрањевца Ивана Анчића, уз кога треба поменути још и Ксенију Милошевић и Богдана Дабића. Када су, управо у Сарајеву, на конгресу југословенских слависта средином шездесетих година, дезинтеграциони процеси у језику коначно озваничени прихватањем двају варијанти (источне и западне), у Босни и Херцеговини је тражено и коначно нађено рјешење које је у могућој мјери истовремено подразумијевало и јединство језика и право сваке националне заједнице и сваког појединца на сопствене језичке особености. Извјесни знаци језичког сепаратизма долазили су првенствено од појединаца из хрватског, а само дјелимично из муслиманског културног амбијента, док су српски језички стручњаци и писци, неовисно о појединачном прихватању екавског нарјечја, досљедно остајали на позицијама ранијег књижевног јединства. Поменути концепт језичке праксе који се заснивао на језичкој толеранцији у највећој мјери везивао се за име Милана Шипке, који је, иако без неког већег научног ауторитета, у оквиру тек основаног Института за језик, као његов директор, предано радио на стабилизацији језичке ситуације у Босни и Херцеговини. Томе су свако на свој начин допринијели и Новица Петковић, Милош Окука, Милош Ковачевић, Слободан Реметић, Бранко Тошовић, Срето Танасић, Ненад Вуковић, Драган Вујичић, Саво Пујић, Миливоје Миновић, Бранислав Брборић, Стево Далмација, Милорад Телебак, Горјана Остојић, Невенка Стефановић, и други. Сви су се они до рата залагали за уравнотежену језичку политику, засновану на језичком јединству које не потиरे различитости и лична одређења, али су, опет свако на свој начин, успоставили сопствени однос и према новој дезинтегрирајућој језичкој стварности, не одступајући од схватања о структурно јединственом језику, при чему с више динамизма и полемичности угроженост српског језика том дезинтеграцијом у својим новијим радовима истиче Милош Ковачевић.

цјелини. Она се првенствено заснива на интегралистичком концепту народног и књижевног јединства илирско-југословенског карактера, пружајући отпор ужем и затвореном концепту интегрализма са наводним аутохтоним босанским садржајем или са предзнаком босанскохерцеговачког државно-републичког карактера. Као таква, српска књижевна традиција у Босни и Херцеговини значајно је допринијела разним видовима интеграције цјелокупног књижевног стваралаштва на српско-хрватском језику. Ту се прво мисли на њену интегративну улогу коју је имала у односу на цјеловиту српску књижевност насталу у неколико држава, али и на књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини, у свим периодима и свим облицима њеног државног статуса. У том погледу, допринос аутора који долазе из српског књижевног тока може се сматрати пресудним у проучавању и дефинисању књижевности Босне и Херцеговине у свим фазама њеног развоја.

[Допринос Срба из Босне и Херцеговине науци и култури, зборник радова, Филозофски факултет Пале, књ. I, 2007, стр. 103–134]

О ПОЈМУ „БОСАНСКА ПРИПОВИЈЕТКА“

I

Појам „босанска приповијетка“ настао је између два рата, а установио га је, као што је познато, Јован Кршић у тексту „Приповедачка Босна“, који је објављен као предговор једном избору савремених приповједача из Босне и Херцеговине, са Ивом Андрићем на челу¹. Иако се најизразитије уочава и отјелотворује у приповијечи, овај појам опћенито подразумијева умијеће приповиједања на овом терену неовисно о његовом коначном облику и резултату.

Мада се ради о феномену који је уочен и дефинисан у међуратном периоду, његови коријени сежу од аустроугарског доба, а приповједачка традиција ове средине продужује се и после Другог свјетског рата. Тешко је рећи да ли се тај континуитет после минулог рата прекида, слаби или креће неким другим смјеровима, али се чини да је његов наставак на изворним претпоставкама сада већ темељно угрожен.

Ова књижевна појава обично је третирана као начин испољавања једне општепознате литерарне ситуације у оквиру које се дефинише појам покрајинске или регионалне књижевности, о чему је довољно било говора у претходним текстовима ове књиге. При томе је указивано и на основне карактеристике такве врсте литерарног стваралаштва, и истицано да у погледу језика, избора литерарне грађе и начина њеног обликовања ту прије свега долази до изражаја локална духовна традиција изражена у специфичним карактерним цртама становништва неке покрајине, те обичајима и начину њиховог живота који по правилу функционишу у оквиру познатих конвенција

1 *Са страна за мањених*, Група сарајевских књижевника, Сарајево, 1928.

фолклорног поријекла. Треба истаћи и то да се ова појава најчешће сматра периферном у односу на централна књижевна збивања, а тиме објективно и другоразредном у односу на општеприхваћене развојне и естетске домете једне књижевности.

Уз опште признање да представља малтене идеални образац такве врсте књижевности, са свим добрим странама које он може имати, те да у вези с тим даје и адекватне умјетничке домете, појам „босанска приповијетка“ оваквим начином практично је скинут с дневног реда, а да у вези с њим ипак није дат одговор на нека питања. Разлози његовог настанка и структурног устројства на релативно јединственим принципима, а посебно висок литерарни домет његових протагониста као што су Ђоровић, Кочић, Андрић, Самоковлија, Ћопић и касније Меша Селимовић, објективно се ипак не могу тумачити помоћу спаносне формуле о покрајинској или регионалној књижевности, као што се то до досад најчешће радило. Ради се, ипак, о неким суштинским значајкама које су омогућиле да се оваква литерарна појава конституише и на бази сопствених унутрашњих подстицаја обнавља и трајно одржи.

Да се одговори на питања у вези са овим тешко могу наћи у подручју тзв. покрајинске књижевности свједочи већ и то што се ту, у ствари, ради више о импровизованом појму намијењеном за једнократну употребу него о књижевнотеоријски јасно дефинисаној и омеђеној категорији. Када та дефиниција покрива један специфичан проблем *јегне* књижевности, при чему је обично у питању одређена фаза кроз коју пролази књижевност у једној покрајини која помало заостаје иза центра, онда тај појам може показати своју сврсисходност. Али када је у питању босанскохерцеговачки књижевни простор, ствари стоје нешто другачије, јер се јавља питање у односу на који се средишњи књижевни простор босанскохерцеговачка књижевна ситуација исказује и испољава као периферна, тј. у односу на коју књижевност је књижевност Босне и Херцеговине регионална. Из тога даље природно искрсавају нове дилеме: да ли је то покрајинска књижевност цјеловите српске или можда исто тако схваћене хрватске књижевности, или је један њен дио покрајинска књижевност хрватске, а други покрајинска

књижевност српске литературе, при чему се стално мора имати на уму присуство и муслиманске, па и јеврејске националне и књижевне компоненте.

Све ово свједочи да се за приручне потребе створеним појмом регионалне књижевности не може адекватно дефинисати и објаснити литерарно стваралаштво у Босни и Херцеговини, па ни феномен приповједачке Босне, који у том стваралаштву заузима централно мјесто.

Мада и сам Кршић каже да је босанска приповијетка „у најбољем и највишем смислу регионална“, пажљивом анализом његовог предговора да се уочити да он у свим случајевима не мисли на спољна, декоративна локална обиљежја, већ да се овај атрибут јавља као један од инструмената тада актуелне идеологије књижевног југословенства: цјеловита југословенска књижевност, наиме, овдје се појављује као она шири цјелина у односу на коју књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини има покрајински карактер. „Југословенска књижевност“, каже Кршић у складу са тадашњим схватањима, „нема историјског континуитета; све до новијег времена, она је имала покрајинско обележје, а развијала се, под разним културним и политичким утицајима, у неколико центара. Такав један центар била је и Босна, која је од XVI века до данас дала нашој књижевности цео низ писаца чија дела имају уметничко или бар културноисторијско значење“². Посматрајући књижевност у Босни и Херцеговини као један од дијелова шире југословенске књижевности, он је у ствари ставља у равноправан однос с њима, а не третира као периферни дио једног од њих. За ову прилику није више битно како се именују поједине цјелине јединственог југословенског књижевног простора и колико је овакво представљање тог простора прихватљиво са данашње тачке гледишта, него је важан однос у који је спрам тих цјелина стављена књижевност Босне и Херцеговине. Какво је мјесто у односу на друге давао књижевности ове средине свједочи и то што феномен приповједачке Босне веома високо вреднује у односу на све

² Јован Кршић, „Приповедачка Босна“, *Изабрана дјела*, књ. I, библиотека Културно наслеђе. Свјетлост, Сарајево, 1979, стр. 158.

што је тада стварано на југословенском простору. „Савремена приповедачка Босна“, каже он дословно, „представља најоригиналнији или боље речено најелементарнији део наше данашње књижевности“³.

Све ово потврђује се и тиме што почетак и даљи континуитет књижевности Босне и Херцеговине он налази у њеним сопственим културним и духовним хоризонтима, при чему мањи значај даје старијој, претежно вјерски одређеној, а далеко већи усменој књижевности, која је овдје имала добро упориште и јаку традицију. „Старија покрајинска књижевност Босне, већином верскопоучног карактера, није ипак имала ширег културног утицаја на народне масе којима је књига била неприступачна“, каже Кршић. „Ширу популарност и веће културно и национално значење има жива, усмена књижевност, која успешно замењује писану реч и репрезентује народни стваралачки дух. То је народна књижевност са обе своје јаке гране, епском и лирском“⁴.

Постојећа снажна „традиција једне ванредно разгранате усмене књижевности чини чврсту базу на којој је, свесно и несвесно, изграђена савремена писана књижевност у Босни“⁵, каже даље Кршић. „Душа Босне била је у народној песми“, сматра он, и одатле је „прешла у савремену уметничку прозу целе плејаде босанских приповедача са Петром Кочићем на челу“, тако да су сви они практично „из школе народне песме“⁶. Изводећи континуитет и основне структурне особености босанске приповијетке прије свега из народног стваралаштва са домаћег терена, а не из већ постојећих ширих националних литерарних токова, он практично прије свих покушава пронаћи неке унутрашње обликовне литерарне сродности и законитости читаве босанскохерцеговачке књижевности, и тиме је објективно и без посебне намјере издиже изнад појма покрајинског и регионалног литерарног стваралаштва у уобичајеном значењу

3 Исто, стр. 159.

4 Исто, стр. 158.

5 Исто, стр. 158-159.

6 Исто, стр. 160.

тог појма. Чињеница да и у даљем разматрању феномена босанске приповијетке не губи контекст и контакт са српском и хрватском књижевношћу тог доба врши поређење с Крлежом, Црњанским, Растком Петровићем, Настасијевићем, Шимуновићем, Глигоријем Божовићем, том његовом чину даје само још већи значај: ради се, дакле, о напору да се конституише један нови литерарни простор који се у односу на друге у овом случају оглашава и посебном организацијом на разини жанра. И сам појам „босанска приповијетка“, овдје први пут употријебљен, али тако књижевно утемељен као да је одувijek постојао, свједочи да је Кршић извршио један пионирски литерарни задатак кога, као што то обично бива, и није био свјестан; он се састоји у првом овлашном скицирању извора, континуитета и унутрашњих обликовно-садржинских обиљежја једне књижевности која се због тих својих особина издиже изнад уобичајено схваћене регионално-покрајинске кодификације и класификације, што почива, прије свега, на вањским обиљежјима.

Потпунији увид у Кршићева схватања појма покрајинске књижевности показује да ни њему нису биле стране опаске које су у основи импресионистичког карактера и које се најчешће свде на досјетљивост у проналажењу што више маркантних карактеристика човјека упућеног на живот у одређеном, донекле затвореном, историјском и географском простору што долазе до изражаја у литерарним дјелима везаним за тај простор. Већина аутора послије њега, нажалост, у свом интересу за приповједачку Босну, а и њену књижевност у цјелини, кренула је таквим путем, готово се утркујући у стварању нових и свјежих метафора о босанском миљеу и његовом човјеку, чиме ипак није било могуће објаснити стварне законитости развоја и особености литерарног стваралаштва ове средине. Јер, књижевност овдје, ипак, није ништа посебно и ексклузивно у односу на остало стваралаштво на српско-хрватском језику, него само један органски дио тог комплекса у коме се на више разина повезаности и испреплетености нашло више националних литература писаних овим језиком.

Оно што књижевност Босне и Херцеговине чини посебном цјелином која се може самостално посматрати и изучавати не произлази, дакле, из неких њених специјалних, егзотичних особина насталих на подлози њеног наводног покрајинског поријекла, него из чињенице да се овдје на једном мјесту и на јединствен начин сусрећу и прожимају, спајају или међусобно супституирају неколике националне литературе писане на истом, српскохрватском језику зависно од развоја, уобличавања и исказивања националне свијести људи на овом простору.

Феномен приповједачке Босне односно појам “босанска приповијетка” на извјестан начин посљедица је такве ситуације. Тешко би се могло рећи да та литерарна појава има мононационални карактер, мада је, објективно гледано, присуство српске литерарне традиције уочљивије. Још теже би се могла прихватити претпоставка да је у питању неки анационални литерарни комплекс који постоји изван континуитета и искуства постојећих литерарних традиција, посебно српске и хрватске, али и муслиманске. Ради се, најпросто, о импресивном књижевном догађају и резултату који је израстао из свеобухватно схваћеног литерарног стваралаштва на српскохрватском језику са свим оним што су посредством тог заједничког језика уносили сви они који тим језиком говоре.

II

Андрић, као најистакнутији приповједач, у том погледу посебно је карактеристичан: Хрват по националности⁷, он се

⁷ Као присталица идеје југословенства, Андрић се, изгледа, није радо национално изјашњавао ни као Хрват ни као Србин. Ипак, сачувани су документи и о једном и о другом: у папирима за упис на Загребачко свеучилиште 1912. године уписан је као Хрват, а у формулару за вјенчање са Милицом Бабић, много касније у Београду, као Србин. Нешто другачије свари стоје када је у питању његова књижевна припадност: по укупном понашању и дјеловању подразумијевало се да припада српској књижевности, мада, на другој страни, разлог што није хтио да уђе у Комболову *Антологију хрватске лирике* 1933. године мотивише својим схватањима књижевног југословенства, а не припадношћу српској књижевности.

Питање Андрићеве припадности хрватској књижевности јавља се и у најновије вријеме. „Не видим, наиме, никакву потребу, нити је такве стварно икада било, да се посебним аргументима образлаже, брани и правда Андрићево припадање тој књижевности. Оно је базично, природно, почетно, а свако друго изведено, другоразредно, или, ако хоћете, изабрано. Зато се потреба образлагања сваки пут изнова треба испостављати

укључује у токове српске књижевности, а главним, носивим дијелом свога дјела бави се историјском и личном судбином муслиманског човјека. Мада се на први поглед чини да се ради о уобичајеним околностима и више о једној случајно оформљеној ситуацији, ниједан од ових података није без одређене тежине и позадине, а њихова оваква комбинација ипак се тешко може наћи на неком другом књижевном простору у Југославији. Прво, чињеница да се Андрић укључује у српску литерарну традицију и у њој трајно остаје неправедно је потиснула његово хрватско национално поријекло и помало замела трагове тога поријекла и у његовом дјелу. Треба, наиме, мало више задржати пажњу на томе да је Андрић рођен у средњој Босни; ту је посредством традиционалних норми живота и дуговјечног плодотворног дјеловања фрањеваца очуван снажан народносни осјећај, који се с обзиром на пишчеву трајну везу са ширим и

тој другоразредној припадности“ (Иван Ловреновић, „Мјесто Иве Андрића у хрватској књижевности“, *Свеске Задушнице Иве Андрића*, 11/1995, стр. 209). Веома чудан и практично ипак неспроводив критеријум докле је Андрић хрватски, а одакле српски писац понудио је Дубравко Хорватић: „Као што је Андрић првенствено својим језиком, али и с обзиром на околиш у којем ствара, недвојбено хрватски pjesник, тако је и у раном раздобљу свога приповједачкога рада недвојбено хрватски новелист. И опет су темељне одредбенице за ту припадност језичне нарави: ијекавица, те већим дијелом хрватски лексик, натруњен великом количином турцизама, као што су њима прожети и pjesништво и проза хрватских писаца исламске вјероисповијести (Муса Ђазим Ђатић, Сафвет бег Башагић, Едхем Мулабдић и др.). Није пресудно што су у понекима од тих новела главни ликови босански фрањевци, навластито фра Марко Крнета, јер братри су (главни) ликови и у неким каснијим Андрићевим дјелима, па ипак она, због израза, тј. екавице и претежно српскога лексика, не припадају хрватској књижевности“ (Дубравко Хорватић, „Андрић у склопу хрватске књижевности“, у књизи Иво Андрић, *Ex Ponto, Немеири, Новеле*, Хрватски класици, Књига 2, Загреб, 1995; текст је пренесен у *Свеске Задушнице Иве Андрића*, 14/1998, стр. 275, одакле се овдје цитира). Чини се да је ипак најприхватљивије мишљење по коме је Андрић био и српски и хрватски писац које заступа Велимир Висковић: „Кад је о језику ријеч, мислим да је, преласком у Београд 1920, Андрић закључио да је логично писати језиком средине у којој живи. На темељу тога, па и његова декларативног сврставања у српски културни круг, Андрића можемо звати српским писцем, но због подријетла, због фрањевачкокоатоличке тематике, па због стилематике и свјетоназора, те због раних радова, судјеловања у антологији ‘Хрватска млада лирика’, па и самога чланства у Друштву хрватских књижевника, те изнимно доброга пријема у Загребу можемо га звати и хрватским писцем“ (Велимир Висковић, „Иву Андрића оптужују да је био масон и да је постао Србин, али ми га објављујемо јер је један од највећих хрватских писаца“, *Глобус*, Загреб, 1998, 401, 60; од 14.08). Не „држи“ се, међутим, Висковићев став о Андрићевом националном изјашњавању: „Држим да се Андрић увијек декларирао као Југословен, вјерујући да су Хрвати и Срби један народ чијој интеграцији треба тежити“.

ужим завичајем природно продужавао и освјежавао и у познијим годинама, што објективно није могло бити без одјека и у његовим књижевним дјелима. Тај се осјећај нарочито институционализовао у вријеме Андрићевог школовања у Сарајеву, Загребу и Кракову у складу са идеологијом југословенске националистичке омладине пред Први свјетски рат, али то не значи да је тиме у оном изворном облику ишчезао. Напротив, слободно се може рећи да је Андрић своје погледе на живот или „визију свијета“⁸, како то каже Голдман, укључујући ту и њену каснију инструментализацију на линији југословенске идеје, понио из те средине и ширег контекста у који је та средина на сасвим одређен начин била укључена. Коријени Андрићевог схватања живота и свијета налазе се у патријархалној католичкој средини средње Босне у којој је дјеловање фрањеваца и њихових самостана на сретан начин подстицало и одржавало свијест народа о себи. Стога је природно што је управо ту на плодно тло пала идеја илиризма, на којој су се, као што је познато, касније нападали југословенски оријентисани припадници Младе Босне. Поникао из средине у којој је народни садржај, подржан једном посебном врстом организације вјерског живота око фрањевачких самостана, прерастао у специфичан вид испољавања националне припадности, Андрић је управо са тог мјеста понио животне назоре који ће касније у укупним духовним и културним збивањима наићи на повољан одзив и пожељну резонанцу. Из такве ситуације он и постаје једно ново младо име хрватске књижевности из Босне, као

8 „Књижевно дјело је“, сматра Голдман, у књизи *Дијалектичка испрживања* (Веселин Маслеша, Сарајево, 1962), „израз једне *визије свијета*, једног начина гледања и осјећања *конкретној* свијета бића и ствари“, док писац налази „одговарајућу форму да створи и изрази тај свијет“ (стр. 48). Међутим, то није визија свијета само једног појединца, писца, него је „мисаони систем што се у извјесним условима намеће једној људској групи која се налази у извјесним друштвеним и економским ситуацијама, тј. извјесним друштвеним класама“ (стр. 46).

При томе стално треба имати на уму да међусобна условљеност погледа на свијет појединца и социјалне групације којој он припада, не иде само у једном смјеру: појединац не прима поглед на свијет своје социјалне групације пасивно него и сам учествује у изградњи тог погледа. Између појединца и социјалне групе утицаји се, дакле, остварују у оба смјера, тако да тиме у крајњем случају није угрожена могућност да појединац ипак изражава *свој поглед* на свијет.

уосталом и толика друга прије и послје њега, прво у *Хрватској младој лирици* 1914. године, а потом и у збиркама *Ex ponto* и *Немири* објављеним у Загребу непосредно послје Првог свјетског рата.

И извјестан евроцентризам који се опћенито сматра Андрићевим својством, а који се тобож експлицира у његовом наводно негативном односу према тековинама исламске цивилизације и културе у нашим крајевима, посебно у Босни (у мјери у којој постоји и на начин на који се артикулише) такођер се може сматрати дијелом колективне свијести уже средине у којој се Андрић родио и одрастао, и шире, у којој се школовао и даље развијао. На ужем плану томе је допринијела богата народна традиција Андрићевог завичаја, умногоме заснована на епском схватању и тумачењу човјека и историје, што је настало из свакодневног искуства народа и фрањевачких духовника с турском влашћу, о чему има доста записа у хроникама фрањевачких самостана. Шире гледано, на ту колективну визију свијета дијелом је свакако утицала и трајна, вишестољетна пријетња од Турака, која је природно морала оставити трага на заједничкој свијести оних што су били изложени тој пријетњи, а то су прије свега крајеви и земље аустроугарске монархије у чијим културним центрима се Андрић школовао и формирао, па тиме природно и апсорбовао дио те свијести.

Због тога овдје није у питању само обичан однос између писца као субјекта и литерарне грађе као објекта којој он даје лични печат, него о грађи која је у односу на писца на неки начин такођер активна. Положај и судбина муслиманског човјека, поготово у тренутку када му је доласком Аустрије у Босну пресјечено интимно упориште и заклоњена перспектива, тицао се писца још и прије, па и изван умјетничког поступка коме га је подвргао. Андрићево поимање живота и свијета што га је понио из амбијента у коме је поникао већ је било у извјесном односу са искуством свијета који је у виду литерарне грађе постао предметом његовог књижевног интереса.

Очито је да и у случају Андрића видљиво функционише принцип генетичког структурализма, по коме појединачна визија

свијета представља личну партиципацију у глобалној визији шире друштвене групе, и обратно. Овдје се, међутим, то начело остварује са додатним нијансама: припадност широј глобалној друштвеној групи формираној на основу заједничког поријекла, заједничког језика, те заједничког живота и свега што уз то иде, доспијева у одређен суоднос са истовременом припадношћу ужим друштвеним групама што се уобличавају претежно на особинама које произлазе из вјерске припадности и утицаја те припадности на формирање и испољавање националне свијести.

Има ли се на уму да је формирање муслиманске нације текло са закашњењем, те да су своју националну свијест муслимански писци задуго испољавали у оквиру српске и хрватске националне идеје, неће бити чудно ако се каже да се код Андрића испољава припадност и колективној свијести овако назначене шире друштвене групе и визије свијета ужих, често међусобно супротстављених друштвених група. На Андрићевом случају се доста јасно види како се не само у једној књижевној средини него дословно и у литерарном дјелу само једног писца међусобно суочавају, допуњују и на активан начин коегзистирају слојеви различитог националног поријекла, при чему се, наравно, не ради о уобичајеној ситуацији која подразумијева утицаје једне литерарне традиције на другу, него о претпоставкама које се задовољавају и прије умјетничког поступка и у самом поступку, па и у фази рецепције дјела.

Томе доприноси и његова припадност српској књижевности, коју у овој прилици није неопходно објашњавати. Није тешко уочити, на примјер, да су Андрићеве претече управо неки српски писци из Босне и Херцеговине, Ћоровић и Кочић прије свих, и да он у ствари и нема неку другу и поузданију претходницу ни у српској ни у хрватској књижевности. То није тешко објаснити ако се има на уму да су они у ствари говорили из исте ситуације, која је нудила претпоставке за типско посредовање живота и свијета. Искушавајући, свако на свој начин, епско схватање човјека и историје, они су остајали у искуству сопственог националног амбијента, а Андрићева сличност с њима није, ипак, у неком његовом емигрантском статусу у односу на сопствени национални

амбијент, него у томе што је у питању сличан или готово истовјетан амбијент. Другачији је био једино у мјери и на начин како је вјерска припадност утицала на народни живот, али је у погледу заједничког поријекла, језика и искуства што се наталожило у петовјековном периоду османске власти практично остао исти, што се јасно види у богатом народном стваралаштву, посебно у епици.

Има разлога, а надам се да су они овдје и наговијештени, због којих Андрића није упутно лако стављати изван хрватске литерарне традиције, посебно оних њених пулсација што су се осјећале у Босни и Херцеговини; неспорно је, наравно, и његово истакнуто мјесто у српској књижевности. То што један Хрват најчешће пише о Муслиманима, а најочљивије егзистира у српској књижевности, па тиме и на разини предуслова за настанак књижевног дјела, и у фази његовог литерарнообликовног структурирања, и у подручју обраћања заједничком читаоцу, уноси „пометњу“ у уобичајени ред међу националним књижевностима, парадоксално је само на први поглед. То је, као што смо видјели, условљено сасвим одређеним околностима, и овог је писца цјеловито могуће сагледати само ако узмемо у обзир и те околности.

Овдје се очито не ради о случајној литерарној судбини, већ о типизираном виду испољавања више националних традиција у једном културном простору, што се и у изражајнообликовном погледу уздиже до препознатљивог жанровског обрасца.

Литерарна позиција већине босанских приповједача обухваћених овим феноменом врло је слична или идентична Андрићевој. Од писаца по националности Хрвата могу се поменути још и Звонимир Шубић, Јакша Кушан и Верка Шкурла Илијић, која иначе није поријеклом из Босне, али се они мало или нимало не разликују од неких српских писаца као што су Боривоје Јевтић, Новак Симић (који се истовремено сматрао и хрватским писцем), Јован Палавестра, Јован Радуловић, Марко Марковић, Срђа Ђокић и касније Бранко Ћопић. Изврстан примјер мијешања и преплитања слојева различитог националног поријекла и њиховог типског уобличавања у структури приче на истовјетан начин као и код осталих босанских приповједача срећемо и код Исака Самоковлије, писца из јеврејске средине,

у чијим причама већ из мјестимично посијаних одломака јеврејско-шпанског језичког идиома, извире атмосфера једног посебног свијета који се са инквизицијом за петама повлачио преко провинција турске империје. Истоветан је случај и са муслиманским писцима приповједачима, као што су Хамза Хумо, Ахмед Мурадбеговић, Хасан Кикић и касније Зија Диздаревић. Бавећи се претежно сопственим вјерско-националним миљеом, они артикулишу ону исту представу о сопственој људскоисторијској ситуацији и перспективи коју срећемо и код осталих босанских приповједача.

До извјесног обрасца, израженог на разини жанровске конвенције, дошло је код босанских приповједача на тај начин што је међусобно мијешање и структурно урастање различитих националних традиција и квалитета дијалектичко-динамичким односом литерарне грађе и умјетничког поступка пренесено и у структуру приче, изражавајући се на разини литерарног континуитета ове средине, у коме су се такођер, још и раније, наталожила искуства више културних токова.

[Тилови приповиједача у роману и приповијести на српскохрватском језику у првој половини 20. вијека, зборник радова, Сарајево–Београд, 1989, стр. 23–29]

О ПОЈМУ „КЊИЖЕВНОСТ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ“

1.

Познато је да у нашем књижевном искуству данас на иманентан начин постоји и функционише једна специфична, по спољним обиљежјима локална, а по општим значењима универзална слика свијета садржана у дјелима писаца из Босне и о Босни. По тим својим карактеристикама и значењима, она прераста у једно посебно схватање живота и свијета, засновано на дубоко људским истинама о смислу и разлозима човјековог постојања, који се у пуној снази уочавају на размеђу двају, често међусобно супротстављених великих цивилизација. Посредована у дјелима писаца који су сугестивношћу и умјетничком снагом свога дјела стекли не само југословенску него и европску и свјетску славу и признање, та слика свијета постала је уочљив дио и општег, свјетског књижевног и људског искуства. Предмет, односно актери те слике у већој мјери били су Муслимани, а у њеном стварању учествовали су сви писци из Босне и Херцеговине, мада су пресудну улогу одиграли аутори, претежно приповједачи, из српске књижевне традиције. Појам „приповедачка Босна“ који у себи имплицира ту слику свијета створио је Јован Кршић, а у испуњавању његовог садржаја првенствено су учествовали југословенски оријентисани српски писци. И синтагма „књижевна Босна“ Боривоја Јевтића, која подразумијева специфично, тим садржајем одређено књижевно стваралаштво, такође се у највећој мјери односи на тај круг писаца. Цјелокупно новије, модерно књижевно стваралаштво у БиХ у посљедњих готово вијек и по, од када се уистину и може говорити о књижевности у данашњем смислу, одређено је трагањем за неким унутрашњим,

посебним босанским квалитетима и специфичностима, заједничким за све њене људе, посебним по томе што су настали преплитањем, прожимањем, суочавањем и сукобљавањем различитих вјерских, националних, цивилизацијских, људских и свих других искустава.

С обзиром на то да је управо у том периоду српска књижевна традиција у БиХ била доминантна и пресудно утицала на стварање те и такве књижевности, показујући пуну отвореност и способност асимилирања нових, непознатих и другачијих садржаја и искустава (при томе не губећи сопствену народносну утемељеност), разумљиво је да су се у вези са општом државном, националном, па и културном и књижевном сукцесијом досадашњег заједничког босанског садржаја и простора до које је неочекивано, нагло и грубо дошло у последњој деценији двадесетог вијека, пред нама појавиле крупне и неразмрсиве дилеме. Читав тај процес очито има и своју цијену. Њу нужно морају платити и сви књижевни подухвати засновани на одвојеној идентификацији сваког појединачног, сукцесираног националног књижевног тока у БиХ. Највише, природно, мора платити књижевни ток који је у највећој мјери и допринио досадашњем развоју и структурним обиљежјима књижевности Босне и Херцеговине. На који начин се та цијена плаћа и колика је она – свједоче и недавни покушаји антологијског односно панорамског представљања српске књижевне традиције у БиХ. Овдје се првенствено имају на уму четири такве књиге објављене у Бањој Луци 2001. године¹.

Да би се правила нека антологија, мора да постоји већ изграђена свијест о оном на шта се та антологија односи (одређени књижевни корпус, књижевни период, жанр, и сл.). Чини се да наша данашња књижевност практично иде испред свијести о себи: много се пише и захваљујући напредовању штам-

1 Радивоје Микић, *Антологија савремене српске поезије Републике Српске*; Миленко Стојичић, *Антологија савремене српске приповијестке Републике Српске*; Богомир Ђукић, *Антологија српске књижевне критике и есејистике Републике Српске*; Милош Окука, *Добра земља шайни кроз збијечене влашти. Српска књижевност Босне и Херцеговине од Ђубавића до данас. – Антологија поезије и прозе –*. Прве три књиге објавила је Матица српска Републике Српске, а четврту Задужбина „Петар Кочић“.

парске технологије много објављује, али се зато много мање чита, а још мање пише о ономе што излази на књижевну пијаци. Правити антологију ваљда значи вршити помјерање и преусмјеравање већ постојеће свијести о нечему: неки вредносни поредак, значи, ту већ мора да постоји, па да се тек онда врши његово преуређење. Невоља је у томе што обимна књижевна грађа обухваћена овим антологијама сама по себи није претходно довољно изучена ни адекватно вреднована, при чему треба имати на уму и то да су нам, због непостојања нормалних књижевних контаката, условљених минулим ратним догађајима, многе ствари из посљедње деценије двадесетог вијека и дословно остале непознате и недоступне.

Не улазећи у стручни и креативни дио сваког од тих подухвата, о коме би се и те како имало шта рећи, а већ је доста и речено², ми ћемо се овдје задржати само на питањима тренутног, актуелног дефинисања књижевности Срба у БиХ. Оно је очито условљено недавним потресима и помјерањима и у садржају и у функционалним аспектима националне идеологије људи са овог простора, која су се драматично реализовала у новом државном устројству Босне и Херцеговине, у овом случају у стварању Републике Српске као нове форме државног живота Срба у БиХ. Стога није ни чудо што три од поменутих четири књиге већ и у наслову, уз књижевну (жанровску) имају и ту државну одредницу.

Треба одмах рећи да су ове књиге у сваком погледу очекиване: било је питање дана када ће се појавити пројекти овакве или сличне врсте којима ће се постојеће државно стање изразити и „оправдати“ и на књижевном плану – у оквиру нове књижевне цјелине одређене државним атрибутом Републике Српске. То се, напосто, појављивало као хитан захтјев, условљен грчевитом потребом да се на сваки начин, па и књижевним путем, сачува и осмисли с муком стечени облик државне

2 Књига Милоша Окуке напосто је прећутана, дијелом неоправдано, дијелом и због неких недостатака, а дијелом, изгледа, и због разлога који баш и нису у изравној вези са самим пројектом, док се аргументована критика Микићеве антологије Ненада Грујичића у панчевачким *Свескама* (2002, 62–63, 174–185) непримјетно пренијела и на Ђукићеву и Стојичићеву.

заштите својих егзистенцијалних права која су једнострано и без опште сагласности, била угрожена промјеном постојећег, консензусом утврђеног државног облика Босне и Херцеговине. Али то није био нимало лак посао. Наговјештавале су се двије могућности.

Прва, једноставнија, подразумева конституисање корпуса *књижевности Републике Српске* којим би било обухваћено књижевно стваралаштво на подручју Републике Српске од њеног настанка па надаље. Такав концепт подразумевао би књижевну цјелину која би имала само синхронијску, али не и дијахронијску димензију: свако накнадно утемељење тога корпуса у књижевној прошлости територије на коме се данас налази Република Српска очито би било неизвјесно, ако не и немогуће. Јер, српски књижевни простор у Босни и Херцеговини одувјек је био недјељив, па као такав и није сводљив на ужи државно-географски оквир, поготово онакав какав је данас Република Српска, са доста различитом, доминантном крајишком и херцеговачком локалном и регионалном традицијом. То, наравно, не значи да дефинисање појма *књижевности Републике Српске*, који у себи садржи само синхронијске претпоставке (од времена када је РС настала па надаље) не може опстати и без дијахронијског аспекта (уназад и унапријед од настанка РС). Таква, данас реална претпоставка, садржи у себи изгледа и неке друге могућности. Имамо на уму да ће српско књижевно стваралаштво у БиХ изван Републике Српске у будућности бити све слабије и готово занемарљиво. Из те перспективе гледано, књижевност настала на подручју Републике Српске могла би временом да се развије и уобличи као обиман и свеобухватан књижевни корпус с тим именом који би сам по себи на природан начин ретроактивно почео да успоставља континуитет са цјелокупним српским књижевним наслеђем из бивше Босне и Херцеговине, укључујући и скромну књижевну активност која се послје настанка РС одвијала изван њених граница. Тиме би се у перспективи, могуће, уобличила самоодржива књижевна цјелина под именом *књижевности Републике Српске*, која би функционисала и у

синхронијској и у дијахронијској димензији, а обухватала би цјелокупно српско књижевно стваралаштво у БиХ од почетака до те замишљене временске тачке. Она би, наравно, била дио цјеловите српске књижевности. То је, међутим, ипак ствар прогноза за које је тешко рећи да ли ће се остварити.

Треба размотрити и другу, више идеалну могућност. Она подразумијева да се данашња форма државног живота Срба у БиХ већ *saga* књижевно искаже тако да обухвати цјелокупно савремено српско књижевно стваралаштво на подручју БиХ у континуитету са српском књижевном традицијом овог простора од најранијих времена. Тиме би био сачуван изворни садржај српске књижевности у БиХ, укључујући и њен водећи и пресудни значај за досадашњи развој, садржај и „квалитет“ цјелокупне новије (модерне) књижевности Босне и Херцеговине. То подразумијева и њен однос према цјеловитој српској књижевности, али и према другим националним књижевностима тога простора, са поменутих, веома плодотворним посљедицама које су из тога произашле. Али тако замишљен концепт, чини се, ипак остаје у домену идеала који методолошки није могуће ваљано остварити и достићи.

2.

То се потврђује и на примјеру три поменута жанровска прегледа књижевног стваралаштва Републике Српске која су се појавила код истог издавача и у исто вријеме, што значи да су плод јединственог истраживачко-издавачког пројекта. Послије првог увида у ове антологије, стиче се утисак да значај и тежину основног концепцијског питања које се тиче конституисања новог књижевног корпуса садржаног у појму *књижевности Републике Српске* њихови аутори нису чак ни уочили, или су га примијетили тек крајичком ока, па су га на тај начин, из прикрајка свијести и с половином снаге, и рјешавали. Отуд је и разумљиво што су се њихова рјешења, у основи потпуно иста, показала као неспретна и нефункционална.

Сва три аутора, заправо, ово питање разрјешавају тако што појам ове нове, претпостављене књижевне цјелине своде на већ постојећи, „стари“ књижевни корпус српске књижевности у БиХ коме сада само дају ново име Републике Српске!

Ево како то изгледа на дјелу. „Антологија која је пред читаоцем спада у антологије једног регионалног вида српске књижевности и њен је циљ да читаоцу представи оно што је најбоље у песничком стваралаштву песника који су рођени, живели или живе на простору некадашње БиХ а садашње Републике Српске“³, каже Радивоје Микић у предговору својој антологији. Уочљиве су двије одреднице помоћу којих се дефинише нови појам *књижевности Републике Српске*. Обје аутор у предговору понавља у више наврата, што значи да им придаје управо значај којим се утврђује статусни карактер овог књижевног корпуса. По првој одредници, то је књижевност „некадашње БиХ а садашње Републике Српске“, а по другој се ради о регионалном виду српске књижевности. Првим критеријумом се разрјешава напријед поменута кључна дилема: како књижевним изразом и именом новоустановљеног српског државног ентитета у БиХ „покрити“ цјелокупну српску књижевност у БиХ од најстаријих времена до данас и надаље. Овдје се то постиже веома једноставно: стављањем знака једнакости између „некадашње“ Босне и Херцеговине и „садашње“ Републике Српске, што је очито у супротности са фактичним стањем: „садашња“ Република Српска, напосто, ни у ком, па ни у књижевном погледу није „бивша“ Босна и Херцеговина.

Богомир Ђукић, аутор антологије есеја и критике, ближи и упознатији са сложеним приликама у БиХ, очито зна да то поистовећивање српског државног ентитета и читаве Босне и Херцеговине крије опасне замке, па изједначавање бар не врши изравно него посредним путем: „Корице ове књиге носе и заокружују избор критике и есеја српских писаца који припадају српском књижевном и духовном простору оличеном бо-

3 Радивоје Микић, „Разноликост песничких гласова“, *Антологија савремене српске поезије Републике Српске*, Матица српска Републике Српске, Бања Лука 2001, стр. 20.

санскохерцеговачким ентитетом Република Српска⁴. Да се ипак не ради о књижевности Републике Српске, како би се на основу овог цитата могло закључити, него да и овај аутор под појмом (српске) књижевности Републике Српске подразумијева цјелокупну српску књижевну традицију у Босни и Херцеговини, свједоче следећи наводи: „Другим ријечима, књижевна критика и есејистика о којој је ријеч наставља континуитет једног од три основна национална тока књижевности у некадашњој југословенској републици Босни и Херцеговини (српски, хрватски и муслимански односно бошњачки ток) привидно интегрисана у један, босанскохерцеговачки, а у суштини аутономна и самосвојна, чак припадајућа једној од три различите цивилизације које овдје могу егзистирати само у условима једне поред друге и на начелима њихове потпуне аутономије и слободе”. Цјелокупна српска књижевна и духовна традиција у БиХ *оличена* је, дакле, у Републици Српској као српском државном ентитету у Босни и Херцеговини, а потом се уклапа и у цјелокупну српску књижевност: „Тако смо дошли до позиције која љепоту и узвишеност духовних стања ових књижевних простора оличених Републиком Српском види очима и погледом који се не зауставља на нивоу тих ‘ентитетских’ оквира, премда битно их уважавајући, него их прелази и надмаша све до српских духовних вертикала цијеле БиХ, као и књижевних простора саме Српске матице⁵. Чини се, ипак, да се појмом *оличавања* читава српска књижевност у Босни и

4 Богомир Ђукић, „Напомене уз ову антологију“, *Антологија српске књижевне критике и есејистике Републике Српске*, Матица српска Републике Српске, Бања Лука 2001, стр. 713.

5 Исто, стр. 715. Симптоматична је ауторова потреба да истакне како су три национална књижевна тока у Босни и Херцеговини (треба имати на уму и јеврејски!) само привидно интегрисани и да као такви, будући да припадају различитим цивилизацијским обрасцима, могу егзистирати само један поред другог. У наглашеним формулацијама лако је препознати реторику актуелне политичке свијести Срба у Босни и Херцеговини, усмјерене на сукцесију државног, културног и књижевног простора Босне и Херцеговине. Становишта о некадашњем привидном јединству људи у Босни и Херцеговини који наводно успјешно могу живјети само једни поред других, али не и заједно, у данашњим тешким политичким приликама можда и имају неког смисла, али њихово потезање на књижевном плану озбиљно је угрожено поменом само једног јединог писца – Иве Андрића, чија слика свијета, али и грађански статус то најбоље демантују.

Херцеговини само привидно може подвести под име српског државног ентитета Републике Српске и да одговор на темељно питање шта је књижевност Републике Српске ни у овом случају није нађен. Треба уз то истаћи да и Ђукић овај књижевни корпус идентификује на основу регионалног критеријума: напомињући да читав овај пројекат треба посматрати у склопу „одбране национално-културног, књижевно-умјетничког и уопште духовног идентитета Срба на овим просторима, што се најбоље чини регионалним апострофирањем стваралаштва, традиције и културних добара“, он наглашава да „истицања регионалних вриједности“ треба чинити само „уз сталну свијест о њиховој припадности матичној“⁶ књижевности.

Трећи антологичар, Миленко Стојичић, који је направио антологију приче, колико се из његовог литераризованог и зато доста необавезног предговора може видјети, књижевност Републике Српске у пракси такође поистовећује са читавом српском књижевношћу у БиХ, мада су критеријуми које истиче дефинисани као да се односе само на Републику Српску: „по првом кључу“ у антологију су ушли приповједачи „који су рођени на садашњој територији Републике Српске“, по „другом кључу избора у антологији су заступљени аутори који су живјели (и стварали) на садашњој територији Републике Српске“ (ту је и Иво Андрић, ваљда због Вишеграда!), док је један приповједач у антологију ушао по „‘милости’ трећег, ‘метафизичког кључа’ (аутори који нису рођени, нити су живјели на садашњој територији Републике Српске а њихове приповијетке еманирају тематиком из живота српског народа)“⁷. Пошто није објашњено по ком су се кључу, на примјер, у антологији нашли Меша Селимовић и Ристо Трифковић (Самоковлије, Б. Јевтића, М. Марковића и других међуратних приповједача који су имали збирке и послије 1945. године нема), очито је да

6 Исто, стр. 714.

7 Миленко Стојичић, „Предговарање (Приређивачева одбрана)“, *Антологија савремене српске приповијетке Републике Српске*, Бања Лука, 2001, стр. 13.

је и у овом случају на дјелу исти критеријум као и у друге двије антологије.

Идентификовање (српске) књижевности Републике Српске према регионалном критеријуму које врше Микић и Ђукић (субјективистичка природа Стојичићевог предговора је сасвим другачија и од њега не би ни требало очекивати „објективна“ разјашњења и одређења ове врсте) такође је на „климавим ногама“. У просторном смислу Република Српска, као што је познато, није конституисана као јединствена регионална цјелина на начин да би то била основа за стварање посебне, сопствене регионалне свијести, која би потом могла бити основа и за књижевност одређену тим садржајем. Могло би се чак говорити о два изразито маркирана регионална ентитета (Босанска Крајина и Херцеговина), а потом и о три мање изражене регије (Посавина, Подриње, Романија). Оно што генерише и одржава све уочљивију и чвршћу свијест о Републици Српској ипак је државни квалитет, а интензитет те свијести лако се објашњава настојањем и потребом Срба у Босни и Херцеговини да „класичним“, до сада најпоузданијим, државним обликом заштите своје националне и егзистенцијалне интересе који су у посљедњој деценији били на великом искушењу. Учвршћивање те свијести и књижевним путем такође је у најужој вези с тим настојањем и с том потребом. Већ и због овог, књижевни корпус са именом изведеним из државних атрибута, с тешкоћом се изнутра може одређивати другим, регионалним садржајем.

Овдје се у ствари раније устаљени начин идентификације књижевног стваралаштва у БиХ на регионалној основи аналогно преноси, продужује и примјењује и на једну ипак сасвим другачију ситуацију. Ништа се не мијења ни чињеницом да се под именом књижевности Републике Српске подразумијева цјелокупна српска књижевност у Босни и Херцеговини, јер се знак и садржај који он покрива уочљиво разилазе. При томе, међутим, треба имати на уму да је и раније утемељење књижевности Босне и Херцеговине на регионалној основи такође подложно провјери, јер одређује карактер тога књижевног

корпуса само парцијално и у појединим фазама његовог обликовања. Да није било других околности трајнијег, историјског карактера и другачијег садржаја, ни овај књижевни корпус не би се оформио и утемељио на начин и у облику у коме се то десило само на основу регионалног критеријума. У питању је континуитет и садржај босанске државности који је дуго времена праћен и попуњаван и књижевним путем. Иако су и Војводина, Далмација и Славонија, на примјер, у неким фазама имале атрибуте административно-државног карактера, у тим случајевима се тек условно може говорити о посебним књижевним цјелинама, а у још већој мјери то се односи на друге покрајине на Словенском Југу (Шумадија, Јужна Србија, Банат, Бачка, Барања, Срем, и сл.). Одређивање књижевности Босне и Херцеговине (или појединих њених националних токова) првенствено покрајинским, регионалним начелом и раније је имало приручни карактер и умногоме је ствар књижевног комформизма и одсуства воље да се озбиљније узме у обзир могућност конституисања књижевних корпуса на једном (истом) језику изван једносмјерног националног критеријума. Томе су доприносиле и неке државно-политичке околности, посебно у аустроугарском периоду и у вријеме партијско државне владавине после 1945. године, када је праћење и именовање књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини по националним токовима, у сваком од ова два случаја из других разлога, било дестимулисано.

Када је у питању регионални критеријум за идентификовање појединих књижевних корпуса треба имати на уму књижевност Срба у Хрватској. У одређењу тога корпуса поменути аргумент помиње се тек успутно, али ни приближно нема ударно мјесто које му је давано у одређењу српске књижевности у БиХ. Није избио у први план чак ни у недавно утемељеном, тешким приликама изнуђеном појму *крајинске књижевности*, што би се на први поглед могло очекивати. Тај појам у пуној мјери показао је своју оправданост на научном скупу *Књижевно наслеђе Српске Крајине* у марту 1996. године у Новом Саду. Већ и по наслову скупа види се да је и у овом

случају један нови државни облик заштите српског народа, овај пут у Хрватској, био пресудан за идентификацију једног новог књижевног корпуса који је уосталом такође у најужој вези са настојањима да се стечени вид државне организације Срба у Хрватској оправда и подржи и на књижевном плану.

Наравно, државно-територијални оквир и разлог нису једина претпоставка за конституисање овог књижевног корпуса. Душан Иванић, који је највише учинио да се научна јавност заинтересује за тај дио српског књижевног наслеђа⁸ и да се оно дефинише, посебно инсистира на критеријуму *гранично-сти*, којим покушава разријешити питање односа овог књижевног корпуса у односу на књижевност Срба у читавој Хрватској: „Уколико се не опажа *гранично-сти* као унутарња ознака крајишког дијела српске литературе, или не уважавају везе које је успостављала с окружењем, тај дио се не да добро разумјети“⁹. Настао у сличним околностима и са сличном функцијом као и појам *књижевности Републике Српске*, појам *књижевности Српске Крајине* за свој опстанак имао је више претпоставки унутрашњег карактера, али је нестанком државног ентитета Срба у Хрватској и њиховим егзодусом 1995. године остао без примарног упоришта, чиме је осуђен да траје само као историјска епизода. Да је опстао државни ентитет Срба у Хрватској и овај књижевни корпус, који је имао и једновремену (синхронијску) и вишевремену (дијахронијску)¹⁰ димензију, очито би се доста брзо утемељио и развио, а као такав у свој континуитет постепено почео да укључује и остало књижевно стваралаштво Срба у Хрватској.

8 Књига Станка Кораћа *Преглед књижевности Срба у Хрватској* (1987), којом је до тада учињен највећи продор у стварању свијести о посебном корпусу српске књижевности у Хрватској, обухватала је целокупно књижевно стваралаштво Срба у Хрватској.

9 Душан Иванић, „Књижевно наслеђе српског народа Крајине/ Крајишких Срба у науци о књижевности“ *Зборник Машице српске за књижевност и језик*, 1995, књ. ХЛІ-ІІ, св. 2–3, стр. 513. Своје спознаје о овом књижевном корпусу Иванић потом исцрпно саопштава у књизи *Књижевност Српске Крајине*, БИГЗ, Београд, 1998.

10 То најбоље показују резултати видљиви у зборнику радова са поменутог научног скупа у Новом Саду.

3.

Поступним путем, односно „нормалним“ корацима ишао је Милош Окука својом антологијом српске поезије и прозе у Босни и Херцеговини. И овој антологији се, наравно, могу давати разне примједбе, али у основном, концепцијском погледу, њоме су узете у обзир и на релативно успјешан начин разријешене најбитније дилеме које се тичу српске књижевности у Босни и Херцеговини, с тим да актуелно питање књижевности Републике Српске није дошло на ред. Ово је заправо први и засада једини засебни преглед већег, најбитнијег дијела (поезија и проза) српског књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини и као такав много боље би се држао да је опскрбљен темељном уводном студијом у којој би се разјаснила многобројна веома сложена и замршена питања везана за књижевност на тлу Босне и Херцеговине. Једно од њих односи се на период који је обухваћен антологијом у којој се прати развој српске поезије и прозе у Босни и Херцеговини „од Љубавића до данас“. Антологија је, наиме, дио једног ширег подухвата рађеног за клагенфуртску издавачку кућу Wieser Verlag, који подразумева одвојени преглед пјесничког и приповједачког стваралаштва сваког од три национална књижевна тока у Босни и Херцеговини од доласка Турака у Босну до најновијег времена. Љубавићи су били власници чувене штампарије из Горажда у првој половини 16. вијека, а њихови записи, којима почиње ова антологија, оvdје се узимају као први релевантни текстови српске књижевне традиције последије пада Босне под турску власт.

Поставља се, међутим, питање зашто није направљен преглед српског књижевног стваралаштва од најстаријег времена, које би укључивало и период средњовјековне босанске државе. Помисао да су књижевни списи настали у то вријеме жанровски неиздиференцирани или функционално и стилски битно другачији од оних који су настали у вријеме турске власти само дјелимично би могла бити узета у обзир. У посебном искушењу нашла би се тврдња да су ти списи „анационални“, односно да их није могуће исказивати у оквиру посебно

формираних националних књижевних токова, те да се у вези с тим имају сматрати заједничким културним добром. Мада ова антологија очито представља радни налог добијен од издавача, који је „дистрибуцију“ средњовјековног босанског књижевног наслеђа сматрао веома осјетљивим и „опасним“ послом из кога би могла проizaћи крупна неслагања „чије је шта“, то не значи да се бар у уводној студији, није могла повући и објаснити линија континуитета српске књижевне традиције у Босни и Херцеговини и у средњем вијеку. При томе се има на уму да, иако је нација категорија 19. вијека, национална свијест подразумијева синхронијски и дијахронијски ток чијим се континуитетом обухвата и у будућност просљеђује и цјелокупна прошлост једног народа.

У случају Босне и њеног средњовјековног културног и књижевног наслеђа ради се о доста нетипичној ситуацији: сва три народа полажу одређено „право“ на то наслеђе које је уистину тешко дјеливо.

Већ је наговијештено да је оно одређено и идентификовано првенствено босанским државним оквиром и атрибутима (такав је по функцији и карактеру и најстарији и најпознатији средњовјековни босански писани споменик, повеља Кулина бана), а када се ради о споменицама црквене писмености, ваља имати на уму да су на том простору дјеловале источна, западна и посебна дуалистичка босанска црква. Тек детаљним анализама функције, писма, стилских особености и околности у којима је неки писани споменик настао, могуће је успоставити мање или више поуздане тезе и претпоставке о његовом националном поријеклу и припадности у данашњем смислу ријечи.

Највећим дијелом ипак се ради о писаном споменичком наслеђу ћирило-методијевске традиције која се неким својим својствима гаси, раслојава и спаја са латинском књижевно културном традицијом управо на тим просторима. Стога се то наслеђе у свом изворном облику најлакше може сагледати у континуитету српске средњовјековне књижевне традиције. Неки споменици, и они писани ћирилицом, коју су Хрвати

касније напустили, по свом поријеклу, функцији и осталим карактеристикама, природно улазе у хрватски књижевни ток, док је питање градње муслиманског/ бошњачког културног и књижевног идентитета на босанском средњовјековном књижевном наслеђу доста неизвјесно.

Ако су Муслимани као нација настали у оквиру процеса исламизације, до које је дошло након пада босанске средњовјековне државе, оправдано се поставља питање да ли је и како уопште могуће њихову националну и књижевну свијест довести у везу са споменицима који су настали у вријеме када их као нације уопште није ни „било“. С друге стране, уочљива је потреба Муслимана и њихово настојање да се идентификују и са средњовјековном босанском државношћу и са средњовјековном босанском културом. То се може објаснити, прво, тиме што су они, и поред тога што су исламизацијом прихватили другу вјеру, културу и цивилизацију (у књижевности форме и филозофију источних књижевности), и у самом народу и у круговима сопствене елите донекле ипак били задржали историјску свијест и сјећање на своје поријекло и коријене. То се огледало и у једној врсти босанског патриотизма, изражаваног потребом и захтјевима за већом самосталношћу и значајем Босне и утицајем босанских људи у управљању земљом. У том погледу постојала је чак и извјесна суревњивост између „домаћих Турака“ и „Туркуша“ који су долазили са стране. То је, наравно, била супротност само у сопственој кући, тј. у оквиру легалитета турске владавине Босном, са свим посљедицама које је она имала на хришћанско односно кршћанско становништво.

Збирка пјесама *Камени ставач* Мака Диздара може се сматрати најбољим примјером продуктивног „неочекиваног“ трагања муслиманских стваралаца за сопственим духовним уточиштем и континуитетом у средњовјековном босанском стваралаштву. Тај процес који у данашњим приликама сукцесије босанске прошлости, садашњости и будућности све више долази до изражаја, једино се може објаснити *аналогном*, чије дјеловање у науци не би требало потцјењивати. Тај кри-

теријум очито је дошао до изражаја и у општем прихватању новог националног имена Бошњак и од стране свих Муслимана на простору бивше Југославије који са Босном немају, нити су икада имали везе.

Иако њихови коријени и култура у националном погледу почињу од периода доласка Турака у Босну, данашњи Муслимани су, истина, у другој вјери, и прије тога овдје живјели и стварали, па није ни чудо што сада, накнадно, покушавају да свој на један начин стечени национални идентитет продубе до својих почетних и правих коријена. Ипак, колико год они, у складу с тим, средњовјековне босанске писане споменике осјећали као изворни дио и своје традиције, тешко да би се неки од тих споменика конкретно, у пракси, могао наћи у континуитету посебног, одвојеног, муслиманског књижевног тока у Босни и Херцеговини, што није случај када су у питању српска и хрватска књижевна традиција. То би, можда, и могао бити разлог што је тачка од које се у овој антологији прати развој поезије и прозе сваког од три босанскохерцеговачка народа, одређена доласком Турака у Босну, јер би њено помјерање уназад захтијевало рјешења која у овом „осјетљивом“ тренутку код неких не би била добро примљена.

То је очито нека врста компромиса на коју је пристао и сам аутор ове антологије, а истог је поријекла, изгледа, и компромис везан за податак да у антологији нема Меше Селимовића, Скендера Куленовића и Хамзе Хуме, на примјер, иако је у начелима која је изложио с правом предвидио да у њу треба да уђу и „припадници других народа (и вјера) који су стварали (и који стварају) у духу српске књижевне традиције и на српском књижевном језику“¹¹ и који су се, као напријед поменути, и сами изјашњавали као српски писци. (Интересантно је да су се Иво Андрић, Мирко Ковач, Исак Самоковлија и Ерих Кош као припадници других народа и вјера у антологији ипак нашли.) Све то мање би боло очи да је образложено у уводној

11 Милош Окука, „Уводна напомена“, *Добра земља шајни кроз змијечене влашти. Српска књижевност Босне и Херцеговине од Љубавића до данас*. – Антологија поезије и прозе –, Задужбина „Петар Кочић“, Бања Лука, 2001. стр. 6.

студији која би у том случају морала да се позабави и новим статусом књижевности у новој државној композицији, сада независне државе Босне и Херцеговине, која нужно отвара и питање појма књижевности Републике Српске.

На крају, пошто је лакше уочавати недостатке него пронаћи колико-толико прихватљиво рјешење, поставља се питање да ли је уопште могуће, а да ли је и опортуно, конституисање и утемељење нове књижевне цјелине под именом Републике Српске¹². У начелу, чини се и могућим и сврсисходним формирање једне такве књижевне цјелине засноване на државно-територијалном критеријуму чије би почетке и даљи развој било могуће пратити само синхронијски, једновремено од посљедње деценије двадесетог вијека, када је Република Српска настала, па надаље (стандардни критеријум: писци рођени или који су живјели у РС и писци који су својим књижевним радом везани за РС).

12 Појам српска књижевност Републике Српске који се употребљава у првопомену-те три антологије очито је упитан у сваком погледу. Он упућује на чудан закључак да постоје и хрватски и муслимански национални књижевни токови у Републици Српској. Ако српска књижевност у Републици Српској обухвата цјеловиту српску књижевну традицију у Босни и Херцеговини, онда би по тој логици и муслиманска, као и хрватска књижевност Републике Српске требало да подразумевају цјелокупну муслиманску односно хрватску књижевну традицију у Босни и Херцеговини, а мора се признати да би било крајње чудно књижевно стваралаштво два друга народа у БиХ именовати именом српског државног ентитета! Ради се, наравно, само о буквалној даљој разради и „примјени“ појма српска књижевност Републике Српске. Права аналогича био би појам „муслиманска“ односно „хрватска књижевност Федерације Босне и Херцеговине“, под којом би се подразумијевала цјелокупна муслиманска и цјелокупна хрватска књижевна традиција у Босни и Херцеговини. То, наравно, не би имало никаквог смисла и сврхе, јер се муслиманска/ бошњачка књижевност посредством новоуспостављеног националног имена Бошњак и новог назива језика (босански/ бошњачки) већ практично утемељила у општем (унитарном) босанском државном садржају неовисно о томе што је он сада и просторно и обликом државне структуре значајно редуциран на подручје и уже од Федерације Босне и Херцеговине и што муслиманско књижевно стваралаштво и на простору Републике Српске и на простору сада демонтиране (кантонизоване) ратне творевине Херцег-Босне нема изгледе за опстанак, итд. Биле би могуће и даље изведенице апсурдних закључака, али и ово је довољно да се покаже колико је појам српска књижевност Републике Српске у крајњем случају неадекватан и проблематичан.

Временом би се, као што је напријед наговијештено, евентуално, могло очекивати да ће се *савремена* књижевност Републике Српске као посебна цјелина интегралне српске књижевности, развити до те мјере да ће свеобухватношћу, разноврсношћу и умјетничким квалитетима преовладавати у књижевној свијести овдашњих људи и непримјетно, по *аналогији*, почети да апсорбује и претходне периоде српске књижевне традиције у Босни и Херцеговини и уврштава их у заједнички континуитет под новим именом. Тиме би име и садржај појма *књижевности Републике Српске* коначно били доведени у склад¹³.

[Тачка ослоњаца, Српско Сарајево,
2004, стр. 235–252]

13 Том процесу посебно би допринијело подстицање публикавања и представљања тог књижевног наслеђа (у виду прегледа, панорама, антологија и на друге начине), те његовог научног проучавања у оквиру сопствених националних установа и института (посебно за језик и књижевност), итд.

ИНДЕКС ПО АЗБУЦИ

А

Алауповић, Тугомир 94, 135
Александар Македонски 19
Алић, Салих 33
Андрић, Иво 29, 30, 31, 32, 33, 35,
36, 43, 73, 99, 104, 106, 109, 114,
143, 144, 157, 169, 170, 174, 175,
176, 177, 178, 179, 187, 188
Анчић, Иван 24
Анушић, Анђелко 39, 163
Ашбот, Јохан (Johan von Asbôth)
25, 93, 100, 135

Б

Бабић, Милица 174
Бавчић, Узеир 160
Бакула, Петар 24
Бандуловић, Иван 93
Батинић, Мијо 93
Башескија Мула Мустафа 7, 19
Бегић, Мидхат 36, 150, 151, 152
Белић, Александар 166
Бесаровић, Ристо 161
Бјелевац, Абдурезак Хифзи 21
Бјелокосић Грђић, Лука 28
Богавац, Мирјана 99, 140, 162
Богићевић, Војислав 161
Богићевић, Миодраг 36, 38, 117,
150, 153, 154, 155
Божовић, Глигорије 108, 173
Бонић, Бено 24
Братић, Томо 28
Брборић, Бранислав 166

Брђанин, Бранко 39
Броз, Јосип Тито 120
Бурина, Сафет 33, 150
Бутко (писар) 18
Бутуровић, Ђенана 36, 38, 160,
163

В

Варагић, Јово 29
Вељковић, Момир 33, 105, 106,
107, 145, 158
Вешовић, Марко 35
Видаковић, Милош 29
војвода Вукац 17
Висковић, Велимир 175
Врањешевевић, Марко 33, 104, 144
Вујичић, Драган 166
Вуковић, Јован 166
Вуковић, Ненад 166
Вукчић, Хрвоје 17, 18
Вулетић, Анђелко 35
Вулин, Миодраг 161
Вучић, Саво 162
Вучковачки, Душан 33, 104, 144
Вучковић, Гаврило Крајишник 28
Вучковић, Радован 36, 38, 117, 150,
153, 163, 165

Г

Гавела, Ђуро 33
Гајевић, Драгомир 36, 162, 163
Гађиновић, Владимир 29
Георгијевић Милованов, Лука 28

- Гојсак крстјанин 18
Голдман, Лисјен (Luciene Gold-
mann) 176
Гошић, Невенка 162
Грбић, Илија 33
Грк, Маноло 162
Грозданић, Сулејман 36, 163
Грујичић, Ненад 183
- Д**
Дабић, Богдан 166
Далмација, Стево 166
Дамјановић, Ђуро 36, 39
Делибашић, Михаило 33, 104, 106
Дивковић, Матија 10, 23, 24, 89,
132, 133
Диздар, Мак 35, 36, 160, 194
Диздар, Хамид 33
Диздаревић, Зијо 34, 180
Димитријевић, Алеко 33
Ђураковић, Енес 36, 38, 160
Ђурић, Рашид 160
Дучић, Јован 28, 29, 30, 32, 54, 73,
74, 75, 87, 98, 102, 104, 106, 111,
139, 141, 162
- Ђ**
Ђикић, Осман 21
Ђокић, Срђа 32, 33, 104, 143, 144,
179
Ђорђић, Стојан 36, 162
Ђукић, Богомир 182, 186, 187, 188,
189
Ђуричковић, Дејан 36, 38, 161, 163
- Е**
Ерчић, Властимир 36
Ешпек, Ненад 36
- Ж**
Живковић, Драгиша 36
- З**
Зуковић, Љубомир 36, 162, 163
- И**
Ибришимовић, Нецад 36
Иванић, Душан 191
Иванишевић, Милица 162
Идризовић, Мурис 160, 163
Илијић Шкурла, Верка 32, 104,
143, 179
Илић, Данило 29
Исаковић, Алија 36
- Ј**
Јандрић, Љубо 36
Јевтић, Боривоје 29, 32, 33, 35,
104, 106, 116, 143, 144, 147, 158,
161, 179, 181, 188
Јекнић, Драгољуб 163
Јовановић, Радован 33, 104, 106,
144
Јукић, Иван Фрањо 11, 23, 24, 25,
29, 88, 89, 132, 133, 134, 160
- К**
Казаз, Енвер 36
Калај, Бењамин (Benjamin, Kallay)
119, 135
Капетановић, Мехмед-бег Љубушак
21, 28
Капетановић, Риза-бег 21
Капићић Османагић, Ханифа 36,
163
Карабеговић, Авдо С. 21
Карабеговић, Авдо Хасанбегов 21

- Караџић Стефановић, Вук 13, 21, 27, 28, 119
- Кашиковић, Никола 28
- Кемура, еф. Сејфудин 130
- Кецмановић, Илија 36, 160
- Кикић, Хасан 31, 32, 33, 104, 106, 143, 144, 180
- Кларић, Иван 24
- Климент Охридски 5, 6, 16
- Кнез Лазар (Хребељановић) 17
- Ковач, Мирко 195
- Ковач, Никола 36
- Ковачевић, Милош 166
- Кољевић, Никола 36, 163
- Кољевић, Светозар 36, 162, 163
- Константин Преславски 6, 16
- Конџић, Мухамед 36
- Кораћ, Станко 191
- Короман, Веселко 35, 155, 156
- Косановић, Сава 28
- Костић, Зоран 39
- Кочић, Петар 29, 32, 43, 73, 87, 98, 104, 106, 111, 139, 141, 162, 170, 172, 178
- Кош, Ерих 149, 195
- Крањчевић, Силвије Страхимир 25
- Крешевљаковић, Хамдија 92
- Крлежа, Мирослав 31, 107, 173
- Крњевић, Вук 35, 163
- Крњевић, Хатица 36, 160
- Кршић, Јован 32, 34, 37, 106, 107, 108, 115, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 158, 169, 171, 172, 173, 181
- Куленовић, Скендер 35, 160, 195
- Куленовић, Твртко 36
- Кулин бан 6, 12, 16, 17, 92, 193
- Куна, Херта 36, 160, 163
- Куртагић, Фадил 21
- Кушан, Јакша 32, 33, 104, 106, 143, 144, 179
- Л**
- Лагумџија, Разија 160
- Ладан, Томислав 36
- Ладин, Илија 35
- Лазаревић, Предраг 161
- Ластрић, Филип 24
- Лашвинин, Никола 24
- Леовац, Славко 36, 37, 116, 146, 150, 163
- Летић, Бранко 36, 38, 162, 163
- Лешић, Зденко 36, 160, 163
- Лешић, Јосип 36, 160, 163
- Ловреновић, Иван 157, 160, 175
- Лубарда, Војислав 36
- Лубардић, Јован 36
- Лукић, Витомир 35
- Љ**
- Љубавић, Теодор 12, 26
- Љубовић, Амир 36, 163
- М**
- Маглајлић, Муниб 38, 160, 163
- Мажар, Божо 161
- Максимовић, Војислав 36, 37, 116, 147, 148, 163
- Максимовић, Горан 36, 162
- Мамузић, Илија 129
- Мандић, Славко 33
- Маргитић, Стјепан 24
- Марковић, Ато Сломо 28
- Марковић, Марко 32, 35, 104, 143, 161, 179, 188
- Марковић, Светозар 166
- Мартиновић, Јурај 36, 163

- Мартић, Љубомир (фра Грга Мартић) 11, 23, 24, 25, 29, 86, 87, 88, 89, 95, 129, 30, 131, 132, 133, 134
Маслеша, Веселин 176
Магија Нинослав, бан босански 12, 17
Магић, Еуген 24
Мацура, Сања 39
Методије 5
Микић, Радивоје 182, 183, 186, 189
Миладиновић, Божидар 33
Милановић, Бранко 36, 161, 163
Милићевић, Ника 36
Милошевић, Велимир 35
Милошевић, Ксенија 166
Миновић, Миливоје 166
Митриновић, Димитрије 29
Митрић, Радомир 39
Михајловић, Евстатије 130
Михајловић, Христифор 28
Мраз, Драгутин 29
Мулабдић, Едхем 21, 22, 175
Мулић, Хамдија 21
Муминовић, Расим 150, 152, 153, 154, 155, 156
Мурадбеговић, Ахмед 31, 180
Мусабеговић, Јасмина 160
- Н**
Назечић, Салко 36, 37, 115, 156
Наметак, Алија 34
Наметак, Фехим 36, 163
Напотник, Михаел 25, 93, 135
Настасијевић, Момчило 107, 173
Насић, Владимир 35, 39
Наум Охридски 5
Недић, Љубомир 29
Недић, Мартин 24
- Незировић, Мухамед 36, 163
Немања, Стефан 18
Ненадић, Милан 35
Николајевић, Ђорђе 28
Ного Петров, Рајко 35
Новаковић, Бошко 36, 149
- О**
Обреновић Делибашић, Вера 33, 104, 144
Окука, Милош 166, 182, 183, 192
Ољача, Младен 35, 36, 151
Ости, Јосип 35
Остојић (Павловић), Горјана 166
- П**
Павловић, Ранко 39, 163
Палавестра, Влајко 38, 162, 163
Палавестра, Јован 32, 33, 35, 106, 143, 144, 179
Палавестра, Предраг 36, 37, 104, 116, 147, 150
Памучина, Јоаникије 28
Пантић, Мирослав 36
Пардо, Давид Морено 22
Папић, Митар 161
Певуља, Душко 39
Пелагић, Васо 28
Перовић Невесињски Тунгуз, Радован 32, 104, 106, 143
Петковић, Новица 36, 153, 166
Петровић, Емил 34, 35
Петровић, Растко 107, 173
Пешорда, Миле 35
Поповић, Богдан 29
Поповић, Јован 33
Поповић, Павле 25, 94, 136
Поповић, Ранко 39, 162

- Прохаска, Драгутин 25, 26, 95, 96,
 98, 137, 138, 138
 Прохић, Касим 36
 Пујић, Саво 166
- Р**
- Радановић, Ненад 36, 151, 153, 163
 Радовић, Драго 29
 Радомир (дјед цркве босанске) 18
 Радосав крстјанин 18
 Радуловић, Јован 33, 34, 104, 106,
 144, 179
 Рамић, Ризо 37, 116, 160
 Ређећ, Драшко 149
 Реметић, Слободан 166
 Ризванбеговић, Фахрудин 160
 Ризвић, Мухсин 36, 38, 117, 150,
 151, 160
 Рисојевић, Ранко 35, 39, 163
- С**
- Самоковлија, Исак 22, 32, 35, 104,
 142, 143, 170, 179, 188, 195
 Сандаљ 28
 Сарајлић, Изет 35
 Сарајлић, Шемсудин 21
 Саџак, Младенко 39, 162
 Св. Сава 5
 Секулић, Дара 35, 39
 Селаковић, Милан 146
 Селимовић, Меша 35, 36, 150, 156,
 170, 188, 195
 Сидран, Абдулах 35
 Сијарић, Ђамил 36
 Симић, Новак 33, 34, 143, 179
 Скакић, Мирко 161
 Скендерова, Стака 28
 Слијепчевић, Перо 29, 33, 104
 Стефановић, Невенка 166
- Стојановић, Бранко 163
 Стојић, Миле 35
 Стојичић, Миленко 163, 182, 188
 Сулејманпашаић, Омер-бег 21
 Сушић, Дервиш 35
- Т**
- Танасић, Срего 166
 Тахмишчић, Хусеин 35
 Твртко I 16
 Телебак, Милорад 166
 Тихорадић, Дивош 18
 Тољ, Мате 33, 104, 144
 Томић Ковач, Љубица 36, 38, 160,
 163
 Тонтић, Стеван 35, 39, 163
 Тошовић, Бранко 166
 Тошовић, Ристо 35, 150
 Трифковић, Ристо 36, 37, 116, 147,
 153, 154, 188
 Трифуновић, Душко 35
 Тутњевић, Станиша 163
- Ћ**
- Ћатић, Муса Ѓазим 21, 175
 Ћирило 5
 Ћопић, Бранко 35, 36, 43, 165, 170,
 179
 Ћорић, Борис 36, 38, 160
 Ћоровић, Владимир 25, 29, 30, 31,
 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
 130, 133, 136, 137, 138, 139, 140,
 141, 158
 Ћоровић, Светозар 28, 29, 30 32,
 87, 98, 102, 104, 106, 111, 139,
 141, 165, 170, 178
 Ћурчић, Милан 32, 106, 143

Ф

Фетахагић, Сеад 36
Филиповић, Мухамед 152, 153
Фелдман, Мирослав 106
Фогл, Иван 150, 154

Х

Хакман, Стефан 33, 104, 144
Хацић, Осман Нури 21
Хвал крстјанин 18
Херман, Коста (Kosta Hörmann) 25,
94, 100, 136
Хорозовић, Ирфан 36
Хорватић, Дубравко 175
Хумо, Хамза 31, 32, 33, 35, 104,
106, 143, 144, 180, 195

Ц

Цвијетић, Мићо 36, 162
Црњански, Милош 107, 173

Ч

Ченгић, Хуснија 33
Чокорило, Прокопије 28

Џ

Џелиловић, Муахамед 36

Ш

Шантић, Алекса 28, 29, 30, 32, 37,
98, 102, 104, 106, 111, 139, 141,
162
Шантић, Милан С. 33, 104, 144
Шантић, Славко 35
Шахиновић Екрем, Хамид 21
Шекара, Лука 36, 162
Шестић, Мијо или Мирко 93
Шимић, Антун Бранко 31, 54, 73,
74, 75, 111
Шимуновић, Динко 107, 173
Шиндић, Миљко 36, 161
Шипка, Милан 166
Шиповац, Неђо 36
Шмуља, Саша 39
Шолаја, Серафим 28
Шоп, Никола 33
Шубић, Звонимир 35, 179
Шукало, Младен 39, 162
Шуњић, Маријан 24
Шурмин, Ђуро 25, 94, 95, 100, 136

УЗ ОВУ КЊИГУ

У овој књизи сумира се један аспект ауторовог вишедеценијског бављења књижевношћу Босне и Херцеговине, чији су резултати досад публиковани у неколико књига. Овдје су одабрани радови који се проблемски са теоријског, књижевниосторијског и компаративног становишта првенствено баве појмом, садржајем, развојем и континуитетом књижевности Босне и Херцеговине као посебног и издвојеног (али до краја неиздвојивог!) дијела укупне књижевности на српско-хрватском језику.

Текстови су поредани по тематско-проблемској сродности и хронологији књижевних збивања тако да књига почиње радом у коме се назначују почеци и изворишта књижевности и писмености на овом простору и указује на специфичности тога процеса у односу на шири јужнословенски контекст („Ђирилометодијевска мисија у Босни и Херцеговини“), а потом слиједи један објективистички, енциклопедијски преглед књижевног стваралаштва у БиХ од почетака до најновијег времена („Један енциклопедијски увид у развој и континуитет књижевности Босне и Херцеговине“). На то се надовезује рад у коме се указује на сложеност и слојевитост научног приступа овом књижевном корпусу („Неки методолошки проблеми проучавања књижевности Босне и Херцеговине“), послије чега слиједи двије међусобно дословно повезане и условљене студије о историјату и модалитетима дефинисања тога књижевног корпуса: у првој се указује на све фазе конституисања спознаје о књижевности Босне и Херцеговине („Развој свијести о књижевности Босне и Херцеговине“), а у другој се скреће пажња на пресудан допринос српске књижевне традиције у свему томе („Српска наука о књижевности о литерарном стваралаштву Босне и Херцеговине“). На крају су текстови о

жанровском феномену под именом „босанска приповијетка“ („О појму ’босанска приповијетка“) и о могућности конституисања посебног корпуса књижевности Републике Српске.

Ови радови, настали у великом временском распону од 1984. до 2011. године (на крају сваког текста назначено је када и гдје је први пут објављен), писани су у различитим поводима и са различитом сврхом и циљевима. Тиме се, донекле, могу правдати честа, понекад и дословна понављања, настала због тога што су ставови и закључци до којих је аутор долазио у одвојеним текстовима нужно морали бити засновани на истим књижевним чињеницама, догађајима и збивањима. Тај недостатак, на другој страни, надокнађује се могућношћу да се читалац сваким од ових текстова може послужити и независно од других радова у књизи. Сви радови доносе се у истовјетном облику у коме су првобитно објављени без термилошке и хронолошке актуелизације новим чињеницама и подацима и са повременим траговима данас понекоме анахроне фразеологије времена у коме су настали, која, упркос свему што се у међувремену десило, ни у чему не угрожава јединствен ауторов став о књижевности Босне и Херцеговине од његове прве књиге *Ради своја разговора* о приповједачима Босне из 1972. године до данас.

Аутор

О ПИСЦУ ОВЕ КЊИГЕ

Станиша Тутњевић рођен је 20. новембра 1942. године у Доњем Детлаку код Дервенте. Основну школу (1951–1955) завршио је у родном селу, осмогодишњу (1955–1958) у Дервенти, средњу економску (1958–1962) у Босанском Броду, Филозофски факултет – група Историја југословенских књижевности и српскохрватски језик (1962–1966) у Сарајеву. По одслужењу војног рока (1966–1967) радио је као стручни сарадник у Републичком секретаријату за образовање, науку, културу и физичку културу (1967–1973) и Републичкој заједници културе БиХ (1973–1975), а потом у Институту за књижевност у Сарајеву (1975–1992), гдје је у два мандата вршио функцију директора (1984–1992). Докторирао је 1980. године, у звање научног сарадника биран 1981, у звање вишег научног сарадника 1984, у звање научног савјетника 1989. године. По избијању рата, 1992. године, прешао у Институт за књижевност и уметност у Београду, гдје је радио од 1993. до 2009. године, када је пензионисан. Као гостујући професор истовремено предавао предмет *Компаративно проучавање југословенских књижевности* на Филозофском факултету у Бањалуци (1995–2010).

Објавио књиге: *Ради своја разговора. Оледи о приповједачима Босне*, (Сарајево, 1972); *Ошворене границе* (Сарајево, 1975); *Социјална проза у Босни и Херцеговини између два рата* (Сарајево, 1982); *Под истим улом. Студије о босанскохерцеговачкој књижевној прошлости* (Сарајево, 1984); *Књижевне кривице и освете. Осврћ на књију „Књижевни животи Босне и Херцеговине између два рата“ М. Ризвића* (Сарајево, 1989); *Поезија између два рата. Прилози са историју књижевности Босне и Херцеговине* (Сарајево, 1991–1992); *Часопис као књижевни облик* (Београд, 1997); *Динамика српској књижевној прошлора* (Бања Лука,

2000), *Мостарски књижевни круг* (Београд, 2001), *Тачка ослоња* (Српско Сарајево, 2004); *Национална свијест и књижевност Муслимана* (Београд, 2004); *Поетичка и поетолошка истраживања* (Београд, 2007), *Први српски алтернативни часопис* (Београд, 2008), *Размеђа књижевних токова на Словенском Југу* (Београд, 2011), као и књигу документарне прозе *Нашо на Авали* (2001).

Садржај

▶ Бирилометодијевска мисија у Босни и Херцеговини	5
▶ Један енциклопедијски увид у развој и континуитет књижевности Босне и Херцеговине	15
▶ Неки методолошки проблеми проучавања књижевности босне и херцеговине	41
▶ Развој свијести о књижевности Босне и Херцеговине	85
▶ Српска наука о књижевности о литерарном стваралаштву Босне и Херцеговине	129
▶ О појму „Босанска приповијетка“	169
▶ О појму „Књижевност Републике Српске“	181
▶ Индекс по азбуци	199
▶ Уз ову књигу	205
▶ О писцу ове књиге	207

назад САДРЖАЈ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.4(497.6).09

ТУТЊЕВИЋ, Станиша, 1942-

Босански књижевни лонац : Развој и континуитет
књижевности Босне и Херцеговине / Станиша Тутњевић. - Бања
Лука : Матица српска - Друштво чланова Матице Српске у
Републици Српској, 2014 (Бања Лука : Графид). - 209 стр. ; 25 цм

Тираж 500. - Биљешка о аутору: стр. 207-208. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Регистар.

ISBN 978-99955-730-8-9

COBISS.RS-ID 4242712

